
हे पुस्तक घर नं. ४३४, ठाकुरद्वार रोड-मुंबई येथे इंदुविजय कंपनीच्या
'इंदुप्रकाश' छापखान्यांत रा. रा. दामोदर सांवळाराम यंदे यांनी
छापून प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

अथर्ववेदांत अनेक उपनिषदाचा संग्रह झाला आहे, त्यातच प्रश्नोपनिषदाचा समावेश होतो. सहा निरनिराळ्या मुमुक्षूंना सहा निरनिराळे प्रश्न विचारले आहेत, म्हणून या उपनिषदास प्रश्न असें नांव देऊन वरील मुमुक्षूंच्या सर्व प्रश्नांस ज्ञानमार्गांला उपयोगोपद्वारांनी उत्तरें दिली आहेत. हे उपनिषत् अथर्ववेदाच्या ब्राह्मणामध्ये आहे. तरी ते ज्ञानमार्गांचा विचार करितें, म्हणून त्याचा दशोपनिषदांन अंतर्भाव झाला आहे.

पहिला प्रश्न स्थूलसृष्टीसंबंधानें आहे. स्थावर पदार्थांपासून तो जीवांच्या स्थूल शरीरापर्यंत व पुढें विश्वरूपी विराट्स्वरूपापर्यंत जें जें कांही स्थूल म्हणून दिसतें, त्याचे उपादानकारण व निमित्तकारण कोणतें? याविषयाचा हा प्रश्न आहे. पिप्पलादाचार्यांनीं रयि (अन्न) व प्राण अशीं उपादान व निमित्तकारणें सांगितलीं आहेत आणि व्यंजनेनें असें सुचविलें आहे कां, जीव हा स्वरूपत रयि नाही, व प्राण नाही; म्हणून अर्थातच तो स्थूलही नाही.

दुसरा व तिसरा हे प्रश्न सूक्ष्मदेहविषयक असून त्यांच्या उत्तरात असें स्पष्टतेनें सांगितलें आहे कीं, जीव हा सूक्ष्मदेहही नव्हे. दुसऱ्या प्रश्नांत प्राणाचें श्रेष्ठत्व, सर्वाधारत्व व सर्वाकारणत्व सिद्ध केलें आहे. सर्व ज्ञानकर्मेद्रियें प्राणाच्या आधारावर आपापले व्यापार करितात, हें सांगितले. पुढें तिसऱ्या प्रश्नांत प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून कशी होते, पूर्वकर्मकृत संस्कारानें तो देहविशेषाशां कसा संयुक्त होतो, मुख्य प्राणाचे प्राणापानादि पांच विभाग होऊन ते शरीरधारणाचां कार्ये कशां करितात, उदानवासु इहलोक सोढण्यास व परलोकां जाण्यास कसा कारणाभूत होतो, आणि सूर्य-वासु-आदि देवता, नेत्र, कर्ण इत्यादि इंद्रियांवर अनुग्रह कसा करितात, इत्यादि गोष्टी सिद्धांतरूपानें सांगून जीव हा सूक्ष्मदेह नाही; त्याहून निराळा आहे, असें ठरविलें आहे.

पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरातें आदर्शक प्रथमरा. यज्ञयागादि स्थूल उपासनेचा उपदेश केला व दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रश्नांत प्राणोपासनेचा, (सूक्ष्म उपासनेचा) उपदेश अधिकारानुसार केला आहे, हें वाचकांस सांगणें नको.

चौथा प्रश्न स्वप्नस्थितीचें व निद्रास्थितीचें स्वरूप सांगत आहे. या स्थितींत प्राण मात्र सदैव जागृत असतात, पण स्वप्नस्थितींत प्राणासह मन अथवा मनोपहित (मनाची उपाधि असणारा) जीव जागृत असतो. गाढ निद्रेत मात्र मनासह सर्व इद्रियें पूर्ण विभ्रंति घेतात, आणि उपाधिशून्य जीवात्मा निद्रासुखान्ना अनुभव घेतो. या वेळीं तो अज्ञानानें वेष्टित असतो म्हणून त्याला आपण स्वतः ब्रह्म आहों हे कळत नाही. सारांश, वास्तनामय देहाचा उपभोग मन घेतो, तर कारणात्मकदेहाचा उपभोग अज्ञानदशातील जीव घेतो. एवंच सूक्ष्मदेह मी नव्हे व कारणदेहही मा नव्हे, असा बोध स्वप्नस्थितीचें व मुपुसित्स्वरूपाचे ज्ञान झालेच्या जीवास होतो.

पाचव्या प्रश्नात औकाराची उपासना सांगितली आहे ही सर्वश्रेष्ठ उपासना आहे. ही उपासना साध्य शाली असता प्रथमतः अपरब्रह्मचें व पुढे परब्रह्मचें प्राप्तसाधन आहे.

सहाव्या म्हणजे शेवटच्या प्रश्नात सर्वास पूर्णत्व देणारा जो पुरुष तत्त्वबंधी प्रश्न विचारून उत्तरात जीव आणि ब्रह्म याची एकता सिद्ध केली आहे जीव-परब्रह्म-शिवाय बाकी सर्व वस्तु कालभंगुर आहेत, विकारवश आहेत, म्हणून जीवाचे स्वरूप तें नव्हे, निष्कलत्व व निरंजनत्व हें त्याचें स्वरूप आहे, विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति इत्यादि व्यवहारात सत्य परंतु परमार्थात असत्य असतात, अशी वास्तविक स्थिति आहे, हे सांगितलें, आणि सर्वत्र 'एकमेवाद्वितीय' हा सिद्धांत सिद्ध केला आहे.

आ परमेश्वररूपेण पहिल्या वर्षाचा कारभार निर्दिष्टप्रणामें शेवटास गेला आहे. याप्रत्यर्थ त्या सर्वज्ञ व दयापन प्रभूची प्रार्थना करू. 'वेदा ! हा प्रारंभिलेला प्रचंड उद्योग पूर्णपणें शेवटास जाईल आणि तत्त्वज्ञानासवधानें आमच्या पूर्वपूर्वजाचे अंतिम विचार किती उत्तम अवस्थेस पोचले होते, याची प्रत्यक्ष साक्ष पटून तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास आणि मोक्षसाधक आचरण यांचिपर्यां दृढनिष्ठा आमच्या लोकांत जागृत होईल असें कर,' हें मागणें करद्वय जोडून विनम्रप्रणामें मागतों.

पहिलीं तीन उपनिषदे भापातरासह प्रकट केलीं, तीं अशा संकल्पानें केलीं कीं, आपल्या येथें वेदांताच्या संवंधाने मुरय जे चार पंथ झाले, त्याची सविस्तर माहिती व्हावी, त्याचें म्हणणें काय आहे तें समजावें, आणि या वाचनापासून साहजिकपणें होणाऱ्या निश्चाला कांहीं अशा साहाय्य व्हावें. पण आजपर्यंतच्या झालेल्या कारभारावरून अजमास करितां, असें वाटू लागलें कीं, प्रथमतः कल्याणुसार भाषा-नर्याची म्यवरथा चालविली, तर समग्र ग्रंथ वाचकाच्या हातीं पडण्यास कमीतकमी आणखी निदान सहा तरी वर्षे लागतील. भविष्यकाळात काय काय मोठी साठवून ठेगल्या असतात, इच्छा-सामर्थ्य, बुद्धि-सामर्थ्य इत्यादि सामर्थ्यांमध्ये कशी उत्क्रांति होणार असा विचार होत असतो, याचें आकलन मानवी बुद्धीला करितां येतच नाही.

तेव्हां 'अर्थेन कुरुते कार्य' या न्यायानें शाङ्करभाष्य मात्र देण्याचा निश्चय केला. शिवाय, माझ्या समजुतीने धर्मचळंकराचार्यांचे सिद्धांत मान्य झाले असतां इतर मतांतील सिद्धांतांचें आकलन स्थूल मानाने सहजच होतें, तेव्हां केवलाद्वैती आचार्यांचे सिद्धांत काय आहेत, ते त्यांच्या भाष्यावरून समजून घेण्याचा व देण्याचा प्रयत्न प्रथम करावा, आणि नंतर इतर आचार्यांच्या सिद्धांताचे सविस्तर भाषांतर करावें, असा निश्चय ठरविला. या एकांगी निश्चयानें बहुश्रुत होण्याची इच्छा धारण करणाऱ्या कांहीं चाणस्य वाचकांचा इच्छाभंग होईल, हें मी जाणून आहे. आणि म्हणूनच असा कांहीं चौकस वाचकांचे थोडेसे तरी मनोरथ पूर्ण करावे, यासाठी अशी योजना करांत आहे कीं, जेथें जेथें मतमतांतरांत तंत्र विरोध दिसेल, तेथें तेथें विरोधाचा व विरोधकारणांचा निर्देश सकारण करून प्रत्येक उपनिषदाच्या शेवटीं जो मी उपसंहार लिहित असतां, त्यात सारांशरूपानें इतर आचार्यांचें म्हणणें प्रकट करावें. ही तात्पुरती योजना प्रथोपनिषदाच्या वेळीं अमलांत आणिलीच आहे. आणि पुढील मुण्डक-उपनिषदांत या योजनेतच थोडासा फेरफार करून इतर मतें ठीक कळतील असें करावयाचें आहे. परमेश्वरी संकल्पानुसार मी जगल्या वाचत्यास इतर आचार्यांचो उपनिषदाध्यैही प्रकाशित करीन, इतकें सांगून ठेवणें मात्र आज मिताला शक्य आहे.

असो, पुस्तकाच्या आंतील हा फेरफार उपनिषदाचकांस समत होवो, अशी परमेश्वराची व वाचकांची प्रार्थना करून, या वर्षाचा कारभार आटपतां.

आतां वेदांतप्रिय वाचक आणि वेदानामृताचा चपक यांच्यामध्ये आणखी जास्त वेळ न घसतां, वाचकांस उपनिषदानामृताचा पेल सार स्विकृत करण्याची सप्रेम विनंति करितों.

ता. १४ आक्टोबर, }
सन १९१२ इस्वी. }

चिंतामण गंगाधर भानु.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
प्रस्तावना व अनुक्रमणिका.	१-६
प्रश्न पहिला	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	१
दुसरा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	३०
तिसरा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	८७
चौथा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	९२
पांचवा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	९३
सहावा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचें भाषांतर	१०८
संपादकाचें विवरण	१५१
इतर आचार्यपि सिद्धांतांचा उल्लेख	२०९
प्रश्नोपनिषदाचा उपसंहार... ..	२१५
चारी उपनिषदाचा (ईश केत, कठ आणि प्रश्न) सामान्य विचार आणि उपसंहार.	२३१
सूची.	२४७

प्रश्नोपनिषत्.

शाङ्करभाष्यसमेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सिद्धान्ती—हे देवहो ! आम्ह्या कर्णांस सुंदर व मंगळदायक असे उद्गार ऐकण्यास आवाहे ! हे अग्नि, -वरुण-आदित्यादि यज्ञसंरक्षक देवहो ! आम्ह्या शुभ नेत्रांस वस्तुंचें दर्शन व्हावें ! महाराज ! जेंपर्यंत हे आयुष्य आहे, तेंपर्यंत स्तोत्रपाठक आम्हो सर्व इंद्रियावयवादि स्थिर अंगोपांगांनी देवास प्रिय होईक अशी सेवा करून आयुष्याचा उपभोग घेत जाऊं.

ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः ।

मंत्र पहिला.

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः
सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाऽऽश्वलायनो
भार्गवो वैदर्भिः कथन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्म-
परा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—सुकेशा च भारद्वाजः; शैब्यः च सत्यकामः;
सौर्यायणी (णिः ?) च गार्ग्यः; कौशल्यः च आश्वलायनः; भार्गवः

वैदर्भिः; कबंधी कात्यायनः इ एते ते ब्रह्मपराः, ब्रह्मनिष्ठाः; परंब्रह्म
अन्वेपमाणाः समित्पाणयः भगवंतं पिप्पलादं-एषः इ तत्सर्वं वक्ष्यति
इति-उपसन्नाः (भरद्वाजाचा मुलगा, मुकेशा नावाचा भारद्वाज, शिबीचा
सत्यकाम नावाचा मुलगा शैब्य, गर्गगोत्रात जन्म पावलेला व सूर्याच्या
सौर्य नामक मुलाचा मुलगा सौर्यायणि; कौसत्य नावाचा अश्वलपुत्र
आश्वलायन; विदर्भ देशातील भृगूचा मुलगा भार्गव; कबंधी नामक
कात्याचा नातु कात्यायन, हे सर्व (सहा जण) ब्रह्मपर व ब्रह्मनिष्ठ असून
परब्रह्माचा शोध करित करित भगवान् पिप्पलाद नामक आचार्याच्या
आश्रमात प्रवेश करिते झाले. हेतु हा की हे आचार्य आपल्यास ब्रह्माचे
यथार्थ स्वरूप सांगतील. या सर्वांनी आचार्योपासनेसाठी हस्तामर्थ्यं समिधा
वारण केल्या होत्या.)

साराद्य, ब्रह्मोपदेशासाठी सहा विद्वान् व वेदवेत्ते ब्राह्मण पिप्पलादमुनीच्या
आश्रमात विनयपूर्वक प्रवेश करिते झाले. ॥ १ ॥

मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषि
प्रभप्रतिवचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतय एव संवत्सरब्रह्मचर्य-
सवासादियुक्तैस्तपोयुक्तैर्ब्राह्मिणा पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकटपैराचार्यैर्ध-
रुच्या च । न सा येन केन चिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्या-
द्विस्ताधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् । मुकेशा च नामत
भरद्वाजस्यापत्य भारद्वाज । शैब्यश्च शिबेरपत्य शैब्य सत्य
वामो नामत । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्य सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्या-
यणिश्छान्दस. सौर्यायणीति । गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्न । कौस
त्यश्च नामतोऽश्वलस्यापत्यमाश्वलायन । भार्गवो भृगोर्गो
त्रापत्य भार्गव । वैदर्भिर्विदर्भे भव । कण्धी नामत । कत्य
(त ?) स्यापत्य कात्यायन । विद्यमान प्रपितामहो यस्य
स । युवप्रत्यय, ते हेते ब्रह्मपरा अपर ब्रह्म परत्वेन गता
स्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेपमाणा, किं तत्
यन्नित्य विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येव
तदन्वेपणं कुर्वन्तस्तदधिगमायैष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचा-
र्यमुपजग्मु । कथम् । ते ह समित्पाणय समिद्धारगृहीतहस्ता
सन्तो भगवन्त पूजायन्तं पिप्पलादमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मु ॥१॥
सिद्धान्ती—अथर्वण वेदात ' ब्रह्मा देवाना ' अथ जो ब्रह्मपर भग्न आहे,
त्याचा अनुवाद येथे या उपनिषदात केला आहे.

शिष्य—भगवन् ! जर वेदामध्ये ब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय प्रत्यक्ष मंत्रांनी केला आहे, तर आतां ही पुनरुक्ति कशाळा ?

सिद्धान्ती—तेथे ब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय झाला हें खरें; पण तेथे ब्रह्मप्राप्तीच्या साधनांचा व उपासनादिकांचा विचार झाला नाहीं, म्हणून ह्या प्रश्ननामक उपनिषदाचा अवतार करून अतिमाता उपासनादि साधनांचा विस्तार करित आहे. साधनच समजलें नाहीं, तर शाब्दिक साध्यज्ञान होऊनही कल्याण होत नाहीं.

शिष्य—ह्या ब्राह्मणांतर्गत उपनिषदाळा ' प्रश्न ' हें नाव कां दिलें ?

सिद्धान्ती—कारण मुकेशादि सहा विद्वान् प्रमुर्धूनीं येथें ब्रह्मविषयक सहा प्रश्न केले आहेत. मुकेशाप्रमुख सहा शिष्यांनीं प्रश्न केले व पिप्पलाद मुनींनीं त्यांचीं उत्तरे दिलीं, इत्यादि कथानक विद्येच्या स्तुतिप्रोत्पत्त्ये आहे. तथापि ही गोष्ट सांगण्यांत आणखी एक हेतु आहे. ज्या कोणास ब्रह्मविद्या समजून घ्यावयाची असेल, त्यांनीं वर्षे दोन वर्षे—गुरुजी सांगतील तितकीं वर्षे—ब्रह्मचर्य-वृत्तीनें व तपश्चर्यादिप्रतांचें यथार्थ आचरण करून गुरुगृहीं राहिलें पाहिजे. तसेंच ब्रह्मस्वरूपाचा जो उपदेश करावयाचा, तो पिप्पलादासारख्या सर्वज्ञमुनीं मात्र केला पाहिजे, ह्या दोन गोष्टी समजल्या, सारांश ब्रह्मविद्येचा अधिकारी कोण व तिचें व्याख्यान करण्याचा अधिकार कोणास आहे, हें सर्वास समजावें, एतदर्थ या कथानकाचा अवतार आहे. ब्रह्म सर्वज्ञ आहे. पिप्पलादमुनि सर्वज्ञकल्प म्हणजे बहुतेक सर्वज्ञान झालेले होते. सारांश, ते जीवमुक्त होते.

शिष्य—म्हणजे घाटेल त्यानें ब्रह्मविद्या भवण करावी किंवा वाटेल त्यानें तिचें प्रवचन करावें असा भाग नाहीं.

सिद्धान्ती—मुळींच नाहीं. ब्रह्मचर्यादि साधनें येथें स्पष्ट सांगितलीं आहेत. यावरून श्रवणादि अधिकारप्राप्तीसाठीं ब्रह्मचर्यादि व्रते अवश्य केलीं पाहिजेत, हें येथें उघड रीतीनें मुचविलें आहे. अथो; योऽहन्मांत कथा अशी आहे—एकदां भरद्वाजपुत्र मुकेशा, शिविसुत सत्यकाम, गर्गकुळोत्पन्न सूर्याचा नातु सौर्यापणि, अश्वलायनाचा कौसल्य नांवाचा मुलगा, विदर्भदेशस्थ भृगुपुत्र मार्गव आणि कत्याचा नातु कश्यपी, असे सहाजण ब्रह्मज्ञानाप्रोत्पत्त्ये भगवान् पिप्पलादाच्या आश्रमां गेले.

शिष्य—कश्यपीचा आज्ञा जिवंत होता, असें ' कात्यायन ' या रुपावरून दिसते. खरें आहेना हें ?

सिद्धान्ती—होय. आतां हे सर्व साहजिण मोठे ब्रह्मर व ब्रह्मनिष्ठ होते.

शिष्य—मग ते भगवान् पिप्पलादाच्या आश्रमां कशाळा गेले ?

सिद्धान्ती—त्या ह्या सहाजणांनीं आवांघरत अपर ब्रह्म (सगुणब्रह्म) हेंच परब्रह्म आहे, असें प्रकृत त्या अपर ब्रह्माची उपासना केली होती. पण ते अपर-

ब्रह्म अनित्य आहे व पुरुषार्थसाधक नाही, असें समजतांक्षणी हे मुमुक्षु पर-
ब्रह्माच्या शोधार्थ निघाले. विप्लवाद हे वेदांतविद्येत परम निष्णात आहेत,
असें त्यांनी ऐकिले होते; तेव्हां 'ब्रह्माचे स्वरूप काय, ब्रह्म म्हणजे काय,
ते नित्य कसे, जे नित्य त्यालाच ब्रह्म कां म्हणतात,' इत्यादि प्रश्नांचा उलगडा
करून घेण्यासाठी व ब्रह्मरूप समजल्यावर त्याच्या प्राप्त्यर्थ भगीरथ प्रयत्न
करावा, हा संकल्प सिद्ध करण्यासाठी ते विप्लवाद मुनीला शरण गेले. त्यांना
दृढ भरंवसा होता की, हे शुनि आपल्या सर्व शंकांचा निरास करून आपल्याच
ब्रह्मस्वरूप समजून देतील, मंत्रांतील 'अन्वेयमाणाः' याचा असा अर्थ आहे.
असो; हे सहा मुमुक्षु आश्रमांत शिरले, ते मोठ्या विनीत वेपाने शिरले.

शिष्य—म्हणजे !

सिद्धान्ती—ब्रह्मवेत्ता गुरु हा प्रत्यक्ष अग्नि आहे, असें समजून त्याच्या
पूजनार्चनाप्रीत्यर्थ हा नूतन शिष्यांनी समिधा धारण केल्या होत्या. समिधा
म्हणजे एक प्रकारची भेटच होय. शिवाय समिधा घेऊन जाणे म्हणजे
'आम्ही पूर्ण वैराग्यशील आहो' हे सूचविणे होय. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ
यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञा-
स्यामः सर्वे ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—ह तान् सः ऋषिः उवाच (हा शिष्यांस आलेले
पाहून व त्यांचा हेतु ऐकून भगवान् ऋषि म्हणाले) भूयः एव तपसा,
ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ (पुनः तुम्हीं एक वर्षपर्यंत
येथे तप करा, ब्रह्मचारिव्रताने रहा आणि श्रद्धापूर्वक सेवा करा) यथा
कामं प्रश्नान् पृच्छत (तुम्हांला जे प्रश्न स्वच्छेने विचारावयाचे असतील,
ते प्रमुक्तमनाने विचारा) यदि विज्ञास्यामः सर्वे वः वक्ष्यामः ह, इति
(जर आम्हांस उत्तरे विदित असतील, तर ती आम्ही मोकळ्या मनाने
तुम्हांस सांगू. साप्रमाणे साचार्ये कोलजे.)

सांगो, एक वर्षपर्यंत (कांही काळपर्यंत) तपश्चर्येने, ब्रह्मचर्यमताने
श्रद्धापुरःसर गुरुजींच्या येथे राहो, म्हणजे पुढे अधिकार प्राप्त झाल्यावर शिष्यास
ब्रह्मविद्या भवण करण्याची योग्यता प्राप्त होते. ॥ २ ॥

तानेवमुपगतान्द स किल ऋषिरुवाच भूयः पुनरेव यद्यपि
यूयं पूर्वं तपस्विन्न एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथाऽपीह विशेषे-
पतो ब्रह्मचर्येण भ्रष्टया चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संव-
त्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुश्रूषापराः सन्तो वत्स्यथ ।
ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यथाकामं यद्वि-
षये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्पृच्छत । यदि तद्युष्मत्पृष्टं
विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदि शब्दो नाज्ञानसंशयार्थः
प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वे ह वो वः पृष्टं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे हे सहा शिष्य ब्रह्मज्ञानाप्रतिषेध आले आहेत, असे
पाहून व ऐकून भगवान् विष्वक्काद त्यास म्हणालेः—जरी तुम्ही सर्वांनी येथे
येथ्याच्या पूर्वी तपश्चर्या केली आहे, तथापि आतां या आश्रमांत एक वर्षपर्यंत
आणली तुम्हांस तपश्चर्या म्हणजे इंद्रियसंयमनाचा अभ्यास केला पाहिजे.
विशेषतः ब्रह्मचर्याची जाणति व आदरपूर्वक भक्ती म्हणजे आस्तिक्य बुद्धि
यांचा स्वीकार केला पाहिजे.

शिष्य—ब्रह्मचर्य म्हणजे जीविषयक स्मरण व कीर्तन (चर्चा), त्यांच्या
बरोबर म्रीडा, गुह्य भाषण, झिजा किंवा त्यांचे शवभाव पाहणे, त्यांच्या
विषया किंवा त्यांच्याशी संकल्प करणे, निश्चय करणे, इत्यादि सर्व कर्मे
(सर्व व्यवहार) बर्ज केले पाहिजेत. तसेच गुरू सांगतील, त्यावर छादर
भद्रारा हवी.

सिद्धान्ती—सारांश; नैतिकप्रतानें राहून गुरूदृष्टी शिष्यानें गुरू-सेवा-तत्पर
असावे लागते, असे; याप्रमाणे सेवा करित आमच्या आश्रमांत एक वर्षभर-
पर्यंत असावे, असें मुनींनीं सांगितले. ते पुढें म्हणालेः—नंतर ज्याला जो प्रश्न
विचारावासा याटत असेल, त्यानें तो प्रश्न खुशाल विचारावा. कोणत्याही
विषयासंबंधें प्रश्न विचारण्याला प्रत्यवाय नाहीं. जर तुम्ही विचारलेल्या
प्रश्नांची उत्तरे आम्हांस विदित असतील तर—

शिष्य—म्हणजे या मुनींना ब्रह्मविषयाविषयी पूर्णज्ञान नव्हतें कीं काय ?
'जर' हा शब्द संकेतार्थ सूचवितो. तात्पर्य असें दिसते कीं मुनींस कोठें
अज्ञान व कोठें संशय, असा प्रकार होता. पण असें अस् नये.

सिद्धान्ती—अरे ! सर्वशक्य मुनींस कसला संशय किंवा कसलें अज्ञान ?
केवळ उपचाराचे व विनयशीलता प्रकट करण्याचे हे धोलणे आहे. कारण पुढें
शिष्यांनीं जे प्रश्न विचारले, त्यांचीं साम व समम उत्तरे मुनींनीं सहज देऊन
शिष्यांच्या संशयांचा निरासपूर्वक निर्णय केला आहे. ते म्हणाले—त्याचा
वात्पर्याय हा कीं 'तुम्ही जे जे प्रश्न विचाराल त्यांचीं आम्ही यथार्थ
उत्तरे देऊं.' मुनींचें मापण विनयपूर्ण आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ।

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अन्वय व अर्थ—अथ कवन्धी कात्यायनः उपेत्य पप्रच्छ (नतर कवन्धी नामक कात्यायनाने मुनीजवळ जाऊन प्रश्न विचारलाः) भगवन्! कुतः ह वै इमाः प्रजाः प्रजायन्ते (भगवन्! ह्या सर्व प्रजा, जीव, विशेषतः मनुष्यजीव—कोणापासून निर्माण होतात ?)

सारांश, ' जीवांचा मूळ निर्माता कोण ? असा पहिला प्रश्न आहे. ॥ ३ ॥

अथ सवत्सरादूर्ध्वं कवन्धी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान् । हे भगवन्कुत कस्माद्वा वा इमा ब्राह्मणाद्या प्रजा प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । अपरदिद्याकर्मणो. समुच्चितयोर्त्यत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽयं प्रश्न ॥ ३ ॥

सिद्धान्तां—एक वर्षांची अवधि सपत्यानंतर कवन्धी कात्यायन मुनींच्या जवळ गेला आणि विनयपूर्वक विचारता झाला, हे भगवन्! ह्या ब्राह्मणादि चतुर्वर्णीतील प्रजा कोण उत्पन्न करितो ? जीवांची उत्पत्ति होते तिचा निया मक व आय कर्ता कोण ? जीवत्व हे काय आहे व याचा कर्ता कोण आहे ?

शिष्य—भगवन्! परब्रह्माचा शोध करण्यासाठी उद्युक्त झालेल्या कवर्षाने हा काय प्रश्न विचारला ? याचा परब्रह्माशी, मुख्य विषयाशी, काय संबंध आहे ?

सिद्धान्तां—या प्रश्नाचा भावार्थ तुझ्या लक्षात आला नाही, अरे ! जीवत्व-दशा प्राप्त होते ती पूर्व कर्मांच्या सच्चित्ताने होते. कर्मांचा ज्ञानपूर्वक सन्यास झाला म्हणजे कर्म संपते, हे तुला विदित असावयास पाहिजे. असे, कर्म झाले म्हणजे त्याचे कार्य अथवा फल उत्पन्न व्हावयाचे, हा वैदिक सिद्धांत निराबाध आहे. आता प्रश्न असा आहे की, जुसते वैदिक कर्म केले असता फल निष्पत्ति काय होते व कर्मकर्त्याला कोणत्या मार्गाने स्वर्गलोकी जावे लागते : ह्याचा निर्णय करून घ्यावा व त्याचप्रमाणे ज्ञानपूर्वक म्हणजे सगुण ब्रह्मार्थे ज्ञान करून घेऊन सद्गुणसनापूर्वक वैदिक कर्म केले असता कर्त्याला फलप्राप्ति काय होते व त्याला कोणत्या मार्गाने स्वर्गलोकी जावे लागते, हेही समजून घ्यावे, असा प्रश्नाचा भावार्थ आहे.

पूर्वपक्षी—हे कशावरून म्हणतां तुम्ही !

सिद्धान्तां—पुढे मंत्र येतिले, त्यात आग्नी म्हणतो, त्याचे स्वरूपीकरण आहे. पुढचा भागचा उदर्य पाहून अर्थ करावयाचा हा राममार्ग सोडता कामा नये, सारांश, ज्ञानकर्म—सगुणवाचा परिणाम काय होतो, हा प्रश्न आहे.

पूर्व०—यरे; पण याचा प्रकृत विपर्यायी काय संबंध आहे.—ब्रह्मविचारांत कर्मांची किंवा ज्ञानकर्म—समुच्चयाची विवेचना कशाळा ?

सिद्धान्ती—ही विवेचना यथार्थ झाली झणजे नुसत्या कर्मांचा किंवा ज्ञानार्थी समुचित झालेल्या कर्मांचा तिटकारा उत्पन्न होतो. कर्मस्वरूप समजले झणजे विवेकासह वैराग्य प्राप्त होते आणि ब्रह्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. सारांश, वैराग्यप्रतिपादनासाठी हा प्रश्न आहे.

पूर्व०—तरीपण ही संगति जुळत नाही. प्रश्नांत कर्मांचे किंवा समुचित कर्मांचे नांवही नाही. सृष्टि कशी उत्पन्न होते, हा प्रश्न आहे. व हा प्रश्न ब्रह्मप्रकरणांत अप्रस्तुत आहे, असे आमचे म्हणणे आहे.

सिद्धान्ती—अहो ! सृष्टीचे निमित्त पुढे करून परमवैराग्याने परिपूर्ण असणाऱ्या परब्रह्माचे प्रतिपादन करण्याचा व तत्कळ सांगण्याचा हा प्रश्न आहे. श्रुति सामर्थ्याने काय म्हणत आहे, हे देका झणजे तुमचे ब्रह्मासच कळेल की धृतीने अनुसरलेला मार्गच बरोबर आहे. असो. आतां येथून सृष्टि कशी होते, या प्रश्नाला उत्तर देण्यास दुःखात होत आहे ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स
तपोऽतप्यत; स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।
रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत
इति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै स ह उवाच (या प्रश्नकर्त्याला मुनींनी उत्तर दिले:) प्रजाकामः वै प्रजापतिः (प्रजापतीला सृष्टि उत्पन्न करावी अशी इच्छा उत्पन्न झाली) सः तपः तप्त्वा सः मिथुनं उत्पादयते (म्हणजे तो तप करून एक जोडपे उत्पन्न करितो) रयिं च प्राणं च (रयि=भन्न व प्राण=भ्रमि, सामर्थ्य, हे तें जोडपे होय.) एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः इति (ह्या दोन वस्तु, हे मिथुन अनेक स्वरूपाच्या प्रजा उत्पन्न करील, असे समजून प्रजापतीने हे मिथुन निर्माण केले.)

सारांश, प्रजापतीने तपःसामर्थ्याने एक असे मिथुन उत्पन्न केले की जे अनंत प्रकारची सृष्टि उत्पन्न करण्यास योग्य होतें. ॥ ४ ॥

तस्मा एव पृथ्वते स होवाच । तत्पाकरणायाऽऽह ।
प्रजाकामः प्रजा आत्मनः सिद्ध्युर्वै प्रजापतिः सर्वात्मा सज्ज-

गत्स्त्रभ्यामीत्येव विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावभावित कल्पादौ निवृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजातां स्थावरजङ्गमानां पति सजन्मान्तरभावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदत्प्यत । अथ तु स एव तपस्तप्त्वा धौत ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूत मिथुनमुत्पादयते मिथुन द्वंद्वमुत्पादितवान् । रथि च सोममन्नं प्राण चाग्निमत्तारमेतावग्नीपोमावन्नभूतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजा करिष्यत इत्येव सचिन्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे कवचीचा प्रश्न ऐकून त्याची जिहासा तृप्त करण्यासाठी आचार्य म्हणालेः—हे शिष्या, सर्व प्रजाची उत्पत्ति करणारा व त्याचें संरक्षण करणारा प्रजापति इच्छा करिता झाला की, आपण आपल्या स्वरूपापासून सृष्टि उत्पन्न करावी. याप्रमाणे सफल करून तो तपधर्या म्हणजे तो सफल पूर्ण करण्याची सिद्धता करून लागला म्हणजे पूर्ण कल्पात जशी सृष्टि होती, तशीच आपल्या मनामध्ये उत्पन्न करून तिचें स्पष्ट चित्र आपल्या मनामध्ये ठेविता झाला.

शिष्य—हा प्रजापति म्हणजे कल्याण्या आरभी उत्पन्न झालेला हिरण्यगर्भ होय. असेच ना ?

सिद्धान्ती—होय. 'मी प्रजापति आहे, सर्वांचा आत्मा आहे,' अशी उपासनेच्या काळात असणारी भावना दृढ करून ज्ञानाचा आणि कर्मांचा समुच्चय करणारा हा परमेश्वर असतो. अर्थातच ते स्थावर आणि जगम पदार्थ उत्पन्न करावयाचे त्याचा हा पति म्हणजे स्वामी असतो. हा महाशानी असतो म्हणून त्याला पूर्वकल्पातील कार्यकारणात्मक सृष्टीचें यथारिपत ज्ञान असतें आणि स्फुरण पावणाऱ्या नित्य वेदानें सर्व चराचर वस्तूवर प्रकाश पाडिला असल्यामुळे त्याच्या एकाम मनात सृष्ट उत्पन्न झालेले ज्ञान दृढतर होतें. हाच हिरण्यगर्भ होय. अथवा हिरण्यगर्भरूपानें हा अवतीर्ण होतो. पूर्वकल्पात याला ज्ञान असल्यामुळे जे तस्कार झालेले असतात, ते स्वरूपतः विररथायी असल्यामुळे त्याचें नितन करून लागल्याबरोबर पूर्वस्फुरण उद्बुद्ध म्हणजे जाग्रत होतात आणि पूर्वकल्पाची सर्व व्यवस्था याच्या मनात येते.

शिष्य—म्हणजे 'मी प्रजा उत्पन्न करीन' असा विचार कल्याण्या आरभी सर्वांमा धो हिरण्यगर्भ त्याच्या मनात येतो आणि भुतीने 'तो तप करिता झाला' असे म्हटले आहे, त्याचा अर्थ असा समजावयाचा की, पूर्वकल्पात सृष्टिभ्यवरचे नियम समजून घेऊन ते अथवा पाळिले असल्यामुळे त्याच्या अतःकरणात जे जे तस्कार दृढ झालेले असतात ते सर्व या तरानें म्हणजे नितनानें जाग्रत होतात. म्हणजे भुतीने जो अर्थ प्रकाशित केला आहे, जे नियम प्रकट केले आहेत ते

विषय होतात ज्याचे, असें ज्ञान प्राप्त होतें. सारांश पूर्व-कल्प-संस्कारानें हिरण्यगर्भाला सर्वप्रकाशक वेदाचें ज्ञान होतें. असेंच म्हणावयाचें ना ?

सिद्धान्ती—होय. येथें इतकेंच ध्यानांत ठेव कीं, हिरण्यगर्भ प्रजाकाम झाला (प्रजा उत्पन्न करावी असें त्याला वाटलें) म्हणजे त्याचे ठिकाणीं ज्ञान आणि कर्म यांच्या बीजांचा समुच्चय होऊन व उत्पन्न झालेला संस्कार उद्भूत होऊन तो सर्वात्मा असूनही प्रजांचा स्वाभी होतो. अगो; सर्वार्थप्रकाशक वेदाचें ज्ञान होऊन तें दृढ झालें म्हणजे प्रथमतः हा ज्ञानकर्मांनीं समर्थ असणारा प्रजापति सृष्टीचा विस्तार करण्याला मुख्य साधन असणारें एक मिथुन उत्पन्न करितो.

शिष्य—या मिथुनाचें अथवा दोन वस्तूंचें स्वरूप कसें ?

सिद्धान्ती—हें मिथुन रथि आणि प्राण यांनीं घटित होतें. रथि म्हणजे सोम अथवा अन्न होय. प्राण म्हणजे अग्नि अथवा अन्न भक्षण करणारा भोक्ता होय. हे अग्नीषोम (अग्नि आणि सोम) होत. किंवा सूर्य-चंद्र होत. अग्नि (सूर्य) हा खाणारा आणि सोम हें अन्न (खाण्याचा पदार्थ), याप्रमाणें प्रथम सूर्य-चंद्ररूपी मिथुन उत्पन्न करून त्यांचा आत्मा आपण (प्रजापति) होतो. त्याचा स्वसंकल्प असा असतो कीं, हें मिथुन अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करील. अगो; प्रथमतः तो एक अंडें निर्माण करितो आणि नंतर सूर्य चंद्र उत्पन्न करितो.

शिष्य—रथि याचा अर्थ घन, सर्व उपभोगाचे पदार्थ, असा आहे.

सिद्धान्ती—आणि या भोग्य पदार्थांचा चंद्रकिरणांशीं नित्य संबंध असतो म्हणून रथीला चंद्र असें लक्षणें म्हटलें आहे. याचप्रमाणें परमेश्वर अग्नि होऊन प्राण्यांच्या शरीरांत वास्तव्य करितो आणि अन्नपचनाचें कार्य घडवून आणितो, असें स्मृति (भगवद्गीता) सांगते म्हणून प्राणाला अग्नि असें म्हटलें आहे. अग्नि हा सूर्य आहे. असें धृतिवाक्यावरून स्पष्ट होतें. म्हणून प्राणाला अग्नि किंवा सूर्य असें म्हटलें. तात्पर्य प्रजा उत्पन्न करावी असा संकल्प झाल्याबरोबर हिरण्यगर्भाला पूर्व कल्पाचें ज्ञान उद्भूत झालें. नंतर स्वसंकल्पविद्दीर्घाठीं सूर्य चंद्र अथवा भोग्य वस्तु आणि त्याचे भोक्ते याचे मूळ स्वरूप जें सूर्य-चंद्र मिथुन तें त्यानें उत्पन्न केलें. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

आदित्यो ह वै प्राणो रथिरेव चन्द्रमा रथिर्वा

एतत्सर्वं यन्मूर्ते चामूर्ते च तस्मान्मूर्तिरेव रथिः ॥५॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै प्राणः, रथिः एव चंद्रमाः
(येथें आदित्य हा प्राण आहे. रथि म्हणजे चंद्र होय.) रथिः वै

एतत् सर्वं यत् मूर्तं च अमूर्तं च (येथें दिसणारें सर्वं वस्तुजात हें रयीच आहे. सर्वं मूर्तं व अमूर्तं वस्तु (साकार आणि निराकारवस्तु) रयीमध्ये अंतर्भूत होतात. तस्मात् मूर्तिः एव रयिः (म्हणून यच्चयावत् मूर्तं वस्तु रयि आहेत.)

सारास्य, आदित्य हा प्राण आणि रयि चंद्रमा आहे तरी सर्वं मूर्तामूर्तं वस्तु भोग्य आहेत. म्हणून मूर्तं वस्तु ह्या आवश्यक भोग्य पदार्थांत अंतर्भूत होतात. ॥ ५ ॥

तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः । रयिरेव चंद्रमा । रयि रेवान्न क्षोभ एव तदेतदेकमत्ता चान्न च प्रजापतिरेक तु मिथु नम् । गुणप्रधानकृतो भेदः । कथम् । रयिर्वा अन्न वा एतत्सर्वं किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं चामूर्तं च सूक्ष्म च मूर्तामूर्तं अन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्त्वाद्मूर्ताद्यदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिं सैव रयिरमूर्तेनाद्यमानत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—येथें आदित्य म्हणजे प्राण अथवा सर्वं उपभोक्ता अग्नि आहे आणि सर्वं भोग्य विषय रयि (चंद्रमा) आहेत रयि म्हणजे अन्न अथवा सोम होय ध्यानात ठरव की अन्ना आणि अन्न हे उभयताही एकस्वरूपच आहेत कारण या उभयताचा आत्मा एकच प्रजापति आहे 'हें सर्वं विश्व स्वतः आपण होऊन त्यात आपण प्रवेश करिता साळा,' अशी श्रुति आहे. याचें तात्पर्य भोग्य विषय आणि भोक्ता याचें उत्पादकत्व हिरण्यगर्भाकडे असून तोच हें सर्वं विश्व नटून राहिला आहे. एक असूनही तो मिथुनरूपी साळा आहे. साणाराही तो आणि खाण्याचें अन्नही तोच आहे.

शिष्य—हें कसे बरें ? साणारा आणि खाण्याचें अन्न हीं व्यवहारात मित्र मित्र दिसतात.

सिद्धान्ती—हें व्यवहारात खरें आहे. परमार्थत नाहीं. गुणप्रधान दृष्टीने अभिन्न वस्तूत हा भेद उत्पन्न होतो

शिष्य—मला काही समजळें नाहीं ?

सिद्धान्ती—हें पहा, जिथे म्हणून चराचर व मूर्तामूर्त पदार्थ आपल्याला या विधात दिसतात ते सर्वं कोणाचे तरी खाण्यास उपयोगी पडणारे असतात. वायु हा पदार्थ अमूर्तच आहेना ? पण त्याचा मधकडी आकाशासारखा कोणी तरी असतोच असतो हीच गोष्ट सोपाचिह्न आत्म्याचीही आहे जीवो जीवस्य अविन (जीव हा दुसऱ्या कोणातरी जीवाचें खाणें असतो), असें आपण नेहमी पाहतो की नाहीं ? सारंग, हा जर अनुभव प्रत्यक्ष आहे तर चराचर

वस्तुला किंवा साकार आणि निराकार वस्तुला रयि म्हणजे अन्न म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे !

शिष्य—मग 'अन्न हें मात्र रयि आहे' असें कां म्हणतां ?

सिद्धान्ती—जेव्हां आपण मूर्त किंवा अमूर्त असा भेदाभेद करीत नाहीं, त्यावेळीं रयि म्हणजे सर्व भोग्यजात विषय असें म्हणावयास काय हरकत आहे ? सर्व मूर्तामूर्त वस्तु किंवा स्थूलसूक्ष्म वस्तु रयीच होतात. अन्न होण्याची पात्रता सर्वांस आहे. हें लक्षांत ठेवून आपण बोर्ले लागलों म्हणजे सर्व वस्तु रयिरूप होतात. पण त्यांचा खाणारा कोण ही गोष्ट लक्षांत ठेविळी म्हणजे सर्वांस प्राण-रूपत्वही येतें. आतां, अन्न आणि अन्न खाणारा असा गुणप्रधानभाव लक्षांत ठेवून बोळावयाचें म्हणजे सर्व मूर्त वस्तु रयि होतात. कारण, खाण्याची वस्तु गौण होते आणि खाणारा प्रधान होतो. खाणारानें खाण्याच्या सर्व वस्तु मूर्त स्वरूपाच्या असतात, हें दृढाही टाऊक आहे. सारांश, रयिस्वरूपानें पृथ्वी, जल, तेज, वायु आणि आकाश एक स्वरूप आहेत; पण त्यांत वायु आणि आकाश अमूर्त आणि बाकीचीं महाभूतें मूर्त आहेत. म्हणून मूर्त वस्तुला मुख्यतः रयि या शब्दानें संबोधिलें, परंतु मिथुनावेळीं सूर्य हा भोक्त्याचें उपलक्षण आणि चंद्र हा भोग्य विषयाचें उपलक्षण आहे. प्रजापतीच्या दृष्टीनें सर्व वस्तूंचा अंतर्भाव रयीमध्ये होतो. आपल्या दृष्टीनें मूर्त वस्तूंचा मात्र अंतर्भाव तेथें होतो. पण सर्वत्र पदार्थ रथ्यात्मक व प्राणात्मक असतात, म्हणून रयीसच प्राणास मिळून व व्यक्तिः प्रजापतिच येतें, हें विसरूं नये. ॥ ५ ॥

तथाऽ मूर्तोऽपि प्राणोऽष्टा सर्वमेव यत् चाऽऽद्यं । कथं—

सिद्धान्ती—याचप्रमाणें अमूर्त असणारा प्राणही सर्वोपभोक्ता असून आद्य म्हणजे भोग्यवस्तु ही प्राणरूप होतात. म्हणजे अत्ता (भोक्ता) आणि आद्य (भोग्य-वस्तु) हीं वस्तुतः एकच आहेत. कथें तें ऐकः—

मंत्र सहावा.

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यद्दुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥६॥

अन्वय व अर्थ—अथ आदित्यः उदयन् प्राचीं दिशं प्रविशति (कारण सूर्याचा उदय झाल्यावर तो पूर्वेदिशेमध्ये प्रवेश करितो.)

तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते (आणि सर्वं पूर्वं दिशेकडील प्राणास आपल्या किरणानीं व्यापून टाकितो,) यत् दक्षिणां, यत् प्रतीर्चां, यत् उदीर्चां, यत् अधः, यत् ऊर्ध्वं, यत् अंतरा दिशः, यत् सर्वं प्रकाशयति (तो दक्षिण पश्चिम, उत्तर, खाली, वर, अवातर दिशा या सर्व दिशात ज्या ज्या वस्तु असतात, त्यास प्रकाशित करितो.) तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते (आणि आपल्या सर्व प्रकाशित किरणानीं त्या त्या दिशात राहाणाऱ्या प्राणास प्रकाशित करितो.)

साराश, सूर्य सर्व दिशातील सर्व वस्तुस प्रकाशित करितो म्हणून सर्व वस्तु आत्मवत् म्हणजे प्राणरूप करितो ॥ ६ ॥

अथाऽऽदित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्त्य-
त्पार्चां दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्म
व्याप्त्या सर्वास्तरस्थान्प्राणान्प्राच्यानन्तर्भूतान्पश्चिमपु स्वात्माव
भासरूपेषु व्याप्तिमत्सु व्याप्तत्वात्प्राणिन सनिधत्ते सनिवेश
यति, आत्मभूतान्करोतीत्यर्थ । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां
यत्प्रतीर्चां यदुदीर्चांमध ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिश
कोणदिशोऽघान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्र
काशव्याप्त्या सर्वान्सर्वदिक्स्थान्प्राणान्पश्चिमपु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—सर्व वस्तु प्राणरूप कशा होतात ते पहा सूर्याचा उदय झाला, सर्व प्राण्यांच्या नेत्रास तो भाचर होऊ लागला, म्हणजे प्रथमत तो पूर्वं दिशेंत प्रवेश करितो म्हणजे पूर्वं दिशा आपल्या प्रकाशानें व्यापून टाकितो. याप्रमाणें आपल्या किरणानीं अथवा आपणच पूर्वं दिशा व्यापिली म्हणून तेथें राहणारे सर्व प्राणी (पूर्वेकडील सर्व प्राणी) आपल्या किरणामध्ये व्यापून टाकितो. म्हणजे आपल्या सर्वव्यापी प्रकाशानें त्यास अतर्बाह्य प्रकाशित करितो, प्रकाशरूप करितो, आत्मरूप करितो. याचप्रमाणें दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, अघोदिशा, ऊर्ध्वं दिशा, आग्नेयी इत्यादि चारी कोणदिशा, अवातर दिशा, यात असणाऱ्या सर्व वस्तु प्रकाशित करितो म्हणून त्या त्या सर्व दिशात राहणारे सर्व प्राणी आपल्या स्वरूपात अतर्भूत करितो. साराश, सर्वांस प्राणरूप अथवा आत्मरूप करितो. तात्पर्य, यच्चयावत् वस्तु परमार्थतः प्राणात्मरूपच आहेत. मागच्या मंत्रात सर्व वस्तु अन्नरूप आहेत असे सांगितलें तसेंच, त्याच न्यायानें, या मंत्रात सर्व वस्तु प्राणरूप आहेत असे सांगितलें ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।
तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थः—सः एषः वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणः अग्निः उदयते (तो हा वैश्वानर आणि विश्वरूप असणारा प्राण अग्निरूपाने उदय पावतो.) तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तं (हेंच तत्त ऋग्वेदांतील मंत्रानें सांगितलें आहे,) ॥ ७ ॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वात्म-
त्वाच्च प्राणोऽग्नश्च स एवात्तोदयत इहच्छति प्रत्यहं सर्वां दिश
आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—तो हा प्रत्यक्ष असणारा भोक्ता (सूर्य) प्राणरूप आहे. हा वैश्वानर आहे.

शिष्य—म्हजे येथे सर्व जीवांचा जो आत्मा त्याला वैश्वानर असें म्हण-
वयाचें. होयना ?

सिद्धान्ती—होय. हा सर्वांचा आत्मा असून विश्वरूप आहे म्हणजे येथे आपल्याला ज्या अनंतविध वस्तु दिसतात, त्यांचाही आत्मा तोच आहे. प्राणही तोच आणि अग्निही तोच आहे. त्याचा प्रति दिवशी उदय होऊन तो चर सांगितल्याप्रमाणें सर्व दिशांष्ट प्राणरूप करितो. सारांश सर्वप्राणरूप आहे. हाच अर्थ ऋग्वेदांतील एका मंत्रानें स्पष्ट केला आहे.

शिष्य—कोणता तो मंत्र !

सिद्धान्ती—ऐकः—॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं
तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वरूपं, हरिणं, जातवेदसं, परायणं, ज्योतिः एकं तपंतं (विश्वरूप, प्रकाशक, सर्वज्ञ, सर्वाधार, तेजस्वरूप, एकरूप, आणि तापद—असें हें अग्निस्वरूप ब्रह्मवेसांस दिसतें—) सहस्ररश्मिः शतधा

वर्तमानः प्रजानां प्राणः एषः सूर्यः उदयति (हा अनंत किरणाचा, एक असून अनेक होणारा, सर्व उत्पन्न झालेल्या वस्तूचा आत्मा असणारा हा जो सूर्य, याचा उदय झाला आहे,) ॥ ८ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिण रश्मिमत जातवेदसं जातप्रज्ञान परायण सर्वप्राणाभ्रयं ज्योतिरेक सर्व-प्राणिनां चक्षुर्भूतमाद्वि-
तीय तपन्त तापक्रियां कुर्याणं स्वात्मानं सूर्यं सूरयो विज्ञात-
यन्तो ब्रह्मविद् । कोऽसौ य विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरने-
करश्मि शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राण- प्रजानामुद-
यत्येष सूर्यं ॥ ८ ॥

सिद्धान्तां—हा मत्र ऋग्वेदातीळ आहे. यात सूर्याचे माहात्म्य सांगितलं आहे. तो असे-तो विश्वरूप आहे, तो स्वयंप्रकाश आहे यक्षयावत् सर्व वस्तूंचे त्याचा ज्ञान सहज प्राप्त झालं आहे. त्याच्या आभयाने सर्व प्राण विद्यमान असतात. तो प्रकाश स्वरूप आहे. त्याच्या स्वरूपात कोणत्याही प्रकारचा भेद नाही. तो अद्वितीय आहे. सर्व प्राण्यांचे चक्षु (नेत्र) तोच झाला आहे. सर्वांस अतर्बाह्य उष्णता पुरविणारा ताच आहे हे सूर्याचे स्वरूप ब्रह्मवेत्त्यांना मात्र समजते.

शिष्य—सर्वांना समजते हे शब्द मूळ भ्यात नाहीत. मला वाटते को पारहिया अर्थातीळ सर्व शब्द द्वितीया विमर्शीमर्थ्ये आहे, म्हणून आचार्यांनी या विमर्शाची अपवस्था झालून अर्थाची पूर्णता केली आहे. मनाच्या दुसऱ्या अर्थात सर्व शब्द प्रथमात आहेत म्हणून त्याचा व पारहिया विधेयणात्मक द्वितीयात्मक पदाचा अन्वय जुळणार नाही, म्हणून ही व्यवस्था आहे. हे टीका आहे. एव यांचे स्वरूप ब्रह्मवेत्त्यांस समजते तो कोण ?

सिद्धान्तां—तो सूर्य होय. याला सहस्र म्हणजे अनेक अथवा अनंत किरण असतात, या विश्वात जितके प्राणी आहेत तितकीं रूपे घेऊन हा अनंतरूपी होतो, हा सर्व प्रजाना प्राण म्हणजे आत्मा आहे. सर्व अतर्बाह्य व्यवहाराचे कारण आणि व्यवहाराचा नियामक हाच आहे. याचा उदय झाला म्हणजे सर्व प्राण्यांचे व्यवहार सुरू होतात. ॥ ८ ॥

यथासौ चन्द्रमा मूर्तिरभ्रममूर्तिश्च प्राणोत्ताऽऽदित्यस्तद्देवमे-
तन्मिथुनं सूर्यं कथं प्रजा हरिष्यत इति, । उच्यते—

दिश्य—मगारु, जे जे मूर्त आहे. त्याला आपण रायि अथी सटादिधी भागि
यि म्हणजे अम असे मला सांगितलं या अत्राचा प्रतिनिधि चंद्र आहे, असे
ही अत्राच टर्पसे. त्याचप्रमाणे अमूर्त जो प्राण तो मोक्षा आहे. आणि त्याचा

प्रतिनिधि सूर्य आहे, हेंही आपल्या सांगण्यावरून मला समजले. तसेच सूर्य-
चंद्र मिथुन प्रजापतीने उत्पन्न केले आहे, हे आपले वचन मी ध्यानांत ठेवले आहे
व हे मिथुन सर्वात्मक आहे, हे मी विसरले नाही. आतां मला असे विचाराव-
याचे कीं, हे एकस्वरूपी असणारे मिथुन प्रजा उत्पन्न करण्यास कसे समर्थ शालें ?

सिद्धान्ती—याच प्रभाषा धृति उत्तर देत आहे. ऐक—

मंत्र नववा.

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं
चोत्तरं च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ।
ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनराव-
र्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रति-
पद्यन्ते । एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थः—संवत्सरः वै प्रजापतिः (संवत्सर—वर्ष—माल
हा प्रजापति होय) तस्य दक्षिणं उत्तरं च अयने (त्याचें दक्षिण आणि
उत्तर असे दोन मार्ग आहेत) तत् ये ह वै तत् इष्टापूर्ते कृतं इति उपा-
सते, ते चान्द्रमसं एव लोकं अभिजयन्ते (आतां ब्राह्मणादि वर्णातीळ जे मुनि
अनिस्य जे ते नित्य इष्टापूर्ते 'आहे असे समजून' उपासित करितात—जे लोक
अनित्य इष्टापूर्ताची उपासना करितात ते लोक चंद्रलोकांमध्ये मात्र प्रवेश
करितात.) ते एव पुनः आवर्तन्ते (ते लोक मात्र पुनः पुनः जन्म-
मरणाच्या चक्रांत सांपडतात*) तस्मात् एते प्रजाकामाः ऋषयः दक्षिणं
प्रतिपद्यन्ते (म्हणून हे संततीची इच्छा करणारे ऋषि—'स्वर्ग आहे
आणि तो यज्ञाने मिळतो.' अशी श्रद्धा असणारे गृहस्थ—दक्षिण मार्गाने
जातात,) यः पितृयाणः एष ह वै रयिः (ज्याला पितृयाण म्हणतात
तोच हा रयिरूप—भजरूप—चंद्रमा होय.)

सारांश, जे प्रजापती आहेत ते इष्टापूर्तादि यज्ञ करून चंद्रलोकांज्य जातात.
आणि जन्ममरणाच्या फेर्यांत सांपडतात. हा चंद्रलोक म्हणजे रयि
(अक्ष) होय. ॥ ९ ॥

तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्येत्पितृयाणस्तस्य ।
चन्द्रादित्यनिर्वर्त्येत्पितृयाणोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तद्गन्धत्वा-
द्रयिप्राणमिथुनात्मक पचेत्युच्यते, तत्कथम्, तस्य संवत्सरस्य
प्रजापतेरयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रसिद्धे अयने

पण्मासलक्षणे याश्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केवल-
 कर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकान्विदधत् । कथं तव,
 तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषणो
 द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्तं चष्टापूर्तं इत्यादि कृतमेवो-
 पासते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमस चन्द्रमसि भव प्रजापते
 मिथुनात्मकस्यांश रयिमन्नभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाच्चा-
 न्द्रमसस्य ते तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्त्व इमं लोकं हीन
 तरं च विशन्तीति ह्युक्तम् । यस्मादेव प्रजापतिमन्नात्मकं फल
 त्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैतं क्रपय स्वर्गद्रष्टारं
 प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थास्तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिण दक्षिणा
 यनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्न यः
 पितृयाणं पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ता—प्रजापति हाच सवत्सर म्हणजे काळ होय. प्रजापतीने सवत्स-
 राला (वर्षाला) उत्पन्न केले म्हणून लक्षणा करून वर्षाला प्रजापति असे म्हटले
 आहे. अर्थातच येथे प्रजापति म्हणजे चंद्र आणि सूर्य यांचे मिथुन असे सम-
 जन घ्यावयाचे आहे. सवत्सरातील अहोरात्रीचा निर्माता सूर्य आहे. आणि
 तिथीचा नियामक चंद्र आहे. व तिथी आणि अहोरात्री या उभयतान्या सह
 कारित्वाने सवत्सराची घटना होते. म्हणून चंद्रसूर्यरूपी मिथुनाने उत्पन्न
 झालेल्या सवत्सराला प्रजापति असे म्हटले. या प्रजापतिनिर्मित सवत्सराचे
 गमनमार्ग दोन आहेत. त्याला दक्षिण मार्ग आणि उत्तर मार्ग असे
 म्हणतात, हे सर्व-प्रसिद्ध आहे. हे प्रसिद्ध मार्ग दक्षिणायन आणि
 उत्तरायण हे होत. उत्तरमार्गाने सूर्य जाऊ लागला म्हणजे त्या काळाला
 उत्तरायण म्हणतात, आणि तो दक्षिण दिशेकडे वळला म्हणजे ज्या
 मार्गाने जातो, त्याला दक्षिण-मार्ग आणि त्या काळाला दक्षिणायन म्हणतात.
 सूर्य दक्षिण मार्गाने जात असला म्हणजे तो केवळ कर्मठाचे कर्म-फलाची
 व्यवस्था करितो व उत्तर मार्गाने जाऊ लागला म्हणजे ज्ञान-पूर्वक कर्म
 करणाऱ्या तपस्व्याची कर्म-फल व्यवस्था करितो. केवळ वेदोक्त कर्म करणारे आहेत,
 उपासनापूर्वक वेदोक्त कर्म करतात ते लोक दक्षिण मार्गाने जातात. साराश,
 जे कोणी ब्राह्मणादि दक्षिण मार्गाने नेणाऱ्या देवताची उपासना करतात,
 त्या लोकाना जाण्याचा मार्ग पितृयाण आहे. हे लोक (म्हणजे केवळ
 कर्मांश श्रद्धा देवगारे लोक) इष्ट आणि पूर्तं या चचट किंवा अनित्य
 कर्मांची उपासना करतात, नित्याची करित नाहीत. ते इष्टपूर्तांचे उपासक
 चांद्रमस (प्रजापतीचे जे सूर्यचद्रात्मक मिथुन आहे त्यातील चद्राच्या अन्नाच्या)
 लोकांमध्ये प्रवेश करतात. चंद्र म्हणजे मूर्त, रयि किंवा अन्न होय हे आपण

अन्वय व अर्थ—अथ उत्तरेण तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, विद्यया आत्मानं अन्विष्य, आदित्यं अभिजयन्ते (आतां दुसरें ध्यन किंवा दुसरा मार्ग म्हणजे उचारापण होय. तप, ब्रह्मचर्य, श्रद्धा, आणि विद्या याच्या साहाय्याने प्राण-स्वरूप समजून घेणारे मुनि आदित्य लोकाची प्राप्ति करून घेतात. एतत् वै प्राणानाम् आयतनं, एतत् अमृतं, एतत् अभयं, एतत् परायणं (आदित्य हा प्राणाचें वसतिगृह आहे. हा अमृत देणारा, अभय उत्पन्न करणारा आणि उत्तम प्रकारचा आश्रय असणारा आहे.) एतस्मात् न पुनः आवर्तन्ते (आदित्य लोकाची प्राप्ति झाली असता पुनर्जन्म येत नाही.) इति एषः निरोधः (असा हा नियम ठरलेला आहे.) तत् एषः श्लोकः (त्याच्या सबधानें हा श्लोक आहे.)

सारांश, निष्काम तप, निष्काम ब्रह्मचर्य, निष्काम श्रद्धा आणि विद्या, याचा दृढ आश्रय केला असता प्राणरूप आदित्य लोकाची प्राप्ति होते. प्राणरूपत्व प्राप्त होतें. म्हणून पुन. जन्म घेण्याचें कारण उरत नाही ॥ १० ॥

अयोत्तरेणायनेन प्रजापतेरथ प्राणमन्त्रात्मादित्यमभिजयन्ते ।
केन । तपसंद्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया
च प्रजापत्यात्मविषययाऽऽत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तत्स्थुपश्चा-
न्विष्याहमस्मीति विदित्वाऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति ।
एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाधयम [ए]
तदमृतमविनाशि, अमयमत एव अयवर्जितं न चन्द्रवत्क्षयवृद्धि-
भयवदेतः परायणं परा गतिर्बिद्यावतां कर्मिणां च ज्ञानयतामे-
तस्मात् पुनरावर्तन्ते यथेतेरे केयलकर्मिण इति यस्मादेपोऽ-
पिदुषां निरोध आदित्यादि निरुद्धा अपिद्वांसो नैते सवस्त-
त्मादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । स हि सवस्तार काला-
त्माऽपिदुषा निरोधः । तत्तन्नास्मिन्नर्थं यप श्लोको मन्य ॥ १० ॥

शिद्धान्ती—या नदर उच्ययणाचा विचार करावयाचा. उत्तरमार्ग हा एक गमनमार्ग म्हणजे प्राणरूप जो सप्त-भोक्ता आदित्य त्याचें स्वरूप आहे आदित्य हा प्रजापतीचा एक अंग आहे. असे आपण मागे ठरविले आहे. या आदित्याची किंवा उत्तर मार्गाची कांती बोक प्राप्ति करून घेतात.

शिष्य—शी कशी ?

शिद्धान्ती—इदित्यत्र करून तपभर्षा करणे, विशेषतः ब्रह्मचर्याचें नैतिक आचरण करणे, भक्त-पूर्व भवणे, शान्त-ध्यादन करणे.—

शिष्य—कसले ज्ञान संपादन करावयाचे ? किंवा कथाविपर्या भ्रद्वापूर्ण असावयाचे ?

सिद्धान्ती—सर्व चराचर विश्वाचा प्राण (नियामक) असणारा जो सूर्य हा प्रजापतीचा अंश आहे. तो ज्या प्रजापतीचा अंश आहे त्यावर श्रद्धा ठेवणे आणि 'मीच तो प्रजापति आहे' असे तादात्म्यज्ञान करून घेणे, ही विद्या होय. असे, निष्काम तपादि साधनांनी जे लोक विश्वप्राण जो आदित्य त्याचा आराधना करितात ते आदित्य लोकाची प्राप्ति करून घेतात. हा सूर्य चराचर वस्तूचा प्राण आहे.

शिष्य—या आदित्याचे स्वरूप काय ?

सिद्धान्ती—हे स्वरूप तर सर्व प्रसिद्ध आहे. आदित्य हा सर्व प्राणांचे सामान्य आयतन (आश्रयस्थान) आहे.

शिष्य—सामान्य आश्रयस्थान म्हणजे समष्टिरूप की काय ? हिरण्य-गर्भ समष्टिरूप आहे. हा विश्वाचा प्राण आहे. तोच हा आदित्य की काय ?

सिद्धान्ती—होय. आदित्य हा प्रजापतीचा अंश आहे. आणि तो निर्विकार आहे. आणि चंद्र (अन्न) विकारी आहे, हे आपण आतां इतक्यांतच ठरविले आहे. असे, आदित्य हा अविनाशी असून भयशून्यता देणारा आहे. चंद्राप्रमाणे आदित्याला क्षयवृद्धीची उपाधि नाही. म्हणून तेथे कोणत्याही प्रकारचे भय नसते. तसेच आदित्य हा केवळ उपासकांची व उपासनेसह कर्म करणाऱ्या लोकांची श्रेष्ठ गति आहे. केवळोपासक आणि ज्ञानकर्मांचा समुच्चय करणारे उपासक यांचा इष्टतम पुरुषार्थ म्हणजे आदित्य लोकांची प्राप्ति होणे हा होय. येथे प्राप्त झालेला पुरुष पुनः परत येत नाही. त्याचे जन्म-मरण संपते. केवळ कर्मठ लोकांना जन्ममरणाची यातायात भोगावी लागते, त्याप्रमाणे आदित्यात्मक लोकांस या यातायातीची उपाधि नसते.

शिष्य—यावरून हे उघड होते की, जे उपासनाशून्य आहेत त्या लोकांस आदित्याची प्राप्ति केव्हाही व्हावयाची नाही. त्यांस आदित्यरूपी जो आत्मा त्यांचे ज्ञानही व्हावयाचे नाही, असा एक सर्वव्यापी नियम आहे. तात्पर्य, संवत्सररूपी कालात्मा याप्रमाणे अज्ञानी लोकांचा निरोध करितो.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. हाच अर्थ समर्थन करणारा मंत्र पुढे सांगितला आहे, त्याचे काळजीपूर्वक मनन कर ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे
अर्थे पुरीपिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे पडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—दिवः परे अर्थे पुरीपिणं, पञ्चपादं, द्वादशाकृतिं, पितरं आहुः (आकाशाच्या-भंतरिक्ष लोकाच्या-पठीकडे असणारा जो संवत्सर आहे, तो उदकपूर्ण असून झाला पांच पाय व वारा अवयव असतात, आणि तो सर्व जगाचा उत्पादक आहे, असे ज्ञाते लोक म्हणतात.) अथ उ इमे अन्ये परे विचक्षणं सप्तचक्रे पडरे अर्पितं इति आहुः (आतां काही दुसरे कालवेचे पंडित असे म्हणतात की संवत्सर हा सर्वज्ञ आहे आणि तो सप्तचक्रांच्या व सहा अरांच्या रथामध्ये वसलेला आहे.)

सारांश, संवत्सराबा काही लोक पांच पाय आणि वारा अवयव आहेत असे म्हणतात, व काही दुसरे लोक तो सप्तचक्रांच्या व सहा अरा असणाऱ्या रथांत बसला आहे असे म्हणतात.

पञ्चपादं पञ्चतयः पादा इयास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ पादैरियर्तुभिरायवर्तते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, तं द्वादशाकृतिं द्वादशनासा आकृतयोऽध्वयवा आकरणं वाऽध्वयधिकरणमस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवो शुलोकात्पर ऊर्ध्वेऽर्धे स्थाने तृतीयस्यां दिवात्यर्थः । पुरीपिणं पुरीपयन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ तमेवान्य इम उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तहयरूपेण चक्रे सततं गतिमति कालात्मनि पडरे पडुतुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पितमरा इव रथनाभौ निधिष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतियर्दि वा सप्तचक्र पडरः सर्वथाऽपि संवत्सर कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्ष्णोऽपि जगतः कारणम् ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—संवत्सरात्मक असणाऱ्या आदित्याला पांच पाय आहेत असे म्हणतात.

शिष्य—हे पांच पाय कोणते ?

सिद्धान्ती—येच पाय म्हणजे ऋतु होय. वर्षाचे सहा ऋतु असतात, हे ऋतु राजक आहेत. त्यांची रेंवत आणि धिठिर दे दोन ऋतु एक केळ म्हणजे

वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरत्, आणि हेमंत असे पांच ऋतु शिलक राहतात. या पांच पायांनी संवत्सर भ्रमण करीत असतो. याच्या पासूनच सर्वांची उत्पत्ति झाली आहे म्हणून त्याला 'सर्व-पिता' असे म्हटले आहे. वर्षातील द्वादश मास हे त्याचे अवयव होत.

शिष्य—द्वादशाकृति हा समास कसा सोडवावयाचा ? बारा आहेत आवाहनाचीं नामे ज्याचीं किंवा बारा रीतीने अवयवीकरण (विभाजन, झाले आहे ज्याचे) यांपैकी कोणता प्रकार ठीक आहे ?

सिद्धान्ती—दोन्हीही व्याकरण—मान्य आहेत व उभयतांचा अर्थ ही एकच आहे. असो, हा संवत्सर अंतरिक्ष लोकांच्या पलीकडे म्हणजे तिसऱ्या लोकांत आहे, स्वर्लोकान्त आहे. हा पुरीषवंत म्हणजे उदकवंत आहे. आदित्यापासून पर्जन्यवृष्टि होते म्हणून त्याला उदकवंत असे म्हटले. तात्पर्य, या संवत्सरात्मक आदित्याला पांच पाय व बारा अवयव (अथवा बारा नावे) असून हा पर्जन्याचा उत्पादक आणि सर्व चराचरांचा जन्मदाता आहे, असे काळतत्त्वेचे (ज्योतिषी) म्हणतात; पण दुसरे ज्योतिषी असे म्हणतात की हा संवत्सरात्मक आदित्य सर्वत्र असून सात चाके असणाऱ्या रथांत बसलेला आहे.

शिष्य—सूर्याच्या रथाला सात घोडे असतात म्हणून त्याला सात चाके असतात, असे म्हणावयाचे की काय ?

सिद्धान्ती—येथे चक्र याचा अर्थ अक्ष असा आहे. चाकाचा संबंध येथे नाही. नित्य गमन करणारा जो काल त्याचा आत्मा आदित्य होय. याच्या रथाला षड्भुजं सहा अरे आहेत. या सर्वत्र सप्तचक्री आणि षडरी आदित्यामध्ये हे सर्व जगत् अर्पण झालेले आहे. रथाच्या गुंब्यामध्ये जशा त्याच्या अणु जाऊन मिळतात, त्याप्रमाणे सर्व जगत् या आदित्यानर्भ्ये अर्पित झालेले आहे.

शिष्य—येथे दोन मते दिसतात. संवत्सरात्मक आदित्याला कोणी पंचपादी व द्वादशावयवी म्हणतात आणि कोणी त्याला सप्तचक्री आणि षडरी म्हणतात. मग या दोन मतांची एकवाक्यता कशी व्हावयाची ?

सिद्धान्ती—येथे केवळ कल्पनाभेदमात्र आहे. हेमंतशिथिर एक करून पांच ऋतु म्हटले काय ? किंवा ते विभक्त करून सहा म्हटले काय, तात्पर्य एकच आहे. पहिल्या मतांत महिन्यावर अवयवांचे रूपक केले आहे आणि दुसऱ्या मतांत सतत गमन करणे हा आदित्याचा गुण घेतला आहे, इतकेच. संवत्सरांच्या स्वरूपांत कांही एक फरक नाही. तो कालात्मा आहे. चंद्रादित्यांनी तो घटित होतो आणि तो सर्व जगतांचे कारण आहे. या त्याच्या स्वरूपासंबंधाने दोन्ही मंत्रांत एकवाक्यताच आहे. दिसण्यांत मात्र धर्म निराळे, पण धर्मी जो संवत्सर तो एकच आहे. हा प्रजापति होय. ॥ २१ ॥

मंत्र धारावा.

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः
शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्ले इष्टं कुर्वन्तीतर
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—मासः वै प्रजापतिः, अस्य कृष्णपक्षः एव रयिः,
शुक्लः प्राणः; तस्मात् एते ऋषयः शुक्ले इष्टं कुर्वन्ति, इतरे इतरस्मिन्—
कुर्वन्ति—(महिना हा प्रजापति आहे. यांतोळ कृष्ण पक्ष हा रयि-अन्न-
असून शुक्लपक्ष हा प्राणरूपी आहे म्हणून हे ऋषि शुक्ल पक्षामध्ये इष्ट
करितात आणि दुसरे कृष्ण पक्षामध्ये करितात.)

सारांश, ज्ञानी लोक आपला आत्मा सूर्य आहे असे समजून आपला सर्व
तित्त्व कर्तव्ये शुक्ल पक्षांत करितात आणि हे ज्ञान ज्यांना नाहीं, ते कृष्णपक्षा-
मध्ये आपली कर्तव्ये करितात. ॥ १२ ॥

यस्मिन्निदं धितं चिद्भवं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः
स्वावयवे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्य-
थोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको
भागः कृष्णपक्षे रयिरन्नं चन्द्रमा अपरो भागः । शुक्लः शुक्ल-
पक्षः प्राण आदित्योऽस्ताऽग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षाःमानं प्राणं सर्वमेव
पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं चागं
कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तैर्न
दृश्यते यस्मादितरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मान-
मेव पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले
कुर्वन्तोऽपि ॥ १२ ॥

सिद्धान्ती—ज्या संवत्सर नामक प्रजापतीच्या आश्रयाने विश्वाचे सकल
कारभार चालतात, तो त्याचा अवयव जो महिना त्याच्यामध्येही सर्वथा समर्पित
होतो. कारण सूर्य-चंद्रांचे जे मिथुन ते आहे लक्षण ज्याचे, त्या प्रजापतीचे
स्वरूप, संवत्सराचा अवयव जो मास (महिना) त्यामध्येही प्रकट होतो. तो
संवत्सरापेक्षा आहे तशाच मासात्मकही आहे. मासाचा एक भाग कृष्ण आणि
दुसरा भाग शुक्ल असतो. कृष्णपक्ष म्हणजे रयि (अन्न किंवा चंद्र) होय. हा
एक भाग हाळी. शुक्ल पक्ष हा दुसरा भाग प्रजापतीचा प्राण (आदित्य आणि
अग्नि अन्न खाणाने अन्न) आहे. आतां शुक्ल-पक्षात्मा जो प्राण तो सर्वव्यापी
आहे, अशी प्राण-दृष्टि ज्या ज्ञानी पंडितांचे हाळी त्यांनी कृष्णपक्षांत जरी गृह.

याग केले, तथापि या विद्वान् पुष्पांशु शुरुपधांत केलेल्या यज्ञाचें फळ मिळतें. या ज्ञानी लोकांशु प्राणशून्य असा कृष्णपक्ष दिसतच नाहीं, म्हणून कृष्णपक्षांत केलेलें ज्ञानी लोकांचें यज्ञयाग शुरुपधांत केलेल्या यज्ञयागाचें फळ देतात. पण ज्यांना प्राण-दृष्टि नाहीं, जे अज्ञानी आहेत व अन्न हाच इष्टतम पुष्पार्थ आहे, असें ज्यांस वाटतें, त्यांनीं शुरुपधांत केलेलीं कृत्ये मुदां कृष्णपधात्मक फळ देतात. साराज, ज्ञानी लोकांनीं कोणत्याही काळें केलेलें कर्म यज्ञस्वरु होतें. पण अज्ञानी लोकांनीं शुभ काळांत केलेलें कर्म मुदां परिणामी दुःखदायक होतें ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—अहोरात्रः वैः प्रजापतिः, तस्य अहः एव प्राणः, रात्रिः एव रयिः, ये दिवा संयुज्यन्ते एते प्राणं वै प्रस्कन्दन्ति, यत् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते तत् ब्रह्मचर्य एव (अहोरात्र हा प्रजापति आहे; त्यातील दिवस हा प्राण आणि रात्रि हें अन्न-रयि-आहे; म्हणून जे दिवसा रत्युपभोग घेतात ते प्राणाला बाहेर टाकून देतात, प्राण-शोष करितात; पण जे कोणी रात्रौ रत्युपभोग घेतात, त्यांचें आचरण ब्रह्मचर्यात्मक असतें ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वावयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते । पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽत्ताऽग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्ववत्, प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोषयन्ति वा स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के । ये दिवाऽहनि रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनं मैथुनमाचरन्ति मूढाः । यत् पदं तस्मात्तत्र कर्तव्यमिति प्रतिषेधः प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति प्रशस्तत्वाद्दती भार्यागमनं कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासङ्गिको विधिः । प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्ब्राह्मिणवाद्यन्नात्मना व्यग्रस्थितः ॥ १३ ॥

सिद्धान्ती—तोच मासात्मक प्रजापति, मासाचा अवयव जो अहोरात्र त्यांत समर्पित होतो. त्यातील दिवस हा प्राण किंवा अन्न खाणारा किंवा अग्नि

होय, रात्री ही अन्नरूप रयि किंवा चंद्रमा होय. आतां हें प्यानात टेवळें पाहिजे कीं प्राण हा आपला आत्मा आहे. म्हणून अहोरात्राला प्रजापति स्वरूप आले; म्हणजे त्याचा अवयव जो दिवस तो आपला प्राणात्मा होतो. म्हणून जे कोणी मूर्ख लोक दिवसा रविमुख घेऊन रेतस्खळन करितात, ते आपल्या प्राणाला बाहेर टाकतात, त्याला शुष्क करितात, किंवा त्याचा विच्छेद करून त्याचा दुरुपयोग करितात. म्हणून असा विद्राव प्राप्त होतो कीं, शहाण्या पुरुषांनीं केव्हाही दिवसा खी-सग करू नये. अर्थांतच हा उपदेश प्रासंगिक आहे. व्यवहारात कस वागावें, कसें वागू नये, तें श्रुति निषेधरूपानें प्रसंगोपात्त सांगते. असो; आता ऋतुकालीं जे शहाणे लोक रात्रीं मार्यांगमन करितात, त्यांचें तें कर्म ब्रह्मचर्यात्मकच होतें. हा ही उपदेश प्रासंगिक आहे. आणि तो व्यवहारात कसें वागावें हें सांगतो. आता या प्रजा कोठून उत्पन्न झाल्या ? या प्रश्नाला उत्तर द्यावयाचें आहे. या मंत्रात जो भाग सांगितला व जो उपदेश केला तो व्यवहारोपयोगी आहे. मूळप्रश्नाची या उपदेशाचा साक्षात् असा काहीं संभव नाहीं. मुख्यतः हें सांगायलाचें आहे कीं अहोरात्रात्मक प्रजापति हा बोधि, यज्ञ, इत्यादि अन्न-स्वरूपानें व्यवस्थित झाला आहे तें कसें तें पुढील मंत्रात स्पष्ट होईल. ॥ १३ ॥

मंत्र चवदावा.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तत्रैतस्तस्मादिमाः

प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्वय व अर्थ—अन्नं वै प्रजापतिः (अन्न हा प्रजापतिच आहे.) ततः वै तत् रेतः (अन्नापासूनच रेताने उत्पत्ति होते.) तस्मात् इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति (त्या रेतोपासून ह्या सर्व प्रजा उत्पन्न होतात. ॥ १४ ॥

एव क्रमेण परिणम्य तदन्नं वै प्रजापति । कथम् । ततस्तस्मात् वै रेतो नृवीज तत्प्रजाकारण तस्माद्योपिति सिक्त्वादिमा मनुष्यादिलक्षणा प्रजा प्रजायन्ते यत्पृष्ठं कुतो ह वै प्रजा प्रजायन्त इति । तदेव चन्द्रादित्यमिधुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनाद्यासृप्रेतोद्वारेणेमा. प्रजा प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥ १४ ॥

धित्वा—आममार्गे रयि, प्राण, सवत्सर्, मास, अहोरात्र, या क्रमानुसार अन्न हा प्रजापति आहे असा विद्राव प्राप्त झाला. कारण अन्नापासून रेत (जीवबीज) उत्पन्न होतें ह्या रेतानें सिंचन झोगर्भाशयात झालें म्हणजे त्यापासून मनुष्यत्वादि लक्षण आहे ज्याचे असा प्रजा म्हणजे जीव उत्पन्न होतात. आममार्गे 'प्रजा कोठून उत्पन्न होतात !' असा कात्यायनकुलोत्पन्न कवचीचा प्रश्न होता. त्याला उत्तर मिळालें.

शिष्य—म्हणजे चंद्र व आदित्य यांचें मिथुन अन्न व प्राण, दक्षिणापन वें उत्तपपण, कृष्णपथ व शुकपथ, रात्र आणि दिवस, या क्रमानें परिणत झालेल्या अन्नापासून उत्पन्न झालेल्या रक्तरेतो—द्वारानें या प्रजा उत्पन्न होतात, असें ठरलें.

सिद्धान्तां—बरोबर आहे. ॥ १४ ॥

मंत्र पंधरावा.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमु-
त्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्म-
चर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् ये ह वै प्रजापतिव्रतं चरन्ति, ते मिथुनं उत्पादयन्ते (असें भाडे म्हणून तें प्रजापतिव्रत जे लोक अनुपाळितात ते मिथुनाची उत्पत्ति करितात) तेषां एव एषः ब्रह्मलोकः येषु येषां तपः ब्रह्मचर्यं सत्यं प्रतिष्ठितं (जे लोक तपाचरण व ब्रह्मचर्य—साधन करितात व व्याचामस्ये सत्याची एकनिष्ठेनें प्रतिष्ठापना होते, ते लोक मात्र ह्या चंद्रात्मक ब्रह्मलोकाची प्राप्ति करून घेतात. ॥ १५ ॥

तत्तत्रैवं सति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थी निपाता । तत्प्रजापतेर्व्रतमृतौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां दृष्टफलमिदम् । किम् । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते । अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणां तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्मलोकः पितृयाणलक्षणो येषां तपःज्ञातकवतादीनि ब्रह्मचर्यम् । ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम् । येषु च सत्यमनृतवर्जनं प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥ १५ ॥

सिद्धान्तां—असा निर्णय आहे म्हणून जे कोणा गृहस्थ प्रजापतिव्रताचे एकनिष्ठेनें अनुष्ठान करितात, व जे ऋतुज्ञानी मान रात्रो भार्या-गमन करितात त्यांना मात्र उत्तम फळाची प्राप्ति या लोकां झालेली स्पष्ट दिशते.

शिष्य—हे गृहस्थ मिथुनाची म्हणजे पुन व कन्या यांची उत्पत्ति करितात, हेंच हद्द फळ आहे कीं काय ?

सिद्धान्तां—होय. शिवाय त्यांनां केलेले इष्टापूर्त व दिलेली दक्षिणा यांपासून अदृष्ट फळाची (अपूर्वांची, पुण्याची) उत्पत्ति होते.

शिष्य—ती कोणती ?

सिद्धान्तो—द्या लोकांना मात्र (वेदांनी सांगितलेलीं कर्म करणारांना मात्र) चंद्र लोकाची प्राप्ति होते. ब्रह्मलोकाचा चंद्रलोक हा एक भाग आहे. चंद्रलोकाचा पितृपाण मार्गाने जावे लागते. मात्र या लोकांनी स्नातकादिभ्रतांचे अनुपालन नीट रीतीने केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे ब्रह्मचर्याचेही नैष्ठिक व्रत चालविले पाहिजे. ऋतुकालाशिवाय भार्यागमनादि अशास्त्रीय वर्तन न करणे हे गृहस्थांचे ब्रह्मचर्यमत होय. आणि बेवटी त्यांनी सत्याची वास अव्यभिचारी दृष्टीने धरिली पाहिजे. साराश, इष्टापूर्त दान, तप, ब्रह्मचर्य आणि सत्यव्रत हे नियम जे लोक एकनिष्ठेने पाळून प्रजापतिव्रत चालवितात, त्यास मात्र इह लोकां सदति प्रात होऊन परलोकां चंद्रभुवनात वास्तव्य करावयास सापडते.

शिष्य—भगवन्, यावरून असे दिसते की भ्रुतिप्रणीत विधिप्रतिपद्याचे नियम जे गृहस्थ पाळीत नाहीत, त्यांना कदाचित् पुत्रप्राप्ति होईल. पण हा देह पडल्यावर पार्षा मनुष्यास ह्या लोकातून चंद्र लोकात मुढा जाता यावयाचे नाही.

सिद्धान्ती—होय, पण हे ध्यानात ठेव की भ्रुतीला एकनिष्ठ राहून जे लोक प्रजापतिव्रत चालवितात, ते सकाम कर्मच करितात म्हणून त्यास भेष्ट लोक न मिळता चंद्रलोकाची मात्र प्राप्ति होते. ॥ १५ ॥

मंत्र सोळावा.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्नमनृतं
न माया चेति ॥ १६ ॥

इत्यर्षवेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथम प्रश्न ॥ १ ॥

अन्वय य अर्थ—येषु जिह्नं न, अनृतं न, च माया न, तेषा असौ विरजः ब्रह्मलोक इति (जे लोक कुटिल नाहीत, असत्यभाषी नाहीत, दाम्बिक किंवा मिथ्याचारी नाहीत, त्यांना तो शुद्ध ब्रह्मलोक मिळतो.) ॥ १६ ॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायण प्राणात्मभावो विरजः शुद्धो न चन्द्रमहलोकवद्रजस्वलो वृद्धिक्षयादियुक्तोऽसौ केषा तेषामित्युच्यते । यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसव्यवहारप्रयोजनवत्त्वाज्जिह्न कौटिल्य चक्रभावोऽचश्यभाषि तथा न येषु जिह्नम् । यथा च गृहस्थाना व्रीडानर्नादिनिमित्तमनृतमवर्जनीय तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थानामिव न येषु विद्यते । माया नाम वहिरन्यथाऽऽत्मान प्रमाद्यान्यथैव कार्य करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमाद्यो दोषा येष्वधिकारिणु

• ब्रह्मचारिघानप्रहयभिक्षुपु निमित्ताभावात्त विद्यन्ते तत्साधनानु-
रूपेणैव तेषामलौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा घानयुक्तकर्मवतां
• गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥१६॥

• सिद्धान्ती—पण ज्या ब्रह्मलोकाचें लक्षण आदित्यात्मक आहे, उत्तरायण
मार्गानें (देवयान मार्गानें) जेथें जातां येवें, जो प्राणात्मक आहे, शुद्ध आहे, चंद्र-
ब्रह्मलोकांप्रमाणें रेत-रक्त मिश्रित नाहीं, जेथें चंद्राप्रमाणें वृद्धिधयादि कांहीं
नाहीं, असा श्रेष्ठ आदित्यात्मक लोक प्राप्त करून घेणारे नर निराळे असतात.

शिष्य—कोणत्या घन्य पुरुषांना हा आदित्य लोक मिळतो ?

सिद्धान्ती—एक, ज्या लोकांस कौटिल्याने वागावें लागत नाहीं ! त्याचें
आचरण ऋषु (सरळ मार्गाचें, अवक) असतें.—

शिष्य—भयवन्, संसारांत पडलेल्या गृहस्थांना व्यवहारांत अनेक प्रकारचे
विरोधी कारभार करावे लागतात. आणि म्हणून त्यांस कपटाचरण करावें लागतें.
पण ज्यांनी संसारांत उदासीन वृत्तीने राहण्याचा संकल्प केला, किंवा जे आमरण
ब्रह्मचारी राहिले, किंवा ज्यांनी संन्यासाभम स्वीकृत केला, त्यांस कपटाचरण
करण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. मला वाटतें श्रुतीला या संसारविरक्त लोकांच्या
संबंधानें येथे कांहीं सांगायलाचें आहे.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. तथापि कांहीं ब्रह्मचारी व संन्यासी, तसेंच कांहीं
विरक्त म्हणवून घेणारे लोक, कुटिलाचरण करितातच, म्हणून याही लोकांचा
येथें निषेध केला आहे. मनुष्य कोणत्याहि आश्रमांत असो, त्याचें आचरण
सर्वथा अकुटिल असतें म्हणजे तो श्रेष्ठ लोकाला योग्य होतो. अशो; कौटि-
ल्याप्रमाणेंच संसारामध्ये गृहस्थांस क्रीडेमध्ये, प्रेमकथांमध्ये व इतर कांहीं
प्रसंगी अवलंब बोलानें लागतें. हा अवलंबाचाही ज्या लोकांनी त्याग केला आहे;
ते लोक येथें प्रस्तुत आहेत. तसेंच ज्यांच्या अतःकरणात मायेला यारा मिळत
नाहीं; ते लोक येथे इष्ट आहेत.

शिष्य—माया म्हणजे ममता कीं काय ?

सिद्धान्ती—नाहीं. बाहेर आपलें स्वरूप निराळें प्रकट करून अंतःकर-
णांत निराळेंच स्वरूप चरण करणें आणि जें कार्य आपण करितों असा भाव
दाखावितों, त्याच्या उलट कार्य करणें ह्या वृत्तीचें नांव माया हें आहे.
माया म्हणजे दंभ, माया म्हणजे मिथ्याचार होय. अशो, कुटिलाचरण, अनृत
भाषण, दांभिकता इत्यादि दोष ज्या अधिकारी लोकांत असत नाहींत—

शिष्य—ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, आणि कुटाचक संन्यासी लोकांस सामान्यतः
कपटाचें असल्याचें, किंवा मायेचें कारण नसल्यामुळें ते लोक अविकारी अस-
तात. असेंच ना ?

सिद्धान्ती—टीक. या अधिकारी लोकाना मात्र त्यानीं प्राप्त करून घेत-
लेल्या साधनानुसार शुद्ध (मलशून्य) असा आदित्य नामक, हिरण्यगर्भ नामक,
लोक मिळतो. उपासना आणि कर्म या दान्ही साधनांचें एक कार्णी अनुष्ठान
करणान्या अधिकारी साधकास हा लोक मिळतो. केवळ वैदिक कर्म सकामतः
(अज्ञानानें) करणाऱ्या लोकास चंद्रलोक मिळतो, हें मागव्याच मन्त्रात सांगून
दिलें आहे. या प्रमाणें प्रजा फरा उत्पन्न होतात या प्रश्नाचें उत्तर पिप्पलादानां
दिलें, त्याच प्रमाणें केवळ कर्मांचा परिपाक कसा होतो, उपासना युक्त कर्मांचें
फल काय मिळतें हें ही सांगितलें आणि उत्तराची पूर्ति केली. ॥ १६ ॥

जपर्यं वेदातर्गत प्रश्नोपनिषदातीळ पहिला प्रश्न समाप्त झाला.

पहिल्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

या सर्व सृष्टीचा उद्भव कोठून होतो, हा या प्रश्नोपनिषदातीळ पहिल्या प्रश्नाचा
नावार्य आहे त्याला उत्तर असें मिळालें आहे कीं, सृष्टीची रचना करण्याची
इच्छा घारण करून प्रजापतीनें म्हणजे हिरण्यगर्भानें तप केलें म्हणजे पूर्व सृष्टी-
तीळ कार्य-कारणाचा विचार करून असें ठरविलें कीं, त्याच कार्य-कारणाची
माळिका घेऊन पुढें विसृष्टि अथवा उत्क्रांति (Evolution)-मार्गानें सृष्टीचा
क्रम चालवावयाचा. असा निश्चय करून त्यानें प्रथमतः एक प्राणालात्मक मिथुन
उत्पन्न केलें. इतर उपनिषदांमध्ये प्रथम तेज उत्पन्न केलें, असें वर्णन आढळतें
द्विस्तीधर्म पुस्तकात तेजापासूनच सृष्टीला आरंभ झाला, असें वर्णन आहे. पण
येथे प्रथम मिथुन उत्पन्न केलें असें म्हटलें आहे. प्राण आणि अन्न मिळून हें
मिथुन होतें मिथुनाची उत्पत्ति करणाऱ्या हिरण्यगर्भास प्रजापति ही सज्ञा या
पहिल्या प्रश्नोत्तरात दिली आहे. प्राण आणि अन्न या मिथुनापासून पुढील सर्व
सृष्टि उत्पन्न झाली असें येथे सांगितलें आहे. आता प्राण म्हणजे सामर्थ्य
होय. या सामर्थ्यात तेजाचाही अंतर्भाव होतो. तेव्हा प्राण आणि व्यामर्थ्ये प्राण
जटावयाचा तें अन्न अथवा (Force) व (Matter) असें जोडणें प्रथम उत्क्रांत
झालें. तें प्रजापतीच्या इच्छेनें झालें. पुढे पाच, सहा, सात व आठ या मन्त्रानुसार
आचार्यांनी असें विधान केलें आहे कीं वचयावत् वस्तुमात्र अन्नरूप आहे व प्राणाचें
वसतिस्थान आहे. वस्तुशिवाय प्राण राहणें शक्य नाहीं व प्राणाशिवाय वस्तु
असणें शक्य नाहीं, असें आधुनिक पंडितासही मान्य होणाऱ्या विदातांचे प्रणयन
या मन्त्रात आहे सामान्यतः सूर्य हा प्राणाचा प्रतिनिधि आहे आणि चंद्रमा
हा अन्नाचा प्रतिनिधि आहे. जडांस पुढे करणाय चंद्रमा आणि जडांच्या अर्गी
अनेक प्रकारचे कार्यकारी गुणधर्म उत्पन्न करणाय सूर्य आहे नंतर नवव्या
मन्त्रात सवत्सुराला प्रजापतीचें स्थान दिलें आहे. प्रत्येक सवत्सुराचे उपासयण
आणि दधिणायन असे दोन भाग होतात. सवत्सुररूपी प्रजापति अयनद्वयात्मक

मिथुन उत्पन्न करितो. याळाच दक्षिणायन आणि उत्तरायण असें म्हणतात. तसेंच पुढें मासाळा (महिन्याळा) प्रजापतित्व आळें आहे. कारण त्यांत शुद्ध आणि कृष्ण असे दोन पक्ष लक्षतात. अहोरात्रीळाही रात्र आणि दिवस या दोन भागांशुळें प्रजापतित्व येतें. याप्रमाणें मिथुन उत्पन्न करणाऱ्या प्रत्येक वस्तूस प्रजापतित्व प्राप्त झालें आहे. फार काय सांगावें ! रेत आणि रक्त ज्यापासून उत्पन्न होतें त्या अत्राळा सुद्धां प्रजापति नामक बहुमानाचें उपपद श्रुतीनें देऊन टाकलें आहे !

आतां जो मीं एरु लहानसा प्रश्न उत्पन्न करित आहे. त्याचा विचार आचार्यांनीं कसा केला असता हें जरी मला आतां सांगतां येत नाहीं तथापि त्यांच्या पंचराव्या व सोळाव्या मंत्रांत प्रकट झालेल्या विचारसरणीवरून या महापुरुषानें माझ्या अभिप्रायाविरुद्धच निकाल दिला असता, असें मला निश्चयानें वाटतें. असे; पंचराव्या मंत्रांत दोन प्रकारच्या लोकांचें वर्णन आहे, असें मला वाटतें. जे लोक (१) मंत्राच्या पहिल्या अर्धांत अंतर्भूत होतात, व (२) मंत्राच्या दुसऱ्या अर्धांत अंतर्भूत होतात ते हे शुद्ध संसारी आणि वैदिक मार्गानें संसार करणारे होत. पहिले लोक म्हणजे संसारी लोक हे वेदामध्यें काय सांगितलें आहे याचा विचार न करितां केवळ शिश्रोदरपरायणवृत्तीनें मात्र राहतात. त्यांचीं सर्व कर्में सकाम आणि साभिमान प्राणांनीं होत असतात. यांना कदाचित् चंद्रलोक मिळण्याचा संभव आहे. पण केव्हां ! ज्यावेळीं हे संसारी लोक आपल्या सकाम वृत्तीचें पोषण होण्यासाठीं वेदाचा आश्रय घेऊन तदनुसार आपलीं नैमित्तिक आणि व्यावहारिक कर्में करितोळ तेव्हां यांचे चंद्रलोक मिळेल; पण ज्या ज्ञानी जीवांचे ठिकाणीं निष्काम तपश्चर्यांचा, ब्रह्मचर्यांचा आणि सत्याचा उदय झाला आहे. त्यास तप, ब्रह्मचर्य आणि सत्य यांच्या आश्रयानें-वरील साधु पुण्यांत-ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. हा ब्रह्मलोक कल्पातापर्यंत मात्र अमरत्व देतो. आतां सोळाव्या मंत्रांत जेथे व्यवहार समरस होतो, थडेंतसुद्धां. अनृताचा मंत्र नसतो आणि जेथून माया समूळ आणि सकारण नाहींशी झालेली असते, त्या पुण्यास विरज (मळशून्य, पापशून्य) असा ब्रह्मलोक मिळतो. याप्रमाणें या दोन मंत्रांत शुद्ध संसारी, वैदिक संसारी आणि ब्रह्मज्ञान करून वेडें श्रुतिज्ञाने मुमुक्षु असे तीन प्रकारचे लोक अभिप्रेत आहेत असें मला वाटतें. तात्पर्य नांव वेदज्ञानी असे वा नसे त्यानें वेदविहित कर्में सकाम वृत्तीनें केलें म्हणजे मरणानंतर त्याची चंद्रलोकामध्यें पाठवणी होते. आपलें नित्य नैमित्तिक कर्में निष्काम वृत्तीनें केलें तर आपली रवानगी सूर्य लोकांत होऊन आपली नेमणक प्रलयकालापर्यंत कायम असते आणि शेवटीं आपण व्यक्तिविषयक अथवा विश्वविषयक कपयचरणाचा, अनृत भाषणाचा आणि असत्य ज्ञानाचा सर्वस्वी प्रतीकार केला तर आपल्याला श्रुतिभ्रवणानें केवळ ब्रह्मार्थें उत्तम ज्ञान

होऊन आपण निर्मळ ब्रह्मलोकास (मोक्षास) जातो. असो; प्रजा कोटून उत्पन्न झाल्या ! या प्रश्नाचे उत्तर इतकेच आहे की, प्रजापतीने ही मिथुन सृष्टि उत्पन्न केली. हेच काम पुढे काल म्हणजे प्राण व अन्न म्हणजे रयि यांनी चालविले आहे. प्रजापतीने ही सृष्टि केव्हां उत्पन्न केली, असा प्रश्नच विचारला नाही. म्हणून त्या कालाचा निर्देश येथे केला नाही. तरीपण असा निश्चय करण्यास हरकत नाही की, सृष्टि ही कालदृष्टीने अनादि आहे. तिची उत्पत्ति, उत्क्रांति म्हणजे सृष्टीचा आविर्भाव (प्रकटन) आणि तिचा प्रलय म्हणजे तिरोभवन (अपक्रांति) या अवस्था होत. देवाने ही सृष्टि का उत्पन्न केली याचा इतकेच उत्तर आहे की जीवांनी पूर्वजन्मी जी जी काय बरी वाईट कर्मे केली असतील, त्यांचे अनुकूल व प्रतिकूल फळ प्रत्येक जीवास मिळावे, एतदर्थ ही सृष्टिविरचना आहे.

पहिला प्रश्न समाप्त.

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमचूतं चासि-
शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

सिद्धान्ती—प्राण हा अत्ता (उपभोक्ता) म्हणजे प्रजापति आहे, हे सांगितले. आतां त्याचे अचूतत्व (अज्ञाचा उपभोग घेण्याचे सामर्थ्य) म्हणजे प्रजापतित्व आपल्या ह्या पांचभौतिक शरीरांत कसे समजून ध्यावयाचे, कसे निश्चित करावयाचे, हे मनांत आणून पुढील प्रश्न उद्भूत केला आहे—

मंत्र पहिला.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः
पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ ? ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ (नंतर पिप्पलादाचार्यास भृगुकुलोत्पन्न वैदर्भीने विचारिले) भगवन् ! कति एव देवाः प्रजां विधारयन्ते, कतरे एतत् प्रकाशयन्ते, कः पुनः एषां वरिष्ठः इति (आचार्य महाराज ! कोणते देव प्रजेचे-शरीर आहे तक्षण जीचे अज्ञा प्रजेचे-धारण करितात, कोणते देव या शरीरात्मक प्रजेला प्रकाशित करितात आणि या सर्व देवामध्ये-श्रेष्ठ कोण आहे !)

सारांश, शरीराचें धारण कोणते देव करितात ? त्यास प्रकाशित कोणते देव करितात ? आणि ह्यापैकीं भेष्ट कोण ? असे तीन प्रश्न येथें विचारिकें आहेत ॥ १ ॥

अथानन्तरं ह किलैनं भार्गवो वैदर्भिः यमच्छ । हे भगवन्-
कृत्येव देवाः प्रजां शरीरलक्षणां विधास्यन्ते विशेषेण धार-
यन्ते । कतरे शुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमा-
हात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वरिष्ठः प्रधानः
कार्यकरणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—विरक्त लोकांचें चित्तेकाय झालें तरच आत्मज्ञानाची सिद्धि होईल. यांसाठी, तसेंच मंद लोकांस विशेष फळांच्या प्राप्तीसाठी व प्राणोपासने-
साठी या दोन प्रश्नांचा अवतार आहे. त्यातल्या त्यात भेष्टत्व, अज्ञत्व, प्रजा-
पतित्व इत्यादि गुणांचा निश्चय करण्यासाठी दुसरा प्रश्न आहे आणि तिसरा प्रश्न
उत्पत्तीचा निश्चय करून प्राणोपासना सिद्ध व्हावी यासाठी केला आहे. अशो,
कवंधीच्या प्रश्नाचें उत्तर विपणजद आचार्यांनी सांगितल्यावर भृगुकुलोत्पन्न
वैदर्भिनै प्रश्नयथात्मक पृच्छा केली आहे. तो म्हणाला—‘भगवन्, प्रजा म्हणजे
शरीर, याचें धारण कोणते देव करित अशात, कोणत्या देवाच्या सामर्थ्यानें
शरीराचे निरनिराळे अवयव एकत्र राहतात.

शिष्य—हा वैदर्भांचा पहिला प्रश्न आहे.

सिद्धान्ती—याचा दुसरा प्रश्न असा आहे की, शुद्धीन्द्रियें आणि कर्मेन्द्रियें
यांस आपापले कार्य करण्यास, आपापलें माहात्म्य प्रकट करण्यास, कोणते देव
सामर्थ्य देतात ?

शिष्य—म्हणजे आमची नेत्र-कर्णादि शनैन्द्रियें विषय ग्रहण करण्यास समर्थ
होतात आणि हस्तपादादि कर्मेन्द्रियें कर्म करण्यास समर्थ होतात, तीं कोणत्या
देवाच्या प्रभावानें-स्वकार्ये करण्यास-समर्थ होतात, हा दुसरा प्रश्न झाला.
आणि या सर्व देवांमध्ये कोणता देव भेष्ट आहे हा त्याचा तिसरा प्रश्न आहे.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. पण हें प्यानांत ठेव की, शरीर धारण करणारे
देव हे कार्यरूपी आहेत; आणि इन्द्रियांस स्वकार्ये करण्याचें सामर्थ्य देणारे देव
करणरूपी आहेत.

शिष्य—करण म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—कुंभारानें घट तयार केला म्हणजे घट हें कार्य होतें. ज्या
चक्रावर मातीचा गोळा फिरवून घट तयार होतो; तें चक्र घटरूप कार्याचें करण
असतें. कुंभार हें निमित्तकारण आणि गृथिका हें घटाचें उत्पादानकारण आहे.
यामागें कार्य, करण, आणि कारण यांचा विचार आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते
प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधार-
यामः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै स ह उवाच (त्याला पिप्पलादाचार्यानी
उत्तर दिले.) आकाशः ह वै एषः देवः, वायुः, आग्निः, आपः,
पृथिवी, वाङ् मनः चक्षुः श्रोत्रं च (आकाश हा देव आहे. तसेच वायु,
आग्नि, जळ, पृथ्वी, हे देव आहेत व वाणी, मन, नेत्र, कर्ण, हे देव आहेत.)
ते प्रकाश्य ' वयं एतत् वाणं विधारयामः ' अभिवदन्ति (हे सर्व देव
आपापले माहात्म्य प्रकट करितात. आणि त्यापैकी प्रत्येकजण अभिमानाने
असे म्हणतो की, मी मात्र हा शरीरातील सर्व भागास एकत्र करून
त्याचे धारण करितो.)

सारांश, शरीराचा प्रत्येक अवयव असे म्हणतो की ' मी वा शरीराचे
निरनिराळे भागांस एकत्र करून त्याचे धारण करितो. शरीराचा आधार मी
आहे; असे प्रत्येकाचे म्हणणे आहे ॥ २ ॥

एवं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो
वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरारम्भकाणि
वाट्टनधक्षु धोप्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणि ते कार्य-
लक्षणाः करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो नादात्म्यं प्रकाश्याभि-
वदन्ति स्वर्धमाना अर्धेष्टतयै । कथं पश्यन्ति । वयमेतद्वाणं
कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्रासाश्रमिव स्तम्भादयोऽग्निशिधिली-
कृत्य विधारयामो पितृपृष्ट धारयामः । मर्षयैकनाय सुपातो
प्रियव इत्यैकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—हा मंत्र ऐतून विपत्वाद्दुर्नीलो उत्तर दिले ते ऐक.—आकाश,
वायु, अग्नि, जळ, आणि पृथ्वी ही पंचमहाभूत शरीराची उदरार्थ करणारी
आहेमीक प्रत्येक भागांस करितात, तेव्हा या पंचमहाभूतांचा अभिमानही देवता
एक प्रधारणा आहेत. म्हणजे कार्य-लक्षण आहेत. तसेच वाणीप्रमुख कर्मेन्द्रिय
मन, आणि नेत्रादि शरीरेन्द्रिये अपत्या वा सर्व शरीरकर्मेन्द्रियांचा अभिमानही देवता
वा बुद्ध्या प्रकाश्या देवता आहेत. या करणलक्षणांक आहेत. सारेही
प्रत्येक देवता असे म्हणू लागली—

शिष्य—भगवन्, आकाशादि पंचमहाभूतं, वाणीप्रमुख कर्मेन्द्रिये आणि नेत्रादि शनैन्द्रिये हीं तर जड आहेत. आकाशादि पंचमहाभूतं, शरीराकार होतात. शरीराची हीं घटक द्रव्ये आहेत. आणि नेत्रादि शनैन्द्रिये हीं तर शान-साधने आहेत. तेन्हां हीं बोद्धं कर्मां लागलीं ?

सिद्धान्ती—शरीराने या सर्वांस ' देव ' हें उपपद देऊन या सर्वांच्या अभिमानी देवतांचे म्हणूण केले आहे, असें जें आम्ही सांगितलें तें तूं विसरलास. असे, या सर्व देवता आपापले एकदेशी (अंशतः शरीरधारणादि) स्वकार्य प्रकट करून म्हणूं लागल्या कीं सर्व शरीराचें धारण आम्ही एकएकट्या कर-ण्यास समर्थ आहो. इतकेंच नव्हे; पण प्रत्येक देवतेला असा अभिमान होता कीं या सर्व देवतांत मी भेष्ट आहे.

शिष्य—मंत्रांतिल ' वाण ' पदाचा काय अर्थ आहे ?

सिद्धान्ती—वाण म्हणजे शरीर. तुला टाऊकच आहे कीं, हें आपले शरीर आकाशादिकांच्या कार्यानी व नेत्रादि करणांनीं संघटित झालें आहे. पंचमहाभूत आणि इंद्रिये मिळून या शरीराचा संघात उत्पन्न होतो. सारांश, वाण म्हणजे शरीर होय. एखाद्या मंदिराला स्तंभ, भित्ति (भिती) इत्यादि अवयव असतात आणि ते शिल्पकाराच्या कौशल्यानें एकत्र राहून प्रासादाचें (इमारतीचें) धारण करितात, त्यास पट्टं देत नाहींत, त्याप्रमाणें शरीराचें विधारण अथवा निश्चित धारण करण्याचें सामर्थ्य मला एकट्याला आहे; असें प्रत्येक इंद्रिय म्हणूं लागलें. तात्पर्य सर्वांत मी भेष्ट आहे आणि शरीर एकत्र ठेवून तें धारण कर-ण्याचें सामर्थ्य मला एकट्याला आहे असें म्हणून आपले वरिष्ठत्व स्थापण्याचा प्रयत्न प्रत्येक देवतेनें केला ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमे-
वैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधा-
रयामीति तेऽश्रद्धाना वभूवुः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—वरिष्ठः प्राणः तान् उवाच (सर्वश्रेष्ठ प्राण त्पांत म्हणाला.) मा मोहं आपद्य (तुम्ही मोहांत शिरूं नका.) अहं एव एतत् वाणं अवष्टभ्य, पंचधा आत्मानं प्रविभज्य एतत् विधारयामि इति (या शरीराचें अवष्टंभन करून—इकडे तिकडे जाऊं न देतां एकत्र करून—मी याचें विधारण करितों. मी आपल्या स्वतःचे पांच विभाग करितों,

आणि शरीराचें धारण करितों.) ते अश्रद्धवानाः बभूवुः (या प्राणाच्या बोलण्यावर कोणाचीही श्रद्धा बसली नाही.) ॥ ३ ॥

तानेवमभिमानवतो वरिष्ठो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् ।
मा मैवं मोहमापद्यथाविवेकतयाऽभिमानं मा कुर्वत यस्माद्द-
मेवैतद्ग्राणमद्यद्य विधारयामि पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणा-
दिवृत्तिभेदं स्वस्य कृत्वा विधारयामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽ-
श्रद्धवाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे प्रत्येक इंद्रिय व प्रत्येक अवयव अभिमानानें बोलत होता. तेव्हां सर्व-भेद प्राण त्यांस म्हणाला—इंद्रियावयव हो! असा मोह व अविवेकजन्य अभिमान धारण करून शास्त्रास व अनुभवास अमान्य अशा अप्रामाणिक वल्गना करूं नका व भलभलत्या अभिमानाला पडू नका. कारण या शरीराचें अवष्टंभन करून त्याचें धारण करण्यास मो एकटा मात्र समर्थ आहे. हे माझे सामर्थ्य आहे. मी आपल्या स्वतःस पांच जागी विभागून पंचप्राण होतो. आणि तुम्हांस सगळ्यांस एकत्र ठेवन तुमचें धारण करितों. हे प्राणाचें बोलणें कोणत्याही इंद्रियांस अथवा अवयवास संमत झालें नाही. प्राणांच्या बोलण्यावर त्यांची श्रद्धा बसली नाही. हे असें कसें होईल हे त्यांस समजेना ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यधेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठ-
माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं
च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ -

अन्वय व अर्थ—सः अभिमानात् ऊर्ध्वं उत्क्रमते इव (अभिमानानें प्राण ऊर्ध्व दिशेला जाण्याचें मिथ करिता झाला.) अथ तस्मिन् उत्क्रामति इतरे सर्व एव उत्क्रामन्ते, तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते (याप्रमाणे प्राणानें चलविचल केल्याबरोबर शारीरिक धातूंची व इंद्रियावयवाची चलविचल झाली आणि तो प्राण स्तब्ध (स्थिर) झाल्याबरोबर बाकीच्यासही स्तब्धता (स्थिरता) प्राप्त झाली.) तद् यथा मक्षिकाः

(व्याप्रमाणे मधमाशांची स्थिति होते.) मधुकरराजानं उत्क्रामन्तं सर्वाः एव उत्क्रामन्ते तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रातिष्ठन्ते (मधुकरांचा राजा चालू लागला म्हणजे त्याच्या मागून सर्व मधमाशा जाऊ लागतात किंवा तो वसला म्हणजे सर्व मधमाशा त्याच्या समोवती वसतात.) एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च (याप्रमाणे वाणी, मन, नेत्र, आणि कर्ण यांची स्थिति झाली.) ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति (प्रसन्न होऊन ते सर्वजण प्राणाची स्तुति करिते झाले.)

धारांघ, प्राणाच्या गमनागमनावर आपलें गमनागमन अवलंबून आहे; असे कळल्यावर इंद्रियावयवांचा अभिमान नष्ट झाला. आणि ते त्याची स्तुति करूं लागले. ॥ ४ ॥

स च प्राणस्तेषामश्नद्धधानतामालक्ष्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इवे-
दमुत्क्रान्तपानिष सरोपा(पत्वा?)शिरपेक्षस्तास्मिन्नुत्क्रामति यद्भूत
तद्दृष्टान्तेन प्रत्यक्षीकरोति । तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानन्तरमवे-
तेरं सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उच्चक्रामिरे । तस्मिंश्च
प्राणे प्रतिष्ठमाने तूर्णो भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्राति-
ष्ठन्ते तूर्णो व्यवस्थिता अभूवन् । तत्तत्र यथा लोके मक्षिका
मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवो-
त्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रवितिष्ठन्ति ।
यथाऽपं दृष्टान्त एव वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्र चेत्यादयस्त उत्सृज्याधद्-
धानतां बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आपल्या बोलण्यावर इंद्रियादिकाची भक्ता नाहीं, असे पाहून योग्य जागेमान अखणत्या प्राणाने त्याच आरजे माहात्म्य दाखविल्याचा सकल्प केला. त्याने आपल्याच राग आळा असे दाखवून स्वतःने आपा बाहेर जातो असे दाखविले. तुळा ठाऊक असं दे कां, शरीर घारण करण्याच किंवा सोडण्याच इंद्रियाच्या अपेक्षेने प्राणाला पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. तो बाहेर जाऊ लागल्याबरोबर बाकीच्या सर्व नेत्रादिकाचे ठापी अडवल्या प्राणाला बाहेर जावे लागले आणि मुख्य प्राण स्थिर झाल्याबरोबर बाकीचे प्राणही स्थिर झाले.

शिष्य—यावरून मला असे दिसते की इंद्रियावर मुख्य प्राणाची सत्ता आहे आणि मुख्य प्राण स्वतंत्रतेने जे जे करितो ते ते इंद्रियाच कपडे लागतें. तथापि मला जर एखादा दृष्टात सागून ही गोष्ट स्पष्ट कराल तर ठीक होईल.

सिद्धान्ती—प्रत्यक्ष थतीनेच दृष्टाव दिला आहे तो तुला स्पष्ट करून द्यावो. बाकी इंद्रियाच 'मुख्य प्राण हाच वरिष्ठ आहे' असे प्रत्यक्ष अनु-

मवावरून कळलेच होतं. असो, तूं मघमाशा पाहिल्याच असतील. त्या काय करितात बरं? त्यांचा मधुकरराजा बाहेर निघाला की त्या राजनिष्ठ मघमाशा तो जिकडे जाईल तिकडे जातात आणि तो विश्रांति घेत राहिला म्हणजे आपणही विश्रांति घेत त्याच्याजवळ बसतात. याप्रमाणे वाणी, मन, नेत्र आणि कर्ण इत्यादिकांची स्थिति झाली. तेव्हां त्यांस मुख्य प्राणाचें माहात्म्य कळलें. 'आपण प्राणाच्या स्वाधीन आहों' असें कळून त्यांची अभद्रा नाहीशी झाली. त्यांस आपलें परतंत्रत्व कळलें आणि ह्याप्रमाणें निश्चय झाल्यावर पूज्य वृत्तीनें प्रसन्न होऊन त्यांनीं मुख्य प्राणाचें स्तवन करण्यास आरंभ केला ॥ ४ ॥

कथं—

शिष्य—तो कसा ?

सिद्धान्ती—येथपासून या प्रकरणाच्या शेवटपर्यंत श्रुतीनें प्राणसोत्र गायिलें आहे तें ऐक—

मंत्र पांचवा.

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसचामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः अग्निः तपति, एषः सूर्यः, एषः पर्जन्यः, एषः मघवान्, एषः वायुः, एषः पृथिवी रयिः देवः, (रयिर्देवः?) यत् सत् असत् च अमृतं (हा प्राण अग्नि होऊन दहन-कर्म करितो, सूर्य होऊन प्रकाशतो, पर्जन्य होऊन वृष्टि करितो, इंद्र होऊन पाळन करितो, वायु होऊन स्वच्छता भाणितो, हा पृथ्वी आहे, रयि आहे, सर्व जगताचा देव आहे, (किंवा रयिर्देव म्हणजे चंद्र आहे ?) हाच मूर्त वस्तु आहे, अमूर्त वस्तुही हाच व जें काय अमृत आहे, तोही मुख्य प्राणच आहे.)

सारांश, येथे प्राणाचें सामर्थ्य आणि सर्वव्यापित्व सांगितलें आहे ॥ ५ ॥

एष प्राणोग्निः संस्तपति ज्वलाति । तथैष सूर्यः सन्प्रकाशते । तथैष पर्जन्यः सन्वपति । किंच मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पाळयति जिघांसत्यसुररक्षांसि । एष वायुरावहप्रवहादिभेदः । किंचैष पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं स्व यदेयानां स्थितिकारणं किं यद्गुणः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—हा प्राण अग्नि होऊन ज्वाला उत्पन्न करितो, सूर्यरूपानें प्रकाश देतो, पर्जन्यरूपानें वृष्टि करितो, इद्र होऊन प्रजापालन आणि राक्षस-विनाश करितो, वायुस्वरूपानें मेषास आणि तारकांस वाहून नेतो. याचेच आवह प्रवहादि भेद आहेत.

शिष्य—आवह प्रवह म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—वायूचे सात भेद आहेत. त्यातील आवह हा भुवर्लोकंकांतील (अतरिखांतील) वायु असून तो मेषास वाहून नेतो. प्रवह हा एक वायूचाच भेद असून तो ग्रह तारकांचे व्यापार नियमित करितो. असो; मुख्य प्राण हा पृथ्वी आहे, रास, चंद्र, (किंवा चद्र) सर्व जगताचा आधार व पोषक आहे. तोच मूर्तामूर्त वस्तु आहे. आणि तोच अमृत म्हणजे देवास जिवत ठेवणारे साधन आहे. फार काय सांगवें, सर्व काहीं तो आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थः—रथनाभौ अराः इव प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितं (गाडीच्या तुंब्यामध्ये सर्व अरा येऊन मिळतात त्याप्रमाणें प्राणाचे ठिकाणी यज्ञयावत वस्तूस आधार मिळतो.) ऋचः यजूंषि, सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, यज्ञ, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण हे सर्व प्राणाच्या आधारानें राहतात) ॥ ६ ॥

अरा इव रथनाभौ धन्वादि नामान्तं सर्वे स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम् । तथर्चां यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यञ्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितृ ब्रह्म च यज्ञादि-कर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं चैवैष प्राणः सर्वम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—ज्याप्रमाणें रथाला असणाऱ्या चक्राऱ्या नाभीमध्ये सर्व अरा समर्पित होतात, त्याप्रमाणें भद्रादि नामपर्यंत (भद्रेला थारंभ करून नामा-बर्षत येणाऱ्या सर्व गोष्टी. परा प्रतीपनिषत् प्रश्न ६ मंत्र ४) असणाऱ्या सर्व वस्तु स्थिति-कालात प्राणाच्या मात्र आधारानें राहतात. त्याचप्रमाणें ऋक्, यजु, साम इत्यादि तीन प्रकारचे मंत्र, त्यानीं साध्य होणारे यज्ञ, सर्वांचे पालन करणारे क्षत्रिय आणि यज्ञादि कर्म करण्याचा अधिकार व्यास आहे, ते ब्राह्मण या उर्वाला अंतर्भाव मुख्य प्राणामध्ये मान होतो. ॥ ६ ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी.

मंत्र सातवा.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा वलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ७

अन्वय व अर्थ—प्रजापतिः गर्भे चरसि, त्वं एव प्रतिजायसे, प्राण तुभ्यं इमाः प्रजाः वलिं हरन्तिः प्राणैः यः प्रतितिष्ठसि (हे प्राण ! तूं प्रजापति असूनही गर्भामध्ये राहतोस आणि मातापित्यांचा प्रतिनिधि असतांही पुनः उत्पन्न होतोस, ह्या सर्व प्रजा तुला करभार अर्पण करितात. तूच इतर प्राणांसह सर्व शरीर व्यापून राहतोस) ॥ ७ ॥

यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि पितुर्मातुश्च प्रति-
रूपः संप्रतिजायसे प्रजापतित्वादेव प्राणेव सिद्धं तव मातृ-
पितृत्वं सर्वदेहदेहाकृतिच्छन्नैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः ।
तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरा-
दिद्वारिर्वालिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि
सर्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं वलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्ता हि यतस्त्वं
तवैवान्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण देवा ! तूं प्रजापति (मातृपितृत्वाचा प्रतिनिधि) असूनही गर्भामध्ये वास्तव्य करून पुनः पुनः उत्पन्न होतोस.

शिक्ष—वेधे प्रजापति म्हणजे विराट्स्वरूप आहे.

सिद्धान्ती—होय, हा विराट्स्वरूपी हिरण्यगर्भ तूं पित्याच्या गर्भामध्ये रेत-
रूपाने आणि मातेच्या गर्भामध्ये पुष्यरूपाने कांही दिवस वास्तव्य करून पुढे
त्यांच्या सारखेच स्वरूप धारण करतोस आणि पुनः पुनः उत्पन्न होतोस. तुझे
सर्वमातृत्व आणि सर्व-पितृत्व पूर्वांच सिद्ध झाले असतांही व तूं एकच स्वरूप
असतांही शरीर आणि शरीरी अर्थां सोंगे घेऊन या विश्वभर व्यापार करीत
राहतोस, म्हणून तूं सर्वांमा आहेस. तुझ्यासाठी मनुष्यादि सर्व प्रजा नेत्र
कर्णादिद्वारांनी तुला वलि अर्पण करितात.

शिष्य—सर्व प्रजाजन मुख्यप्राणाची सेवा करितात असें तात्पर्य आहेसें वाटते.

सिद्धान्ती—होय. नेत्रादि इंद्रियांसह सर्व शरीर व्यापून राहणारा जो प्राण
ह्या तुला सर्व प्रजा करभार देवात हें योग्यच आहे. ज्याअर्थां तूं सर्वभोक्ता

आहेच त्याअर्थां सर्व भोग्य पदार्थ तुला प्राप्त व्हावे, हे योग्यच आहे. सारांश तू सर्वश्रेष्ठ आहेस. ॥ ७ ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी—

मंत्र आठवा.

देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।

ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थः—देवानां वह्नितमः असि, पितॄणां प्रथमा स्वधा, ऋषीणां अथर्वाङ्गिरसां सत्यं चरितं असि, (तू सर्व देवांचा सर्वश्रेष्ठ हविर्वाहक—हवि वाहून नेणारा आहेस. पितरांचे जे नांदीप्रमुख श्राद्ध करितात त्यांतील पहिली स्वधा तू आहेस. तसेच चक्षुरादि प्राणांचे व आंगिरस अथर्वणांचे सत्य चरित्र तू आहेस) ॥ ८ ॥

देवानामिन्द्रादीनामसि भवसि त्वं वह्नितमो हविषां प्रापयित्तमः । पितॄणां नांदीमुखे श्राद्धे या पितृभ्यो दीयते स्वधाऽन्नं सा देवप्रधानमपेक्ष्य प्रथमा भवति । तस्या अपि पितृभ्यः प्रापयिता त्वमेवेत्यर्थः किंचर्षीणां चक्षुरादीनां प्राणानामाङ्गिरसामङ्गिरसभूतानामथर्वणां तेषामेव 'प्राणो घाऽथर्वा' इति श्रुतेः । चरितं चरितं सत्यमवितथं देहधारणाद्युपकारलक्षणं त्वमेवासि ॥८॥

सिद्धान्ती—इतर प्राण म्हणतात, हे मुख्य प्राण ! तू इशादि सर्व देवतांस हविर्भाग पोहचविणारे जे अग्निमुख देव आहेत, त्यापैकी सर्वश्रेष्ठ वाहक तूच आहेस.

शिष्य—देवांचे हविर्भाग नेण्याचे काम वन्दीकडे आहेना ?

सिद्धान्ती—होय. हविर्भाग वाहजे म्हणून अग्नीला वह्नि असें नांव आहे. येथे वह्नितम म्हणजे श्रेष्ठ अग्नि होय. 'हे मुख्य प्राण—' सर्वप्राण म्हणतातः यज्ञादि कर्मांत नांदीमुख श्राद्ध कराचें असा विधि आहे. यांत पितरांना स्वधा म्हणून अन्न-संतर्पण करितात. त्यांतील पहिली स्वधा तू आहेस.

शिष्य—देवांसच पण—कर्मांत हविर्भाग देतात ना ?

सिद्धान्ती—हे चरें; पण प्रथमतः नांदीश्राद्ध करून पितरांस वृत्त करितात प्राण म्हणतातः त्या पितरांचे हविर्भाग पोहचविणारा तूच आहेस. तसेच चक्षुरादिकांचा—

शिष्य—मंत्रांत ऋषि हा शब्द आहे.

सिद्धान्ती—ऋष, जाणें, या वातूपासून ऋषि हा शब्द झाला. जाणें याचाच अर्थ जाणणें असा होतो. म्हणून ऋषि या शब्दाचा अर्थ ज्ञानाची उत्पत्ति करणारी चक्षुरादि इंद्रिये व प्राण असा झाला. आतां मुख्य प्राणाच्या अर्भावीं इंद्रिये व इतर प्राण (हे अंग म्हणजे अवयव आहेत. अंगां मुख्य प्राण आहे.) शुष्क होऊन जातात, म्हणून त्यांस अंगिरस असें म्हणतात.

शिष्य—मंत्रांतील अथर्व शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—' प्राण हाच अथर्व आहे ' अशी प्रति आहे. आतां मुख्य प्राण जरी अथर्व आहे. तथापि इतर प्राण मुख्य प्राणाचे अंश असतात म्हणून त्यांस ही अथर्व म्हटले. तेव्हा तात्पर्य असें कीं, देवांचे हविर्भाग (स्वाहा) वाहणाऱा, पितरांचे हविर्भाग नेणाऱा (स्वधा) मुख्य प्राण आहे. आणि मुख्य प्राणाचे अंश असणारे व मुख्य प्राणाच्या अस्तित्वानें मान जिवत राहणारे चक्षुरादिप्राण त्यांचे सर्व सत्यव्यापार मुख्य प्राणच आहे.

शिष्य—इतर प्राणांच्या द्वारानें देहादिकाचें धारण मुख्य प्राणांच्या आज्ञेनुसार होतें.

सिद्धान्ती—ठीक आहे. हे देहधारणादि देहावर उपकार करण्याचे व्यापार मुख्य प्राणच करित आहे. चारांग सर्व इंद्रियाभिमानी देवतास पितरांस आणि इतर प्राणांस जिवत ठेवून आधार देणारा मुख्य प्राण आहे. ' ८ ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी—

मंत्र नववा.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण त्वं तेजसा इंद्रः, परिरक्षिता रुद्रः, त्वं अंतरिक्षे चरसि, त्वं ज्योतिषां पतिः सूर्यः (हे प्राण, हे परमेश्वर, तू सामर्थ्यानें सर्वसंहारकर्ता रुद्र आहेस, तसेंच तूच सरक्षककर्ता आहेस, अंतरिक्षामध्ये वावरणारा तेजस्पति सूर्यही तूच आहेस. ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संहारकत् । स्थितौ च परि समन्ताद्रक्षिता पालयिता परिरक्षिता

त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि
उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सद्येषां ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण, तूं इद्र म्हणजे परमेश्वर आहेस, तू इद्रस्वरूप होऊन
आपल्या पराक्रमाने जगताचा सद्धार करितोस आणि स्थितिकार्षी तूंच सौम्य-
स्वरूप विष्णुस्वरूप धारण करून सर्व संकटापासून जगाचे संरक्षण व पाळन-
पोषण करितोस. हे प्राण, तू अंतरिक्षामध्ये नित्य फिरत राहून केव्हां उदय
पावतोस आणि केव्हां अस्ताला जातोस. तूं सूर्य आहेस, म्हणजे सर्व ग्रह नक्षत्रादि
ताराकांचा अधिपति आहेस. सारांश सृष्टिस्थितिलय करणारा तूंच असून विश्वां-
तील सकल पदार्थांवर प्रकाश पाडणारा तूं आहेस. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाज्ञं भविष्यतीति ॥१०॥

अन्वय व अर्थ—यदा त्वं अभिवर्षसि अथ इमाः प्रजाः प्राणते
(ज्या वेळीं तूं पर्जन्यरूपाने वृष्टि करितोस त्या वेळीं या सर्गे प्रजांस
आपळे व्यापार करितां येतात.) कामाय अन्नं भविष्यति इति आनंदरूपाः
तिष्ठन्ति (आणि आपल्या इच्छेत लुप्त करील इतके अन्न आता उत्पन्न
होईल, असें फळून त्यांना तुझ्या पर्जन्यवृष्टीने आनंद होतो.) ॥ १० ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वोऽभिवर्षसि त्वमथ तदाऽन्नं प्राप्येमाः
प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः
प्रजाः स्वार्त्तभूतास्त्वदन्नसंचर्धितास्त्वदभिवर्षणदर्शनमात्रेण
चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामायेच्छा-
तोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

सिद्धान्ती—ज्यावेळीं पर्जन्य होऊन तू सर्व सृष्टिभर जलाचा वर्षाव करितोस
त्यावेळीं अन्न उत्पन्न होऊन ते प्राणिमात्रांस प्राप्त होतें. आणि आपापळे इष्ट
व्यापार (गमनागमन, दानादान, इत्यादि प्राणचेष्टा) करण्याचे सामर्थ्य घेतें.

शिष्य—दुसरा अर्थ शक्य आहे ?

सिद्धान्ती—अथवा तुझ्या स्वरूपानेच अवगणाऱ्या ह्या सर्व प्रजा (इतर प्राण)
चूं प्रसन्न करून दिलेल्या अन्नाने मात्र पुष्ट होतात व जणूकाही तुझ्या वृष्टिरूपी
दर्शनाने सुखी होतात आणि आनंदात राहतात. त्यांस अग्नी खात्री असते

की, आपल्याला आता इच्छापूर्वे होईतोपर्यंत (लागेल तितकें) अन्न मिळेल. असा अभिप्राय आहे. ॥ १० ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी—

मंत्र अकरावा.

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व नः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—त्वं ब्राह्म्यः, हे प्राण एकऋषिः, अत्ता, विश्वस्य सत्पतिः (हे संस्कारशून्य ब्राह्म्या ! तूं एकर्षि नामक अग्नि आहेस, तूं सर्व-भक्षक आहेस. तूं सर्व विश्वाचा सत्पति आहेस) वयं आद्यस्य दातारः (आम्हीसर्व जण तुझे खाण्याचें अन्न पुरविणारे आहों.) हे मातरिष्व त्वं नः पिता (हे मातरिष्वन्, तूं आमचा पिता आहेस.) ॥ ११ ॥

प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो ब्राह्म्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैकऋषिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तवादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिष्व हे मातरिष्वन्नोऽस्माकम् । अथ चा मातरिष्वनो वायोस्त्वम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण तूं मात्य आहेस.

शिष्य—ज्याला जातकर्म, नामकरण, उपनयन, इत्यादि संस्कार झालेले नसतात त्याला ब्राह्म्य म्हणतात. असंस्कृत पुष्पाळा मात्य म्हणतात. पण हे नाव प्राणाला कसे उपयोजिले ?

सिद्धान्ती—अरे, कोणताही संस्कार करणाऱ्या पुरोहिताची आवश्यकता असते. प्राण हा तर सर्वांच्या अगोदर जन्माला आलेला आहे. हा जन्मला वेळीं पुरोहित नव्हता. त्याला संस्कार कोण करणार ? म्हणून संस्काराच्या अभावी प्राणाला ब्राह्म्य असें म्हटलें; पण तो स्वभावतः शुद्धच आहे. संस्काराने शुद्ध होणारा नव्हे. प्राण म्हणतात: हे मुख्य प्राण, अथर्वणाचा एकर्षि नामक अग्नि तूं असून सर्व र्श्वींचे भक्षण करणारा आहेस. आणि तूं सर्व जगातील विद्यमान वस्तूंचा पति आहेस.

शिष्य—येथं सत् याचा अर्थ विद्यमान असणाय असा केला. सत् याचा अर्थ चांगले असाही आहे. चांगला जो पति त्यासच सत्वति म्हटले तर ?

सिद्धान्ती—कांहीं प्रत्यवाय नाही. आम्ही (इतर प्राण) तुझे भक्षणस योग्य असे हवि (आहुती) तुला देतो. हे मातरिश्वन्—

शिष्य—मातरिश्वा हे नांव वायूचें आहे ?

सिद्धान्ती—ठोक आहे. हे वायो, तूं आमचा पिता आहेस.

शिष्य—' मातरिश्वनः ' म्हणजे वायूचा पितातूं आहेस असा अर्थ केला तर ?

सिद्धान्ती—तरीही कांहीं बिघडत नाही. तूं सर्व जगाचा पिता आहेस हे मुख्यत्वाने सांगायचें आहे. इतर प्राणींनी ' तूं आमचा पिता आहेस ' असे म्हटले किंवा ' वायूचा पिता आहेस, ' असे म्हटले तरी तात्पर्य एकच आहे. प्राण हे वायूचें स्वरूप आहे. सारांश आकाशात्मा जो प्राण तो सर्वांचा पिता आहे; तो सर्वजनक आहे, हे सिद्ध झाले. ॥ ११ ॥

किं बहुना—

सिद्धान्ती—फार काय सांगणें ?—

मंत्र वारावा.

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—या ते तनुः वाचि, या श्रोत्रे, या च चक्षुषि, या च मनसि संतता प्रतिष्ठिता, तां शिवां कुरु; मा उत्कमीः (वाणीमध्ये कर्णामध्ये, नेत्रामध्ये आणि मनामध्ये जे तुझे शरीर प्रतिष्ठित झाले आहे ते शरीर आमचें कल्याण करील असें कर. आमच्यापासून ते शरीर काढून घेऊं नकोस.) ॥ १२ ॥

या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वस्तुत्वेन चदनचेष्टां कुर्वती । या श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनुगता तनुस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्कमीः कुरु मणेनाशिवां मा कार्पांस्तिथयः ॥ १२ ॥

सिद्धान्ती—वाणीमध्ये वस्तुत्वाचें सामर्थ्य, कर्णामध्ये भ्रवण करण्याचें, नेत्रामध्ये दर्शन घेण्याचें, मनामध्ये सतत मनन करण्याचें, जें सामर्थ्य आहे; ते

सर्वं वृक्षे शरीर आहे. या शरीराचा कल्याणरूप कर आणि त्याला ज्ञानाच्या जवळून काढून घेऊन जाऊ नकोस.

शिष्य—मनाचा व्यापार नित्य संकल्पविकल्पादि करून अखंड मनन करण्याचा आहे. हे अखंड मनन प्राणाचे शरीर आहे काय ?

सिद्धान्ती—होय. इंद्रियांचे व मनाचे जे जे म्हणून व्यापार होतात ते ते प्राणाच्या कोणत्या तरी रूपाच्या द्वारे होत असतात. तो प्राण वाणीमध्ये वाच-मान रूपात, कर्णात—ध्यान रूपात, नेत्रांत प्राणरूपात, मनांत समान रूपात वास्तव्य करितो.

शिष्य—कशावरून ?

सिद्धान्ती—‘ तो प्राणरूपात नेत्र, ध्यानरूपात कर्ण, अमानरूपात वाणी, समानरूपात मन, असतो । अशी धृति प्रमाण आहे. इंद्रियादिकांची मुख्य प्राणास अशी विनंति आहे की, त्याने योग्य रूपात प्रत्येक इंद्रियांत वास्तव्य करावे आणि स्वकार्य करण्याच्या कामास सामर्थ्य द्यावे. याने शरीर सोडून बाहेर जाऊ नये. मुख्य प्राण निघून गेला तर अपानादि व वाणीप्रमुख इंद्रिये स्वकार्य करण्यास अयोग्य होतील, अमंगळ होतील, म्हणून मुख्य प्राणाने जाऊ नये, असे इंद्रियांचे मागणे आहे. तो तेथे राहिला म्हणजे इंद्रियांचे व्यापार मंगळकापी होत असतात. आणि तो बाहेर गेला तर तेच व्यापार अमंगळ होतात. असा हा भावार्थ आहे. सारांश, सर्वांचे अस्तित्वाव मुख्य प्राणाच्या समनागमनावर अवलंबून आहे. मुख्य प्राण असला तर इतर सर्व प्राण त्रिवंद राहून आजारचे व्यापार करतात आणि तो नसेल तर त्यांचे ध्यानार स्वप्न होऊन शरीर अमंगळ होतं ॥ १२ ॥

आम्हांस संपत्ति आणि बुद्धि दे.) इति (याप्रमाणे इंद्रियादि प्राणांनी मुख्य प्राणाची स्तुति केली.) ॥ १३ ॥

अस्मिँह्युक्ते प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किञ्चिदुपभोगजातं त्रिविधे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं वैवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवेशिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मात्प्रक्षस्व पालयस्व । त्वन्निमित्ता हि ब्राह्मणः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्त्वं श्रीश्च श्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विघ्नस्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया वागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरत्तेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्द्वभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—हा लोकामध्ये जी जां म्हणून उपभोग घेण्यास योग्य वस्तु आहे व तिसऱ्या म्हणजे स्वर्गामध्ये देवांनी उपभोग घेण्याची म्हणून जी जी वस्तु आहे, तिच्यापैकी प्रत्येकही प्राणाला वश असते. ती प्राणाच्या तंत्राने चालते. तिचा स्वामी प्राण आहे.

शिष्य—येथे भुवलोकाचा अंतरिक्षाचा विचार केला नाही. त्याचे कारण तेथे सद्यरीर प्राणी राहात नाहीत हे अर्थाने.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. बाकी तेथे सद्यरीर प्राणी असतील तर यांच्याही उपभोगाच्या वस्तु प्राप्ततंत्रच असावयाच्या. अशो; मुख्य प्राणाला इतर प्राण, इंद्रिये व अवयव विनंति करितात: महाराज, आई मुलांचे पालनपोषण करिते त्याप्रमाणे तू आमचे संरक्षण कर. तुझ्या सामर्थ्यामुळे मात्र ब्राह्मणवर्णाची व क्षत्रिय वर्णाची बुद्धि आणि संपत्ति उत्कर्ष पावतात. अशो, असे आम्हांस काही असू दे की ज्याच्या योगाने तू आमच्या जवळ राहशील.

शिष्य—क्षत्रियांची संपत्ति व ब्राह्मणांची बुद्धि या दोन्ही विद्यमान असल्या म्हणजे प्राणाची स्थिति आहे, मुख्य प्राण तेथे आहे, असे समजावयाचे.

सिद्धान्ती—मुख्य प्राण राहिला म्हणजे लक्ष्मी आणि सरस्वतींचे असेच वास्तव्य विद्यमान असते. याप्रमाणे मुख्य प्राण हा सर्वात्मा आहे. अशी वाणीप्रमुख प्राणांनी स्तुति केली. कारण त्याचे माहात्म्य या सर्वा करणाऱ्या इंद्रियस्य प्राणांस पूर्णपणे कळले होते. अशो; यावरून मुख्य प्राण हा प्रजापति आहे, विषयमोक्षी आहे; विषयसाक्षी आहे, असे जे आचार्यांनी या प्रभाचा उपक्रम करितांना म्हटले होते ते सिद्ध झाले.

प्रश्न तिसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यास्मिञ्शरीर
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते
कथं वाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ 'ह एनं आश्वलायनः कौसल्यः च पप्रच्छ
(नंतर आचार्यात आश्वलायनकुलोत्पन्न कौसल्यानें विचारिलें) भग-
वन्, एषः प्राणः कुतः जायते (हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो ?)
अस्मिन् शरीरे कथं आयाति (आमच्या या शरीरांत त्याचा कसा प्रवेश
होतो ?) आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते (किंवा आपल्या
स्यतःचे प्रविभाग करून तो कसा प्रतिष्ठित होतो ?) केन उत्क्रमते
(कोणत्या वृत्तीचा—प्रकारचा—अवलंब करून तो शरीराच्या बाहेर जातो ?)
कथं वा वाह्यं अभिधत्ते कथं अध्यात्मं (आणि वाह्य व अतस्थ स्वरूपाचे
धारण कसे करितो ?) ॥ १ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो हेनं
प्राणैर्निर्धारिततत्त्वैरुपलब्धमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्य-
त्वमतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्काष्णादेष यथावधूनः
प्राणो जायते । ज्ञातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मि-
ञ्शरीरे । किंनिमित्तज्ञमस्य शरीरेग्रहणमित्यर्थः । प्रविष्टश्च
शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रका-
रेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छ-
रीराद्दुत्क्रमत उत्क्रमति । कथं वाह्यमधिभूतमधिदेवतं चाभि-
धत्ते धारयति कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

सिद्धान्ता—नेत्या प्रभात मुख्य प्राणाच्या प्रजापातेत्व, अक्षुःव इत्यादि
शुभांचा निश्चर केअ. यथे या प्रभात प्राणाच्या उत्पत्त्यादिकांची मीमांसा कर-
वपाची असून प्राणाची उपासनाही विहित कथवपाची आहे. यासंबंधाचा प्रश्न
आश्वलायनकुलोत्पन्न कौसल्यानें आचार्यांत विचारला आहे. तो म्हणाला,—भग-
वन् चक्षु, वाणी, आकाश, इत्यादि सर्वांनी प्राणार्थे स्वरूप माहीत करून
घेतलें व त्याचा महिमाही विद्यत करून घेतला.—

शिष्य—भगवन्, अनेक वस्तु मिळून हा प्राण घटित होतो म्हणून तो कार्यरूप आहे; होय नव्हे ?

सिद्धान्ती—हाच अभिप्राय मनांत आणून कौसल्य ऋषीस म्हणाला,—भगवन्, कोणत्या कारणापासून आपण आतांच निश्चित स्वरूप केलेला हा प्राण उत्पन्न होतो? त्याला प्राण, अपान, व्यान इत्यादि अवयव आहेत म्हणून त्याची उत्पत्ति, झाली असली पाहिजे. अवयवांनीं संघटित झालेली वस्तु उत्पन्न होत असते. त्या वस्तूला जन्म असतो. हा प्राण उत्पन्न झाल्यानंतर कोणत्या स्वरूपानें, कोणत्या वृत्तानें, किंवा प्रकारानें या आपल्या शरीरांत प्रविष्ट होतो. सारांश, याला शरीरग्रहण करावें लागतें, त्याचें निमित्त कोणतें बरें ? यानें शरीरांत प्रवेश केला असतां प्राण, अपान, व्यानादि आपले प्रविभाग करितो, असें आपण सांगितले. पण हें विभाजन झाल्यावर कोणत्या स्वरूपानें हा विद्यमान असतो. तसेंच कोणत्या विशेष स्वरूपानें, कोणत्या वृत्तिविशेषानें तो हें शरीर सोडून जातो. त्याचप्रमाणें बाह्य आणि अध्यात्म स्वरूपांचें धारण तो कसें करितो ?

शिष्य—बाह्य म्हणजे ?

सिद्धान्ती—अधिभूत आणि अधिदैवत ज्या वस्तु आहेत त्यांना बाह्य म्हणावें आणि मन, मुख-दुःख इत्यादि अंतस्थ वस्तूंचें आध्यात्म म्हणावें. ध्यानांत ठेव, येथें प्राणाची उत्पत्ति कशी, स्थिति कशी, व प्राणाचा लय कसा, तो शरीरांत येतो कसा, शरीराच्या बाहेर जातो कसा, शरीराच्या आंत बाहेरील स्वरूपांचें तो कसें धारण करतो. हे प्रश्न कौसल्यानें विचारले आहेत. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽ-
सीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः इ उवाच (कौसल्याला म्हणाले,) अति-
प्रश्नान् पृच्छसि (तूं फार गूढ प्रश्न विचारतो आहेस) ब्रह्मिष्ठः असि
इति (तूं मत्तवेत्ता आहेस, बुद्धिमान् आहेस,) अहं तस्मात् ते ब्रवीमि
(म्हणून तुला मी तुझ्या प्रश्नांचें उत्तर सांगतो) ॥ २ ॥

एषं पृष्टस्तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । प्राण एव तावदनुपिनेय-
त्यांप्रथमप्रश्नाहंस्वस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छस्यतांऽतिप्रश्नापृ-

च्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदत्स्तुष्टोऽहं तस्मात्ते
तुभ्यं ब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥ २ ॥

सिद्धान्तो—याप्रमाणे कौषल्याने आपला प्रश्न विचारल्यावर ते आचार्य
त्याला म्हणाले—प्राणस्वरूप समजण्याला अत्यंत कठिण आहे. हा दुष्ता प्रश्न अत्यंत
गूढ आहे, दुर्घट आहे, म्हणून दुस्वाभाररुपा ब्रह्मनिष्ठाळा विचारण्यासाठी योग्य
आहे. प्राणाचे तूं जन्मादि वृत्त विचारतोस, आत्वांपर्यंत जे प्रश्न विचारले गेले,
त्यांच्यापेक्षां दुष्ता प्रश्न अति विकट आहे. कौषल्या, तुझे ब्रह्माभ्ययन (विदाभ्ययन)
मोठे आहे. अरब्रह्माची उपासना केल्यामुळे तूं अंतर्मुख झाला आहेस. म्हणून
दुस्वावर भी संतुष्ट झालो आहे तूं जें काय विचारलेंस, त्याचें उत्तर मी
मोठ्या आनंदानें तुला सांगतो ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाये-
तस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽद्यात्यस्मिन्शरीरे ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः प्राणः आत्मनः जायते (हा प्राण आत्म-
स्वरूपापासून उत्पन्न होतो.) यथा पुरुषे एषा छाया (जशी पुरु-
षाच्या संवधानें ही छाया उत्पन्न होते.) एतस्मिन् एतत् आततं (ह्या
आत्म्यामध्ये हें प्राणतत्त्व समर्पित झालें आहे.) अस्मिन् शरीरे मनो-
कृतेन आयाति (या शरीरांत मनःसंकल्पानें हा प्राण प्रवेश करितो.)

सारांश, छायेसारखी प्राणाची उत्पत्ति मिथ्यारूप आहे. ॥ ३ ॥

आत्मनः परस्मात्पुरुषादक्षरात्सत्यादेव उक्तः प्राणो जायते ।
कथमिथ्येन दृष्टान्तः यथा लोके एषा पुरुषे शिरःपाण्यादि-
लक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते तद्भेदतस्मिन्ब्रह्मण्ये-
तत्प्राणारयं छायास्थानीयमनृतरूपं तत्त्वं सत्ये पुरुष आततं
समर्पितमित्येतत् । छायेच देहे मनोकृतेन मनःसंकल्पेच्छादि-
निष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतद्ब्रह्मवाति हि-पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव
सक्तः सदकर्मणेति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्यागच्छत्यस्मि-
न्शरीरे ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—अत्यंत भेष्ट जो परमात्मा, परम पुरुष, अक्षर आणि सत्परूप
ब्रह्म, त्याच्यापासून पूर्वी वर्णन केलेला प्राण उत्पन्न होतो. ' दिव्य, अमूर्त, परम

श्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन् चक्षुःश्रोत्रे । मुखनासिकाभ्यां च मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां च निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सप्रादस्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति । नध्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समानोऽशितं पीतं च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतद्भुतं भुक्तं पीतं चाऽऽमात्रौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादशितपीतेन्धनाद्भेदेरौर्दर्याद्भेदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादि लक्षणरूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—अपानद्वाराची योजना पायूरस्थाचे स्थानावर झाली आहे. पायूरस्थ म्हणजे दोन्ही मळद्वारे होत. हा अपानवायु (प्राणाचा एक भेद) मळ-मूत्रादिकांचे अपनयन करितो, त्यांस खाली ढकलून देऊन बाहेर काढून टाकतो. हे अपानवायुसंबंधाने झाले. आतां मुल आणि नासिक (तोंड व नाक) यांच्यापासून निघून मुख्य प्राण हा सम्राट् राजासारखा नेत्र-कर्णाचे ठिकाणी आपली स्थापना करितो. प्राणवायूचे वास्तव्य नेत्र आणि कर्ण यांत आहे. या प्राण आणि अपान वायूंच्यामध्ये समानवायूचे वास्तव्य आहे. हा वायु नाभीचे ठिकाणी राहातो. यांच्याकडे नेमलेले काम म्हणजे आपण जे काय खातो व पितो त्यांस उभरस करावयाचे. आपण अन्नाची व जलाची जी आहुति देतो, ती शरीरामधील अग्नीमध्ये प्रक्षिप्त करून तिला हा वायु एक-रसर देतो, जसा अन्नाचा व जलाचा एक रस साह्यावर तें उदरांतील अग्नीचे इंधन (जळण) होऊन त्या अग्नीपासून निघालेल्या ज्वाला हृदयमदेशापर्यंत येऊन पोहचतात, ज्ञा ज्वाला सत असतात. त्या हृदयांतून निघून मस्तक-प्रदेशापर्यंत जातात. तात्पर्य, हा सत ज्वाला प्राणाच्या द्वाराने दर्शन, श्रवण इत्यादि स्वरूपांनी श्रेय विषयांचे प्रकाशन करितात. मस्तकांत सत छिद्रे आहेत. नेत्रद्वय, कर्णद्वय, माणद्वय, (दोन नाकपुण्या) एक मुल अशी ही विषय-प्रकाशनाची सप्तद्वारे आहेत.

शिष्य—म्हणजे हा एक अग्निहोत्राचाच प्रकार झाला. आरण खातो पितो त्या आहुति, जटरांतील अग्नि हा आहवनीय अग्नि, प्रथेन करणे हा होम आणि मस्तकांतील सप्तद्वारांतून जे विषयप्रकाशन होते त्या होमकुंडलातील ज्वाला होत.

सिद्धान्ती—दुसरे हे रूपक लोखे जमते. असे, जठराग्नीच्या सामर्थ्याने अन्न-रसाचा जो परिष्कार होतो, तो नाडीद्वाराने हृदयांत येऊन पोहचतो. हृदय हे नाडीचे आगमनिगमस्थान आहे. हृदय ही राजधानी आहे. येथूनच सर्व नाड्या बाहेर निघून सर्व शरीरभर पसरतात आणि पुनः येथेच विभागीगती येतात.

नेतर हा अक्षरभ्र मस्तकापर्यंत जातो. आणि जेथे तो विषयज्ञानसाधनरूपी
व्याज्जर्नी चतुर्द्वारांतून बाहेर येतो. ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिःप्रति-
शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—हृदि हि एषः आत्मा (ह्या आत्म्याचें वसतिस्थान
हृदय हें आहे.) अत्र एतत् नाडीनां एकशतं तासां शतं शतं एकै-
कस्यां, द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति (येथे एकशे-
एक प्रधान नाड्या आहेत; ह्या प्रत्येकीचे शंभर शंभर भेद आहेत; पुनः
या प्रत्येक भेदांचे नव्वत्तर हजार प्रभेद आहेत; यांस प्रतिशाखा नाडी असें
म्हणतात. यामधून जो वायु संचार करितो, त्याला व्यान असें म्हणतात ६

हृदि ह्येव पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एव
आत्माऽऽत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा, अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशत-
मेकौत्तरशतं संख्या प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं
शतमेकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वे
द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः
प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधान-
नाडीनां सहस्राणि भवन्ति । नासु नाडीषु व्यानो वायुश्च-
रति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिव रश्मयो हृदयात्सर्व-
तोमामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संख्याप्य व्यानो वर्तते । संधि-
रुन्धमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्तयोश्च मय्य द्यूतवृत्ति-
र्वायवत्कर्मकर्ता भवति ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—हृदयांत पुण्डरीक नामक कमळाच्या आकाराचा मांस-पिंड असतो.
त्यानें जे हृदयांतोळ भाकाय परिच्छिन्न (मर्मादित) केले आहे. त्याला हृदयाकाश
म्हणतात. येथे आत्मसंयुक्त असलेला लिङ्गात्मा राहतो.

शिष्य—मंत्रांतोळ आत्मशब्दाचा अर्थ लिङ्गात्मा आहे असें दिसतें.

सिद्धान्ती—होय. लिङ्गात्मा संचार करितो. कारण तो मर्मादित असतो.
सर्वव्यापी आत्म्याला संचार करण्याचें कारण नाहीं, असे; ह्या आत्म्या हृद-

यामर्थ्ये एकैकं प्रधानं नाड्या आहेत. त्यांपैकीं प्रत्येकीला शंभर शंभर शाखानाड्या आहेत. पुनः या शाखानाड्यांपैकीं प्रत्येकीचे वहासर हजार प्रभेद आहेत. यांस प्रतिशाखा नाडी असें म्हणतात. म्हणजे १०१ प्रधान नाड्यांच्या शाखानाड्या १०,१०० शाखा व ७२,७२,००,००० इत्यादि प्रतिशाखानाड्या शाखा व एकंदर सर्व मिळून ७२,७२,१०,२०१ ही नाड्यांची संख्या शाखा. या नाड्यांमध्ये जो वायु संचार करितो त्याला व्यान असें म्हणतात. व्यापन करणाऱ्याचा त्यांचा घर्म आहे म्हणून त्याला व्यान असें म्हणतात. सूर्यापासून निघणारे किरण सर्व विश्वभर पसरतात. त्याप्रमाणे हृदयांतून निघणाऱ्या व सर्व शरीरांत संचार करणाऱ्या नाडीच्या साहाय्याने हा व्यान वायु सर्व शरीरभर संचार करित असतो. त्यांतही सांध्यांची जी मर्मस्थाने आहेत तेथे याचे विशेषत्वाने वास्तव्य असते. तसेच प्राण आणि अपान या उभयतांचाही अभाव असतां व्यानवृत्तीचा उद्भव होतो. हा वायु प्राणापानांच्या अभावी (मध्यकाळांत श्वाप वेऊन निघास टाकला नाही त्या काळांत) धीरघाली कर्मकर्ता असतो. घनुष्याची प्रसंचा भोदने इत्यादि कामे व्यानवायूची आहेत. प्राणाची किंवा अपानाची नाहींत. सारांध वळाची कामे करणे हे कर्म व्यानवायूकडे निरूपित केले आहे. ॥ ६ ॥

पाखन मस्तकपर्यंत संचार करीत असतो. जे पुरुष शास्त्रविहित पुण्य कर्म करितात त्यांस हा वायु देवादिकांच्या वसतीचे स्थान असणारा जो स्वर्ग त्यांत नेऊन पोहचवितो व पापी पुरुषांस स्वर्ग-विरोधी भुवनाप्रत म्हणजे नरक-लोकाला नेतो. पशुपक्ष्यादिकांचा जन्म प्राप्त होणे हा शुद्ध नरकवासच आहे. तात्पर्य, पापी पुरुष पशुपक्ष्यादिकांच्या जन्मास जातात; पण ज्या पुरुषांचे पाप-पुण्य समसमान आहे, त्यांस हा वायु मृत्युदोर्का मानवजन्माप्रत, नेऊन पोचवितो.

शिष्य—ज्या पुरुषांचे पुण्य पापापेक्षा अधिक आहे त्यांस स्वर्ग लोक, पुण्यापेक्षा पाप अधिक आहे त्यांस नरक लोक आणि पापपुण्य समसमान आहे त्यांस मनुष्यलोक प्राप्त होतो आणि उदानवायु हे सर्व काम करितो. असे सांगण्याचा या मंत्राचा अभिप्राय आहे.

सिद्धान्ती—होय. स्वर्गास, नरकास, किंवा मनुष्यलोकास जीवाला पोचविणे ही व्यवस्था उदानवायूकडे नेमून दिली आहे ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं
चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो
वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै बाह्यः प्राणः उदयति (सूर्य हा बाह्य प्राण आहे आणि तो नित्य उदय पावतो.) एषः हि एनं चाक्षुषं प्राणं अनुगृह्णानः (हा सूर्य आपल्या नेत्रसंबंधी प्राणावर अनुग्रह करितो.) पृथिव्यां या देवता सा एषा पुरुषस्य अपानं अवष्टभ्य (पृथ्वीची जी अभिमानीनी देवता आहे, ती जीवाच्या अपानवायूचे स्तंभन करिते.) अंतरा यत् आकाशः सः समानः (स्वर्ग-पृथ्वीच्यामध्ये जो अक्काश आहे, त्यांत संचार करणारा वायु समानवायूचा साह्यकारी होतो;)—आणि—वायुः व्यानः (सर्वव्यापी वायुदेवता व्यानाला उपकारक होते. ८

सारांश, वेधे प्राणांचे आधिदैविक व आधिभौतिक स्वरूप सांगितले.

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं बाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाभ्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं

माणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्ति-
त्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानीनी या देवता प्रसिद्धा सैषा-
पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याऽऽकृष्य वर्शाकृत्याद्य पचायक-
र्षणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरु-
त्वात्पतेत्सावकाशे योद्गच्छेत् । यदेतदन्तरा मध्ये चावापृथि-
व्याय आकाशस्तस्थो वायुराकाश उच्यते । मञ्जुस्थवत् ।
स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराका-
शस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्ति-
सामान्याद्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

धिद्वान्ती—अधिदेवत (देवसंघी) जो प्राय आहे तो सर्व-प्रकाशक सूर्य
होय. हा सूर्य उदय पावला, आपला बाह्यमाण उगवला, म्हणजे आपल्या
नेत्रांमध्ये उत्पन्न होणारा जो आध्यात्मिक प्राणवायु त्याबारी सूर्य देवता साक्ष
करिते, आपल्याच पदार्थाच्या रूपाचे जे ज्ञान होतं, नेत्राबा रूप पाहण्याचे जे
सामर्थ्य आहे, ते सूर्याच्या अनुग्रहाने प्राप्त झाले आहे. नेत्रांमध्ये असणारा जो
आध्यात्मिक प्राण त्याच्यावर आधिदैविक प्राण (सूर्य) अनुग्रह करून वस्तु
पाहण्याचे सामर्थ्य जावान्या नेत्राबा देतो. तसेच पृथ्वीची अभिमानीनी जी अग्नि-
देवता ती पुरुषाची जी अपानवृत्ति (अपान वायु) तिचे आकर्षण करून तिबा
वद्य करून घेते. आणि ही देवता अपान वायूबा खाली ढकलून अनुग्रह करिते.
जर ह्या देवतेचे साहाय्य नसते तर आपण जेवढे शरीर खाली पडले असते. किंवा
ठेचकळले असते. अथवा वर उडून गेले असते. म्हणून अग्नि-देवतेचा जांवावर
मोठा उपहार आहे. (३) तसेच स्वर्ग आणि पृथ्वी वांस्वामध्ये जो अवकाश
आहे, तेथे संचार करणाऱ्या वायूबा ' आकाश ' असे म्हणतात. पलंगावर किंवा
झोलाबावर म्हणजे अंतराळी आरण नसते, त्याप्रमाणे चावा-पृथ्वीच्या अंतरा-
ळांत ह्या आकाशवायूबा वास्तव्य करवयाच सांगिते. ही देवता आपल्या
शरीराच्या मध्यभागी राहणाऱ्या समानवायूवर अनुग्रह करिते. उभयवर्तीही
एकरूपरूपाधीच आहेत; कारण जण आकाशवायु स्वर्ग आणि पृथ्वी वांस्वामध्ये
राहते, तण समानवायु हा प्राण आणि अपान वांस्वामध्ये राहते. (४)
आतां सामान्य जो सर्वभारी बाह्यवायु आहे, तो घटिराद्य व्यापून टकनान्या
नान वायूच सामळतां होतो. उभयवर्तीमध्येही सर्व-व्यापित ही साधारण वायु
आहे. दोन्ही ही सर्वभारी वायु आहेत ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।

पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—तेजः ह वै उदानः (तेज हे द्रव्य उदानवायूवर अनुग्रह करितें.) तस्मात् उपशान्ततेजाः मनसि संपद्यमानैः इंद्रियैः पुनर्भवं (म्हणून तेजाचा नाश झाला म्हणजे इंद्रिये मनामध्ये प्रवेश करितात आणि त्या इंद्रियांसह जीव जन्मांतराला जातो.) ॥ ९ ॥

यद्वाद्यं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुमनुगृह्णाति खेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजस्वभावो बाह्यतेजोनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुरुष उपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्याभाधिकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमुक्षुं विद्यात् । स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः प्रविशन्निर्वाणादिभिः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—जे हे सर्व—प्रसिद्ध व सर्वसामान्य बाह्य तेज आहे ते स्वतेजानें जीवाच्या शरीरांत अणुणाच्या उदान वायूचें उपकारक होतें, आतां ज्याअर्था बाह्य तेजाचा अनुग्रह सास्यामुळे तेजःस्वभावी उत्क्रांतिकर्ता उदान वायु आहे.—

शिष्य—म्हणजे उदान वायूचें रूप तेजात्मक आहे तरी बाह्य तेजाचा आभय केल्याखेरीज जीवाला बाहेर जाण्याचे किंवा आंत राहण्याचें सामर्थ्य शरीरस्थ उदानवायूला देतां येत नाहीं. असा आपल्या म्हणण्याचा भावार्थ मी समजतो आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं, तो स्वतःच तेजस्वभावी आहे व उत्क्रांतीचा कर्ता आहे. तथापि बाह्य तेजाचा आभय केल्याखेरीज त्याला शरीरांत राहतांच येत नाहीं. असा आमच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे. असा, जेव्हां जीवांत जीवन-हेतूक कामें (जगण्यास अवश्य असणारी) करितां येईनाहीं होतात, तेव्हां बाह्य तेजाचा अनुग्रह नाहींसा होऊन तो जीव मुमुक्षु (मरणाद्यत) होतो. शारांत, बाह्य तेजाचा आभय असला म्हणजे उदान वायु स्वकार्य-समर्थ असतो. आणि हा आभय संपला म्हणजे हा जीवाच्या तेजःस्वभावी उदानवायूचें सामर्थ्य नष्ट होतें. हे झाले म्हणजे त्या जीवाचें आयुष्य संपलें, तो मरणोन्मुख झाला असे समजावें.

शिष्य—भगवन्, उदानवायु स्वतेज आहे असें कथानकरून समजावयाचें ?

सिद्धान्ती—आपण हस्तादिकांनीं स्वशरीराळा स्पर्श केला असतां आपलें अंग उष्ण भासतें. त्यावरून उष्णकारी उदान वायु तेजस्वी आहे असे सिद्ध होतें. ही

उष्णता उदरामध्ये असणान्या अग्नीच्या सामर्थ्याने प्राप्त झालेली असते. असो, सुमूर्धं पुरुषार्थी सर्व इंद्रिये मनामध्ये लीन होतात, वाणी आदि इंद्रिये मनांमध्ये प्रवेश करितात. आणि नंतर त्या समनस्क पुरुषाच्या शरीरांतर प्राप्त होतें. दुसऱ्या शरीरांत तो जीव प्रवेश करितो. याप्रमाणे आदित्य, अग्नि, भास्व, वायु, तेज ह्या देवता प्राण, अपान, समान, ध्यान, आणि उदान यांच्यावर अनकमाने अनुग्रह करित असतात. यां बाह्य (आधिदैविक) देवतांच्याच अनुग्रहाने अभ्यात्म प्राणापानादिकांत शरीरपारणाचे सामर्थ्य प्राप्त होतें. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यच्चिस्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नपति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यच्चिस्तः, तेन एषः प्राणं आयाति (ज्याचे चित्तन रात्रंदिवस असते त्या संकल्पासह हा मुख्य प्राणाकडे जातो.) तेजसा युक्तः प्राणः आत्मना सह यथा संकल्पितं लोकं नपति (मुख्य प्राण उदानवायूच्या साहाय्याने आपल्यासह जीवाला त्याच्या संकल्पानुसार असणान्या भुवनाप्रत घेऊन जातो.)

सायंघ शरीरांत असणाऱ्या तेजस्वी उदान वायु संकल्पात्मक मनासह मुख्य प्राणामध्ये लीन होतो. नंतर तो मुख्य प्राण उदानवायूसह जीवाला त्या भुवनाप्रत घेऊन जातो, की जेथे जीवाला व्यास लागलेल्या विषयांचा उपभोग मिळेल. ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चिस्तो भवति तेनैष चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणवृत्तौवायतिष्ठत इत्यर्थः । तदाऽमिदं शक्तिं ज्ञातय उच्छुषिति आपतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सहाऽऽत्मना स्वांमिना भोक्त्रा स एषमुदानवृत्तयेव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुंश्वपापकर्मवशाद्यथासंकल्पितं यथाभिप्रेतं लोकं नपति प्रापयति ॥ १० ॥

सिद्धान्ती—पुरुषाच्या मरणसमयी त्याच्या चित्तांत जे संकल्प एत-निवृत्त असतात, त्यांच्यासह (संकल्प विरक्ततात्मक मन आणि इंद्रिये यांच्यासह) उदान वायु मुख्यप्राणद्वयामध्ये ताऊन बन होतो.

शिष्य—भगवन्, मृत्युसमय प्राप्त झाला असता जीवाच्या इतर सर्वे—इंद्रिय-वृत्ति सर्वथा क्षीण होतात. आणि तो एक मुख्य प्राणवृत्तीने मात्र श्वाशो-च्छ्वास करीत असतो, हे माही पाहिले आहे.

सिद्धान्ती—आणि त्याचवेळीं जवळचे (दृष्टमित्र, सगोत्री, नावेवाईक) म्हणतात की, हा श्वाशोच्छ्वास करीत आहे, अद्यापि प्राण कायम आहे. यावरून मृत्यु-काली उदानवायूंसह मात्र मुख्य प्राण विद्यमान असतो, हे स्पष्ट होते. अशो; हा मुख्य प्राण उदानवृत्तीला वेळून आपल्या स्वाभीला (उपभोग हवे अस-णाऱ्या जीवाला) पुन्यपापकर्मोच्या योगे ज्या संकस्याचे ध्यान तो मरणासज्ज जीव करीत होता, ज्या भोगांची दृढ वासना मुमुर्षूच्या अंतःकरणांत स्थिर झाली असते, ते उपभोग जेथे मिळतील किंवा ती वासना जेथे तूत होईल त्या स्वर्गनरकादि लोकाप्रत—त्या जीवाला—नेऊन पोहोचवितो. चारांध, मरण-समयीच्या वासनेप्रमाणे मुमुर्षू जीवाला दुसरा जन्म प्राप्त होतो. शास्त्रोक्त आचरण व मरणसमयी शुभ वासना असतील तर तो जीव स्वर्गांत जातो, आणि शास्त्रनिषिद्ध व अमंगल वासना यांचे साहचर्य, असेल तर तो जीव नरकलोकाप्रत जातो. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावाः

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीय-
तेऽमृतो भवति तदेप श्लोकः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—एवं विद्वान् यः प्राणं वेद (या प्रकारचे ज्ञान असणाऱ्या ज्या कोणा विद्वान् पुरुषाला प्राण—स्वरूपाचे ज्ञान झाले.) ह अस्य प्रजा न हीयते (त्याच्या प्रजा—त्याची मुल्लेबाळे—केव्हाही नाहीशी होत नाहीत.) अमृतः भवति (तो अमर होतो.) तत् एपः श्लोकः (यासंबंधाने एक मंत्र आहे तो असा) ॥ ११ ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्भयघोकाधिधेपणैर्विनिष्टमुत्पन्नादिभिः प्राणं वेद जानाति तस्येवं फलमैहिकमागुष्मिकं चोच्यते । न हास्य नैवास्य विदुषः प्रजा पुनपौत्रादिलक्षणा हीयते छिद्यते । पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति तदे- तस्मिन्नयं संक्षेपाभिधायक एव श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—ज्या कोणा ज्ञानी पुरुषाला धर्ताने या प्रभाष्या भीमापैत सांगि- तलेल्या विधेपणांसह व उपचिप्रमुख विधेपणांसह प्राणस्वरूपाचे ज्ञान झाले, त्या विद्वानाला या लोकींमुळां काय फळ मिळते, ते श्रुतीने या मंत्रांत सांगितले आहे.

शिष्य—भगवन् ! आत्म्यासून प्राण उत्पन्न होतो, मनाच्या सकलानुसार केलेल्या घर्माघर्मांमुळे शरीर-ध्मादन होतें, मुळर प्राणवायु आरल्यास पाच विभागामध्ये विभागून प्राणापानादि पचप्राणात्मक होतो, पच महाभूतें आपआपल्या देवतासह या पचप्राणावर अनुमह करून त्यास प्रकाश व सामर्थ्य देतात आणि पचेन्द्रियार्तां प्राय अष्टे विषय उत्पन्न करून शरीर-धारणही करितात, त्याच्या भाग-प्रभागास स्थिपिल होऊ देत नाहीत, इत्यादि प्राणाचें स्वरूप समजून घेऊन जे लोक ज्ञानी होतात, व प्राण हाच प्रजापति व अत्ता (भोक्ता) आहे. अर्धे समजतात, त्यास इह लार्की व परलोकी काय प्राप्ति होते, तें या मन्त्रात समगितलें आहे

सिद्धान्ती—ठीक समजळास, आता फक्त काय मिळतें त्याचें स्वरूप ऐक. ह्या विद्वानाची पुत्रपौत्रादि प्रजा केव्हाही नष्ट होत नाही. याच्या वधाचा उच्छेद केव्हाही होत नाही. आणि या विद्वानाचा देहात ह्याच्यावर तो प्राण-सायुष्यता प्राप्त करून घेतो.

शिष्य—म्हणजे तो मृत्यु प्राणार्थी एकलून होतो. तदात्मक होतो. अर्धे समजावयाचें ना?

सिद्धान्ती—होय. या विद्वान् जीवाला अमरत्व प्राप्त होते. हाच अर्थ समर्थन करणारा एक मन्त्र आहे त्याचा अवतार बाराऱ्या मन्त्रात भुक्तीने केला आहे. या मन्त्रात सधेयानें हाच अर्थ प्रतिपादित केला आहे ॥ ११ ॥

मंत्र वाराचा

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञा-
यामृतमश्नुत इति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणस्य उत्पत्तिं, आपत्तिं, स्थानं, विभुत्वं, पञ्चधा; अध्यात्मं च एव विज्ञाय अमृतं अश्नुते, विज्ञाय अमृतं अश्नुते इति (प्राणाची उत्पत्ति, त्याची गति, त्याचें स्थान, त्याचें सर्व-व्यापित्व व सर्व-श्रेष्ठत्व, त्याची पचप्रकारक स्थापना, त्याचें नेत्रादि स्वरूपानें राहणें हे समजून घेऊन ज्ञानी पुढ्य अमृतत्वाचा उपभोग घेतो.) ॥ १० ॥

उत्पत्तिं परमात्मन प्राणस्याऽऽयत्तिमागमन मनोच्छेतेनादिम
ऽऽशरीरे स्थान स्थितिं च प्राणपस्थादिस्थानेषु विभुत्वं च
स्याभ्यमेव संप्रादिव (?) प्राणवृत्तिभेदोना पञ्चधा स्थाप

नम् । बाह्यमादित्यादिरूपेणाध्यात्मं च व चक्षुराद्याकारेणाद्यस्थानं
विज्ञायैवं प्राण (?) ममृतमश्नुत इति । विज्ञायामृतमश्नुत
इति द्विर्वचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—परमात्म्यापासून हाळेडी प्राणाची उत्पत्ति, मनाच्या संकल्पानुसार
व इंद्रियांच्या कर्मानुसार प्राणाचें आगमन व शरीरातील वास्तव्य, पायूपस्थादि
स्थानांतील (मलमूत्रादि स्थानांतील) त्याचें विभुत्व व स्वामित्व, त्याचें
स्वतंत्रत्व (सम्राट् राजा ज्याप्रमाणें सर्व-स्वामी असतो, त्याप्रमाणें प्राणही सर्व
स्वामी आहे.) प्राणापानादि पंच प्रकारांनीं मुख्य प्राणवायूचें विभाजन आणि
स्थापना आणि आदित्यादि पंचमहाभूतांच्या दैवी अनुग्रहांनें होणारी व नेत्रादिरूपानें
पंच ज्ञानेंद्रियांची प्राणात्मक अध्यात्म स्थिति ही सर्वात्मना समजली असतां हा
योगी अमृतत्व-प्राप्तीचा अधिकारी होतो. सारांश, प्राणाचें यथार्थ स्वरूप
जाणून त्याचें निरंतर ध्यान करणारा पुरुष मुख्य प्राणास असणारे अमृतत्व
प्राप्त करून घेतो. ॥ १२ ॥

याप्रमाणें भगवान् श्रीमच्छंकराचार्य यांनीं केलेल्या तृतीय-प्रश्न-
भाष्याचें भाषांतर संपलें.

तिसरा प्रश्न समाप्त.

तिसऱ्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

तिसरा प्रश्न लक्षा भादे कीं प्राणाचें उत्पत्तिस्थान कोणतें, त्याचा शरीराशीं
संयोग कसा होतो आणि त्याचे शरीराशीं संयोग व वियोग कसे होतात. ह्या
प्रश्नांचा यथें विचार केला आहे.

प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून होते. कशी ? पुरुषाचा व छायेचा, तसा
आत्म्याचा व प्राणाचा संबन्ध आहे. पुरुष असला म्हणजे छाया उत्पन्न होते व
त्याच्या अभावी ती नसते. त्याप्रमाणें आत्मा आहे म्हणून प्राण आविर्भूत
होतो, व तो नसेल तर प्राण अस्तंगत होतो. छायेनें पुरुषाच्या
बाह्य स्वरूपांत किंवा अंतःस्वरूपांत जसा कोणताही विचार उत्पन्न होत
नाहीं, त्याप्रमाणें छायारूपानें प्राण अवतीर्ण झाला किंवा निजवामास
गेला म्हणून आत्मस्वरूपांत कोणत्याही प्रकारचा विषाड उत्पन्न होत नाहीं. प्राण
उत्पन्न झाला म्हणून आत्मस्वरूपाच्या पूर्णतेची हृदि होत नाहीं किंवा तो

क्याला गेला म्हणून त्याच्या पूर्णतेला न्यूनत्व येत नाही. आत्मा नसेल तर प्राणाला अस्तित्व मिळावयाचें नाहीं; पण प्राण नसेल तर आत्म्याचें अस्तित्व नाहीसें व्हावयाचें नाहीं. असा याच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे. जीवशरीराशी प्राणाचा संबंध होतो तो पूर्व-कामांने निर्माण केलेल्या संचितानुसार होतो. जसें पूर्व कर्म असेल तसे लिंगदेहावर संस्कार होतात आणि तो देह स्थूलदेहाशी संगम करून प्राणरूपानें तेथे आविर्भूत होतो. शरीराशी संयुक्त झाल्यावर हा प्राण अनेक स्वरूपें घेऊन शरीराची व्यवस्था चालवितो. प्राणापानादि याचे मुख्य पांच विभाग आहेत व त्यांच्याकडून तो निरनिराळी कामें करून घेतो. तीं कामें क्रोणती हे-मुळांत स्पष्ट रीतीनें सांगितले आहेत. पांचव्या मंत्रांत सात ज्वाळांचा उल्लेख आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. पायु, उपस्थ, २ नेत्र, २ कर्ण, आणि मध्य ह्या प्राण, अपान आणि समान ह्यानी उत्पन्न केलेल्या सात ज्वाळा होत. या ज्वाळांच्या योगानें पाहाणे, ऐकणे, पचन होणे, मळ विसर्जन करणे आणि आनंदोपभोग घेणे हीं कार्ये जीवांस करितां येतात. ध्यानाकडे रक्षाभिररण करणे, आणि बाहेरची बातमी आंत देणे आणि आंतून मुटलेले हुकुम बाहेर बजावणे हीं कार्ये होतात. जीवाच्या हृदयाकाशांत जीवात्मा राहतो. त्याच्या उपयोगी पडणारे ध्यानाचें हें तारायंत्र-चक्र आहे. बाहेर असलेल्या पदार्थांची बातमी या तारायंत्रानें आंत पोहोचते आणि जीवाला काहीं करावें असें वाटले तर तो आपले हुकुम या तारायंत्राच्या द्वारे बाहेर सोडतो. उदानाकडे जीवाच्या पापपुण्यानुसार स्वास गति देणे हें काम आहे. असो; याचे बाह्यस्वरूप व आध्यात्म स्वरूप यांचे वर्णन मूळांत स्पष्ट केले आहे. याप्रमाणें प्राणाच्या गमनागमनाचा, उत्पत्तीचा आणि कर्मविभाजनाचा विचार या प्रश्नांत केला आहे.

या तीन प्रश्नांत प्राणाची निरनिराळीं स्वरूपें त्याचा अल्लार्शी संबंध, त्याचें भेदत्व, त्याची उत्पत्ति इत्यादि अनेक विषयांचा विचार करून प्राणाचें स्वरूप यथास्थित समजेल अशी व्यवस्था केली आहे आणि फलश्रुति अशी सांगितली आहे की, ज्या जीवालाला प्राणाचे स्वरूप समग्र आणि सांगोपाग कळेल तो पुरुष इदलोकी व परलोकी प्राणसम अमरत्वाचा उपभोग घेईल.

तिसरा प्रश्न समाप्त.

चौथा प्रश्न.

मघ्र पाहिला.

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ (नंतर सूर्यकुळातील गर्गगोत्रोद्भव कुमार हा विष्णुलादमुनीस प्रश्न विचारता झाला, —

अथ हैनं सौर्यायणी गार्म्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाह्याभ्यन्तरमजं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ।

सिद्धान्ती—नंतर सौर्यायणी विप्रलादाचार्यास विचारतां सला.

शिष्य—मागच्या ज्या तीन प्रश्नांची भीमांश शाली तसलाच प्रश्न आता हा गार्म्य विचारणार आहे काय ?

सिद्धान्ती—नाही, पहिले जे तीन प्रश्न आहेत ते सर्व अपरविद्यागोचर आहेत.

शिष्य—अपरविद्या म्हणजे ?

सिद्धान्ती—ज्या विद्येत परम तत्त्वाचा विचार होत नाही, जेथे संसाराचा म्हणजे दृश्य विषयाचा मात्र विचार होतो—हे विषय व्याकृत असून कार्यकारणात्मक व अनित्य असतात—अद्या विषयांचा जी शास्त्रे विचार करतात त्यांचे अपर विद्येची शास्त्रे असे म्हणावे. पहिले तीन प्रश्न अशा प्रकारचे आहेत. आतां या पुढे जे तीन प्रश्न यावयाचे आहेत. त्यांचे विषय साध्य-साधनात्मक अथवा कार्य-कारणात्मक नाहीत. या प्रश्नांतील वस्तु नित्य आहे. ती उत्पन्न होऊन नष्ट होणारी नाही. ती अन्य कारणापासून सिद्ध झालेली वस्तु नव्हे. ती वस्तु विकृत होऊन कोणतही कार्य उत्पन्न करीत नाही. ती वस्तु प्राणाचा आत्मा असून प्राणास आश्रय देणारी नाही. ही मनाला गोचर होणारी नाही; कारण ही कोणत्याही इंद्रियाचा ज्ञानविषय होत नाही. या प्रश्नांत प्रतिपादन केलेली वस्तु शिव (मंगलरूप) शांत, विकारशून्य, अक्षर, उत्प, परविद्येनें मात्र समजणारी व पुरुषोत्तम नांवाची आहे. ही अंतर्बाह्य एकरूपत्व आहे. म्हणून तिला आंत बाहेर असें काही नाही. आणि ती अज, म्हणजे अनादि व अनंत आहे. सारांश, पुढील तीन प्रश्नांत कमी जास्ती प्रमाणाने परब्रह्मविषयाचा मात्र विचार केला आहे. हे परब्रह्म कार्य-कारणशून्य, दर्शेन्द्रियागोचर, सुखरूप, अविकार्य, अविकारी, अक्षर, विकालाबाधित, एकरूप, श्रुतिमात्रगम्य अशा स्वरूपाचे आहे, असें येथे सांगण्याचे आहे.

तत्र सुवीतादिवाग्नेर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्षरादिभज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षणं वा तदक्षरमिति । एतद्विवक्षयाऽधुना प्रश्नानुद्धावयति—

कर्ता म्हणतही नाही. आपल्या हातांतीळ खुपणें टाकून दिल्यानंतर हात स्वऱ्यापारापासून निवृत्त होतात, पण हातांश आणि स्वकर्माचा त्याग केलेल्या पायांश केव्हांही एकरूपत्व प्राप्त झालेले आपल्यास दिसत नाही. महाराज, ध्याच-प्रमाणें जीव गाढ निद्रा घेत असतां स्वव्यापारमुक्त झालेले त्यांचीं ज्ञानकर्मेंद्रियें निरनिराळेपणानें कोणत्या ठायीं राहतात; असें प्रश्नकर्त्यांस विचारवयाचें आहे. तुम्ही एकरसत्वाचा किंवा एकीभवनाचा जो विचार काढला आहे, गाढ निद्रा घेत असणाऱ्या पुष्पाचीं ज्ञानकर्मेंद्रियें एकरस होऊन राहतात, असा जो प्रश्न उत्तर करीत आहांव, त्याला मूलमंत्रामध्ये अघारच नाही. म्हणून तुम्ही मूळ प्रश्नांचें जें विवरण करित आहांव तें योग्य नाही.

सिद्धान्ती—ही तुमची शका बरोबर आहे. ज्या अर्थी यज्ञमानाच्या (जीवाच्या) तत्रानें चालणारी इंद्रियें जागृत अवस्थेमध्ये एकरूप होतात, त्याअर्थी निद्रेमध्ये मुद्रां एकरूप झालेले इंद्रियें परतंत्र असल्यामुळे त्यांचा समागम कोठेंतरी झाला पाहिजे, हें म्हणणें बरोबर आहे, न्याय आहे आणि म्हणून जशी मनामध्ये आशंका असेल तशीच ती आपल्या वाणीनें प्रत्येक विज्ञापु ती प्रकट करित असतो. येथें गार्ग्य मुनींस असें विचारवयाचें आहे कीं, जेथें हा सर्व कार्य-करण-संघात (कार्य म्हणजे शरीर, करण म्हणजे इंद्रियें आणि संघात म्हणजे संमेलन कार्य-करण संघात म्हणजे शरीरेंद्रियांचें संमेलन) लीन होतो तें काय असावें, सुप्तिकाली आणि प्रलयकाली या सर्व संघाताचा लय होतो. वेधें सुप्ति काल आणि प्रलयकाल यांच्यामध्ये काय विशेष आहे हें समजण्याची इच्छा घारण करून गार्ग्यमुनीनें प्रश्न विचारला आहे कीं, शरीरेंद्रियांच्या संमेलनाचा लय कोठें होतो. आणि त्याचें आश्रय-स्थान कोण होतो. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी-
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह
वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तस्यैप
गुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रस-
यते न, स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्द-
यते न विसृजते नेयापते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः ह उवाच (गार्ग्याला पिप्पलादमुनीनी उत्तर दिले) गार्ग्य, यथा अस्तं गच्छतः अर्कस्य सर्वाः मरीचयः एतस्मिन् तेजोमण्डले एकीभवन्ति, पुनः पुनः ताः—तस्य उदयतः प्रचरन्ति (हे गार्ग्य, अस्तास जाणाऱ्या सूर्याचे सर्व किरण ह्या तेजो-मण्डलांत एकरूप होतात; आणि पुनः पुनः सूर्याचा उदय झाला असता, ज्याप्रमाणे सर्व विश्वभर संचारून प्रकाशित होतात.) एवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनसि एकीभवति (त्याप्रमाणे हे सर्व-श्रेष्ठ आणि दिव्य जे मन त्यांत हीं सर्व एक होतात.) तेन तर्हि एषः पुरुषः न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न स्पृशते, न अभिवदते, न आदत्ते, न आनन्दयते, न विसृजते, न ईयायते, स्वपिति इति आचक्षते (म्हणून हा पुरुष ऐकत नाही, पहात नाही, वास घेत नाही, चव घेत नाही, स्पर्श करीत नाही, बोलत नाही, ग्रहण करीत नाही, आनंद पावत नाही, मळ-विसर्जन करीत नाही, जात-येत नाही; साराश, तो निजतो; असें म्हणतात.) ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यत्त्वया पृष्टम् । यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतस्मिन्तेजोमण्डले तेजोराशिरूप एकीभवन्ति विवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनःपुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं चिपयेन्द्रियादिजातं परे प्रकृष्टे देवे द्योतनवति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्त्रत्वात्परो देवो मनस्तस्मिन्स्वप्रकाल एकीभवति, मण्डले मरीचियद्विशेषतां गच्छति । जिजागरिपोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति (ति) स्वव्यापाराय प्रतिष्ठन्ते (ते) यस्यांस्वप्रकाले शोभादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्माच्चर्हि तस्मिन्स्वापकाल एव देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते, नेयायते, स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—गार्ग्याचा प्रश्न ऐकून पिप्पलादाचार्य म्हणाले, हे गार्ग्य, तूं जे काय मला विचारलें आहेस त्याचें उत्तर ऐक, ज्या प्रमाणे अस्तास जाणाऱ्या

(मावळणाऱ्या) सूर्याचे रश्मि (सर्व किरण) या तेजोमंडळांत (तेजाची बी राशि आहे त्यांमध्ये) एक होतात. सर्व एका ठिकाणी जाऊन मिळतात—

शिष्य—एका ठिकाणी जाऊन मिळतात म्हणजे !

सिद्धान्ती—हा किरण अमका, तो तमका, असा वेग वेगळे विधेय काढितां येत नाही, थोळखण्याचे चिन्ह असत नाही, असे एक-स्वरूप होतात, सर्वेपाठर्व एका जागी जाऊन मिळतात. पण सूर्याचा पुनः पुनः उदय झाला, दिग्मंडळावर तो प्रकाशित झाला म्हणजे हीच किरणे दशदिशेच्या अंतापर्यंत जाऊन पसरतात; त्याप्रमाणे—

शिष्य—म्हणजे सूर्य मावळला असता सर्व किरण एकत्र होऊन तेजोराशांत जाऊन मिळतात व तो उगवला म्हणजे सर्वत्र पसरलेले असे दगोचर होतात त्याप्रमाणे, असेच ना ?

सिद्धान्ती—होय. ह्या दृष्टांताप्रमाणे वेगळे आपले सर्व विषय आणि इंद्रिये हीं सर्व आंत भेट व सुप्रकाशित असणाऱ्या मनांमध्ये—

शिष्य—मनाला भेट म्हटले याचे कारण सर्व इंद्रिये मनाच्या तंत्राने चालतात. इंद्रिय देवता मनादेवतेच्या स्वाधीन आहेत, म्हणून हे भेटत्व आले आहे ?

सिद्धान्ती—होय. अतो, या मनामध्ये सर्व इंद्रिये स्वप्नकार्या एक होतात तसेच त्याचे विषयही एकरूप होतात.

शिष्य—तेजोमंडळांत सर्व किरण एकरूप होतात त्याप्रमाणे मनाचे ठिकाणी सर्व इंद्रिये आणि त्यांचे विषय एक होतात. यावेळी विषयाची अपवा इंद्रियांची निवडानिवड करितां येत नाही.

सिद्धान्ती—पण यावेळी जागृत अवस्था प्राप्त होते त्यावेळी सर्व इंद्रिये आणि त्यांचे विषय आपापले देवघेवांचे व्यापार करण्यास प्रवृत्त होतात. तेजोमंडळांतून किरण बाहेर पडून दश दिशेकडे पांवल जातात; त्याप्रमाणे जागृत झालेल्या मनापासून इंद्रिये व त्यांचे विषय जागृत होऊन स्वकार्य करण्याला सिद्ध होतात.

पूर्वपक्षी—असे कसे म्हणतां ? स्वप्नकार्या ही आपण पाहतों, ऐकतो, जातो, येतो, बोलतो, इत्यादि अनुभव प्रसिद्ध आहे. इंद्रियांचे व्यापार किंवा विषयांचे प्रकाशन या वेळीं स्वप्न होत नाही. स्वप्नांत कित्येकवेळीं मी पुष्कळ ठिकाणी गेलों आहे व पुष्कळ गोष्टी बघितल्या आहेत.

सिद्धान्ती—गुप्ती आमचा अभिप्राय समजला नाही. स्वप्नामध्ये जे आपण इंद्रियांच्या साहाय्याने व्यापार करितों, ते सर्व पाठनामस आहेत. पन्दादिक वाद्य विषयांचे म्हणजे भोवादि इंद्रिये करीत नाहीत. ही इंद्रिये

यावेळी व्यापार-शून्य असतात. म्हणून आमचें म्हणणें यथार्थच आहे. यावेळी इंद्रिये कांहीं करीत नाहीत. तीं स्तम्भ शांत, आणि व्यापार-शून्य असतात. तीं सर्वंच्या सर्व आपल्या स्वामीच्या मनाच्या ठिकाणी लीन झालेली असतात. विषयप्रकाशन करणारी शनैर्द्रिये व विषयांचा संयोग-वियोग करणारी क्रमैर्द्रिये एक होऊन मनाच्या ठिकाणी लीन होतात. यावेळी त्यांस आपले व्यापार करितां येत नाहीत. म्हणून स्वप्नकाळी देवदत्तादि पुरुष कांहीं ऐकत नाही, पहात नाही, त्याला वास येत नाही, स्वाद समजत नाही, स्पर्श कळत नाही, बोलतां येत नाही, देतां घेतां येत नाही, त्याला रतिसुखाचा आनंद होत नाही, तो मळविसर्जन करीत नाही, किंवा कोठें जात येत नाही. अशी स्थिति असली म्हणजे व्यवहारांत आपण देवदत्त निजला आहे असें म्हणतो.

शिष्य—सर्व इंद्रिये एकरूप होतात म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—आपणले व्यापार सोडून मनाच्या ठिकाणी एकरूप राहणें हा तीं इंद्रिये एकरूप होवात, याचा अर्थ आहे. मनाची घटना निराळी आणि प्रत्येक इंद्रियाची घटना निराळी म्हणून त्यांचें एकरूप होणें हें अशक्य आहे. म्हणूनच भाष्यामध्ये आचार्यांनी ' इव ' शब्दाची योजना केली आहे. एक होतात म्हणजे एका ठिकाणी राहतात. इंद्रिये आपले व्यापार सोडितात; पण आपले गुणघर्भ टाकीत नाहीत, हें ' इव ' या शब्दानें आचार्यांनीं सुचविलें आहे. ॥२॥

मंत्र तिसरा.

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह
वा एपोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्या-
त्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणाग्नयः एव एतस्मिन् पुरे जाग्रति (ह्या देहा-
मध्ये प्राणाग्नि मात्र जागृत राहतात.) गार्हपत्यः ह वै एषः अपानः
(हा अपानवायु गार्हपत्य अग्नि आहे.) व्यानः अन्वाहार्यपचनः
(व्यानवायु हा अन्वाहार्यपचन म्हणजे दक्षिणाग्नि होय.) यत् गार्हप-
त्यात् प्रणीयते, प्रणयनात् प्राणः आहवनीयः (आणि गार्हपत्यापासून
आहवनीय अग्नि प्रणयन करितो म्हणून त्याला आहवनीयाग्नि म्हणतात.)

सारांश, प्राणापान व्यान हे तीन शरीरस्थ वायु अग्निहोत्रापैकी तीन अग्नि आहेत. अग्निहोत्रांतील गार्हपत्य, दक्षिण आणि आहवनीय हे तीन अग्नि होत. ॥३॥

सुप्तकाले धोनादिषु करणेभ्येतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणा-
ग्रयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्रय इवाग्रयो जाग्रति । अग्निसामान्यं
हि । गार्हपत्यो ह वा षपोऽपानः । कथमित्याह—यस्माद्गार्ह-
पत्याद्ग्रेरग्निहोत्रकाल इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्र-
णीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः
प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्यत आहवनीयस्थानीयः
प्राणः । व्यानस्तु हृदयाद्दक्षिणसुपिरद्वारेण निर्गमाद्दक्षिणदिकसं-
बन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—कर्णनेत्रादि सर्वे इंद्रिये स्तब्ध झाली असतां या नऊ द्वारे
असणाऱ्या देहांत प्राणापानादि पंच वायु अमीसारखे नित्य जागृत असतात.

शिष्य—इंद्रिये स्तब्ध झाली तरी प्राणापानादि वायु जागे असतात, हा
मठाही अनुभव आहे. पण ह्या प्राणांस अग्नीची उपमा दिली आहे. त्याचे
रहस्य काय ?

सिद्धान्ती—अग्निहोत्राचा विधि चाळला असतां गार्हपत्य अग्नीपासून आह-
वनीय अग्नीला नेतात, त्याचे प्रणयन करतात, म्हणून त्याला आहवनीय अग्नि
म्हणतात. गार्हपत्य अग्नि गृहस्थाच्या येथे नित्य असतो. अग्निहोत्रकारांनी मात्र
आहवनीय अग्नीची स्थापना होते. त्यावेळी तो अग्नि गार्हपत्य अग्नीपासूनच
नेव असतात व म्हणून त्याला आहवनीय अग्नि म्हणतात. याचप्रमाणे प्रसुप्त
झालेल्या पुरुषाच्या अपान वायुवृत्तीपासून प्राणवायु, प्रसुप्त होऊन मुखाच्या
आणि नासिकाच्या द्वाराने व्यापार करितो. म्हणून त्याला प्राण असे म्हणतात.
आणि अपानाला गार्हपत्य अग्नीची उपमा दिली म्हणजे प्राणवायुची योजना
आहवनीयअग्नीचे पद प्राप्त करून घेण्यामध्येच केली पाहिजे. आतां व्यान
वायु हृदयातून दक्षिण छिद्राच्या द्वाराने निघतो म्हणून त्याला दक्षिणदिशेकडे
संबंध असणारा जो अन्वाहार्यपचन अग्नि असतो, त्याची उपमा दिली आहे.

शिष्य—अन्वाहार्यपचन म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—प्रति महिन्यांत जे दर्शभाद्र आपण करितो त्याला अन्वाहार्य
असे म्हणतात. यावेळी जो अग्नि आपण प्रज्वलित करितो, त्याला अन्वाहार्य-
पचन किंवा दक्षिणाग्नि म्हणतात. याप्रमाणे प्राण, अपान आणि व्यान यांस
आहवनीय, गार्हपत्य आणि दक्षिण अग्नीची उपमा भुवीने दिली आहे.

मंत्र चवधा.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेताबाहुती समं नयतीति, स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः
स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् उच्छ्वासनिश्वासात्, एतौ आहुती, समं नयति,
इति सः समानः (उच्छ्वास आणि निश्वास या दोन आहुतींना जो सम-
स्थितीला नेतो त्याला समानवायु असे म्हणतात.) । मनः ह वाव यज-
मानः (मन हें यजमानस्वरूपी आहे.) इष्टफलं एव उदानः (जें इष्ट
फल आपल्यास प्राप्त होईल, तें उदानवायु-कृत होय.) सः एनं यजमानं
अहरहः ब्रह्म गमयति (हा उदानवायु मनोरूपी यजमानाला प्रतिदिवशी
ब्रह्माकडे घेऊन जातो.)

सारांश, या मंत्रांत समान, उदान, आणि मन यांचे अग्निहोत्रस्य व्यापार
सांगितले आहेत. ॥ ४ ॥

अन च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासावाग्निहोत्रा-
हुती इव नित्यं द्वित्वसामान्यादेव त्वेताबाहुती समं साम्येन
शरीरस्थितिभावात् नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता
चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ स समानः अतश्च विदुषः स्वा-
पोऽप्यग्निहोत्रद्वयनमेव । तस्माद्विद्वान्प्राक्कर्मात्येवं मन्तव्य इत्य-
भिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपत इति
हि धाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निपुंसंहृत्य वाह्य-
करणानि विषयांध्वाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो
ह वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन
संध्यषहारात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः क-
ल्पते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदानानिमित्तत्वा-
विष्टफलप्राप्तेः । कथम्, स उदानो मन आख्यं यजमानं स्वप्नवृत्ति-
रूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति ।
अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—प्राणपंचकावर जें श्रुतीनें अग्निहोत्राचे रूपक केळें आहे, त्यांत
तीन अग्नीची मात्र व्यवस्था लागली. आतां, होता आणि फळ यांची व यजमा-
नाची व्यवस्था लागली पाहिजे. हा रूपकांत होता म्हणजे होमाचा कर्ता

ऋग्विज् कोण ? ह्या प्रश्नाला पहिल्या प्रथम येथें उत्तर आहे. ऐक—उच्छ्वास आणि निश्वास हे अग्निहोत्रांतली आहुतीप्रमाणें आहेत, कारण अग्निहोत्र विधीत नित्य दोनच आहुती लागतात. एक उच्छ्वास आणि एक निश्वास मिळून दोहोंची संख्या होत. म्हणून यां उच्छ्वास-निश्वासांस आहुति असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. आणि या दोन आहुति सारख्याच प्रकारानें शरीर संरक्षणाच्या कामीं दक्ष असणारा समान वायु तो उपयुक्त करितो, शरीरसंरक्षणाच्या कामीं उच्छ्वास निश्वासरूपी दोन आहुति समरूप करून त्यांचाच उपयोग करितो, तो वायु अग्निस्थानीय जरी आहे तथापि त्याला होता असें म्हणतात.

शिष्य—तो आहुति नेतो म्हणून वाटते ?

सिद्धान्ता—अग्निहोत्री प्रतिदिवर्षी दोन आहुति आश्वनीय अग्नीला देतो म्हणून त्याला होता असें म्हणतात. याप्रमाणेंच जो वायु उच्छ्वास-निश्वासाच्या आहुति प्राणाला नित्य देतो, त्याला ही होता असें म्हटलें पाहिजे.

शिष्य—हा वायु तरी कोणता ?

सिद्धान्ती—हा समान वायु होय.

पूर्वपक्षी—अहो, सर्व प्राण अग्निरूपी आहेत असें तिसऱ्या मंत्रांत प्रारंभाचें वांगितलें आहे. मग येथें समानाळाच होतूत्व कसे सांगता ?

सिद्धान्ता—कारण तो नित्य आहुति देतो. वर जी प्राणांला अग्नीची पदवी दिली आहे. ती अग्निरूप असणाऱ्याच नसणाऱ्या वस्तूंस दिली आहे. म्हणून येथें समान वायूला 'होता' असें म्हटलें.

पूर्वपक्षी—म्हणजे तुमच्या म्हणण्याचा अभिप्राय हा कीं, समान वायूच्या साहाय्यानें आपण या अग्निहोत्रांतली अग्नीला नित्य आहुति देत जाव्या व याप्रमाणें लक्षणेनें अग्नीची स्थापना करून त्याची उपासना करावी.

सिद्धान्ता—नाहीं. हा अभिप्राय नव्हे; कारण येथें निर्विधेय (एकरस, भेदशून्य) आत्मप्रकरण चाललें आहे. तेव्हां येथें उपासनेची अपेक्षा नाही. शिवाय तिन्ही अवस्थांमध्ये (जाग्रति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्ये) जीवांचे श्वाशोच्छ्वास चालले असतात. हें नित्य घडत आहे म्हणून उपासनेचा येथें संबंध नाही. श्वाशोच्छ्वासावर आहुतींची जी लक्षणा केली आहे, ती केवळ इंद्रिये स्थान्य होतात आणि प्राण जाग्रत राहतात पावतून होय. व पदार्थांचे (जीवांचे) गोधनरूप जें ज्ञान त्याची स्तुति चालली आहे. येथें ज्ञानाची स्तुति आहे. उपासनेचा किंवा कर्मांचा संबंध नाही. म्हणून विद्वान् जे पुष्प आहेत त्यांची सुषुप्तिमुदां अग्निहोत्रस्थ हवनरूप होते. गाढ निद्रितही यांचे हवनरूपी कर्म घडव होत असतें, हाच अजपानन होय. नित्य जो विद्वान् पुष्प आत्म-चितनांत मग्न असतो त्याचे श्वाशोच्छ्वासाची आहुति-

रूप होत असतात. असे आहे म्हणून विद्वान् पुरुष अकर्मी आहे, असे केव्हाही मानतां येत नाहीं. त्याचा अजपाजप सदैव चालू असतो. हा अभि-
प्राय आहे. 'वाजसनेयक श्रुति-म्हणते की, गाढ निद्रेचा उपभोग घेणारा
विद्वान् शोपेनर्भोही 'सर्व भूतांच्या द्वारानें अग्निचयन करून, अग्निहोत्राची
सांगता करित असतो. येथेही असेच म्हटलें आहे की प्राणाग्नि जागृत असतां
सर्वबाह्य इंद्रियांचा व विषयांचा उपसंहार करून या ज्ञानी मुमुक्षूचें मन
यजमानत्व पद प्राप्त करून देतें. अग्निहोत्राचें फल स्वर्गप्राप्ति देणें आहे. त्याप्रमाणें
ब्रह्मचिंतन करणाऱ्या मनाला ब्रह्मप्राप्तीचें फल मिळतें. येथे मन यजमानाच्या
स्थानी असतें आणि सदैव जागृत राहूतें. ज्याप्रमाणें यजमान कार्याचे ठिकाणीं
आणि करणांचे (साधनांचे) ठिकाणीं प्रधानत्वानें (मुख्यपणानें) व्यवहार करितो
आणि स्वर्गप्राप्तीचें साधन सिद्ध करितो. त्याप्रमाणें ब्रह्माकडे जाण्यास सिद्ध
झालेले जायत मन यजमानस्थानापन्न होतें.

शिष्य—प्राण हे अग्नि, श्वासोच्छ्वास या आहुति, समानवायु होता,
आणि मन यजमान, हे रूपक ठीक जुळलें. आतां येथे इष्ट फल कोणतें आहे ?

सिद्धान्ती—अग्निहोत्राच्या जसा स्वर्ग इष्ट, त्याप्रमाणें विद्वानाला मोक्षफल
हे इष्ट आहे. मरण प्राप्त होण्याची वेळ आली असतां ज्ञानी जीव उदान
वायूच्या साहाय्यानें मस्तकांत जें ब्रह्मरथ आहे तें फोडून त्या मार्गानें मोक्ष-
लोकाप्रत जातो. उदान वायु हे मोक्षाचें साधन आहे. म्हणून येथे उदान
वायूलाच इष्ट फल असें म्हटलें.

शिष्य—येथे कारणाला कार्यरूपानें संबोधिलें आहे. मला असे विचारा-
वयाचें आहे की विद्वान् पुरुष नित्य शोपी जातो, तेव्हां त्याचें मन काय
करीत असतें ?

सिद्धान्ती—उदान वायूचें कार्य तुला समजलेंच. विद्वान् पुरुष गाढ निद्रा
घेत असतां मनाला म्हणजे यजमानाला स्वप्रांच्या वृत्तींतून ओढून काढून
मुमुक्षुकार्थी त्या मनाला ब्रह्मरथिपति प्राप्त करून देतो. ब्रह्म अक्षर आहे. हे
तुला ठाऊकच आहे. यजमानाला जशी स्वर्गप्राप्ति त्याप्रमाणें शनी पुरुषाच्या
मनाला ब्रह्मप्राप्ति होत असते. ही प्राप्ति करून देणाऱ्या उदानाला इष्ट फल
असें म्हटलें.

पूर्वपक्षी—मग हा उदान वायु अज्ञानी, पुरुषालाही ब्रह्मप्राप्ति करून
देत असेल ?

सिद्धान्ती—आपण निद्रावश झालों, आपली सर्व इंद्रियें स्तब्ध झालीं,
विषय विनिवृत्त, झाले, बाह्य वस्तूचें चिंतन संपले, म्हणजे आपल्यास गाढ
निद्रा आली असें आपण म्हणतो, यावेळीं प्राणांशियाय बाकीचीं सर्व साधनें

व्यापारश्च असत्ता. ही स्थिति सर्व जीवांना चारखीच आहे. पण विद्वान् पुरुषाचें मन अहोरात्र ब्रह्मचिंतन करीत असतें; म्हणून निद्रेमध्येही त्याचें ब्रह्मज्ञान जागृत असतें. अज्ञानी पुरुषाचें मन व्यापारश्च असतें तरी तें जागृत असतें हें खरें; पण त्याला त्यावेळीं कोणत्याही वस्तूचें ज्ञान नसतें. तें पूर्ण अज्ञानी असतें. म्हणून गाढ निद्रेमध्ये आपणा सर्वांना जरी ब्रह्मप्राप्ति होते; तथापि आपल्याला ती समजत नाही; आणि ज्ञानी पुरुषाला समजते. एवंच ज्ञानी पुरुषाचें मन मात्र यजमानस्वरूपी होऊन ब्रह्मप्राप्ति करून घेतें. इतरांच्या अज्ञानी मनाला हा लाभ मिळत नाही. अशो; याप्रमाणे पंचप्राणांची व्यवस्था लागली. प्राण, अपान आणि व्यान हे आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि; समान प्राण हा होता, उदान हा इष्ट फल, श्वासनिश्वास या आहुति आणि मन यजमान असा सर्व संग्रह होऊन प्राण हे वायुशरीररक्षक होतात असे ठरले. गार्हपत्य अग्नि जसे रक्षाचें रक्षण करितो त्याप्रमाणेहि तीन वायु प्राण शरीराचें रक्षण करितात. उदान वायु मुमुक्षुनाडीच्या द्वापनें ब्रह्मरंभ्रांत शिरून तेथें मनाला नेतो. आणि ब्रह्मप्राप्ति करून देतो. असा उदान वायूचा महिमा आहे. ॥ ४ ॥

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादाराभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयागफलानुभव एव नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणाग्रयो वा जाग्रति जाग्रत्स्वप्नयोर्मनः स्वातन्त्र्यमनुभवदहरहः सुप्तं वा प्रतिपद्यते । समानं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुप्तसिगमनमतो विद्वत्तास्तुतिरेचेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एव देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—

सिद्धान्ती—याप्रमाणे कर्ण नेत्रादि इंद्रिये व्यापारश्च शास्त्रासारून गाढ निद्रेतून उठेतोपर्यंत अश्रणास मधील काळ विद्वानाला ज्ञानरूपी यज्ञाच्या फळाचा म्हणजे मोक्षमुखाचा अनुभव देतो. अज्ञानी पुरुषाला मात्र हा अनुभव मिळत नाही. म्हणून अज्ञान हें अनर्थ उत्पन्न करणारे आहे; जीवाला जन्ममरणरूपी दुःखमय संसारांत टकळणारे आहे, असें झाले. हा अभिप्राय मनांत आणत येथें विद्वत्तेची स्तुति केली आहे. श्रोत्रादि पाँडेन्द्रियांचा घर्म जीवास जागें देवप्याचा आहे. प्राणांचा घर्म, शरीररक्षण करणें हा आहे; इंद्रिये व प्राण आत्मघर्ममिळ नाहीत, आत्मा हा निराळाच आहे, असें र्वं पदार्थांचा विवेक करितां करितां ज्ञानी पुरुषाला मात्र समजतें. अशीहि ज्ञानी पुरुषाची स्तुति आहे. आर्वांचे ग्रंहांस सांगितले कीं ज्ञानी पुरुषाची मात्र इंद्रिये निजतात; व प्राण जागृत राहतात व जाग्रतांत व सुप्ततांत विद्वानाचें मात्र मन स्वातंत्र्य मुखाचा अनुभव घेतें, किंवा निद्रासुखाचा अनुभव घेतें, असें नाही. सर्व

प्राप्यांना तिन्ही अवस्थांची (जाग्रति, स्वप्न आणि सुषुप्तीची) प्राप्ति होते. मात्र विद्वानाचें मन स्वातंत्र्य-मुखाचा अनुभव घेते आणि अविद्वानाचें मन अज्ञानांत जाते. इतकाच उभयतांमध्यं विवेक आहे. तेव्हां विद्वत्तेची स्तुति केली हे योग्यच आहे. याप्रमाणें दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर झालें. सर्वांचे प्राण जागृत राहतात आणि विद्वानाचें माथ मन जागृत (गनावस्था) राहतें. हें दुसऱ्या प्रश्नाला श्रुतीनें उत्तर दिलें आहे, तिसरा प्रश्न असा आहे कीं कोणता देव स्वप्नस्थितांचा साक्षी असतो. त्याला पांचव्या मंत्रांत उत्तर दिलें आहे.

मंत्र पांचवा.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं
दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुश्रुणोति देश-
दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं
चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
सचासच सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—अत्र एषः देवः स्वप्ने महिमानं अनुभवति (येथे हा देव स्वप्नामध्यें आपलें विवक्ष्य सामर्थ्य पाहातो.) यत् दृष्टं दृष्टं अनुपश्यति, श्रुतं श्रुतं एव अर्थ अनुश्रुणोति, देशदिगन्तरैः च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं च अदृष्टं च श्रुतं च अश्रुतं च अनुभूतं च अननुभूतं च सत् च असत् च सर्वं पश्यति, सर्वः पश्यति (जें वारंवार पाहिलें आहे तें स्वप्नांत पाहातो, जें वारंवार ऐकिलें आहे तेंच श्रवण-स्वप्नकाळी अनुभवास घेतें, देश-दिगंतराळा जाऊन जो अनुभव वारंवार आला असतो; तोच अनुभव स्वप्नांत प्राप्त होतो. याचप्रमाणें पाहिलेले व न पाहिलेले, ऐकिलेले व न ऐकिलेले, अनुभव आलेले व न आलेले; सत् वस्तु, असत् वस्तु सर्व पाहातो, सर्व-द्रष्टा मनोदेव सर्व स्वप्न-सृष्टि पाहातो.)

सारांश, स्वप्नसृष्टीचा द्रष्टा मन आहे. ॥ ५ ॥

अत्रोपरतेषु धोत्रादिषु देहरक्षार्थे जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु प्राक्सुपुप्तिप्रतिपत्तेः । एतस्मिन्नन्तराल एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वात्मनि संहतधोत्रादिफरणः स्वप्ने महिमानं विभूतिं विषयविषयिळक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते ।

सिद्धान्ती—अत्र म्हणजे ज्याकाळीं सर्व शास्त्र नेत्रकणादि इंद्रियें आपापल्या न्यायारायाद्वय निवृत्त होतात. आणि प्राणायानादि वायु जागे राहून देहाचें

रक्षण करीत असतात तो काळ म्हणजे स्वप्नस्थितीचा काळ होय. यावेळीं या सूर्यसम तेजस्वी मनामध्ये सर्व भोगांदे साधनरूपी द्विरणांचा उपसंहार झालेला असतो. ही स्वप्नस्थिति होय. ही स्थिति गाढ निद्रेच्या आधीं विद्यमान असते.

शिष्य—पूर्ण जागृति आणि गाढ निद्रा यांच्या अवकाशांत असणारा जो काळ तो स्वप्नकाळ होय. नव्हे ?

सिद्धान्ती—होय. या वेळीं मन (मनोदेव) आपलें ऐश्वर्य पाहात असतें. एकाच काळीं विषय आणि विषयी होणें (पाहण्याचे पदार्थ व पाहणारा होणें) अनेक स्वरूप घेणें, हा मनाचा महिमा मनाला स्वप्न-स्थितीमध्ये अनुभविता येतो.

पूर्वपक्षी—अहो, पाहणारा हा पाहण्याचा विषय होणें शक्य नाही.

सिद्धान्ती—स्वप्न स्थितीचा विचार केला असतां तुमचें तुम्हासच कळेल, कीं आपलें मन स्वप्नांतील अनंत पदार्थ उत्पन्न करून अथवा ते पदार्थ आपण होऊन आपलें मन स्वतः उत्पन्न केलेल्या किंवा आपण झालेल्या पदार्थांचें साथी असतें.

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभवितुस्तत्कथं स्वातंत्र्येणानु-
भवतीत्युच्यते स्वतंत्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैव होषः । क्षेत्रज्ञस्य स्वात-
न्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात्प्र हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति
जागृतिं वा । मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं
वाजसनेयके—“सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीष लेलायतीष”
इत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातंत्र्यवचनं न्याय्यमेव ।
मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्टं वाच्येतेति
केचित् । तन्न । धृत्यर्थापरिष्ठानकृता भ्रान्तिस्तेषाम् । यस्मा-
त्स्वयं ज्योतिष्ट्राविभ्यचहारोऽप्यामोक्षागतः सर्वोऽविद्याविषय एव
मनबानुपाधिजनितः ।

पूर्वपक्षी—हे मला समजत नाही. स्वप्नांतील चमत्कार पाहण्याचें साधन
मन आहे, आणि अनुभविता जीव निघाला आहे. जीवाचें मन हे एक साधन
आहे. धसें जर खरे आहे तर स्वतंत्रतेनें मन स्वप्न विषयाचा अनुभव घेतें,
असें कसें म्हणता ? मन स्वतंत्र नाही. क्षेत्रज्ञ म्हणजे पाहणारा, चेतन्यमुक्त
जीव, स्वतंत्र आहे व मन त्याच्या वेशांनें बाळगारें आहे.

सिद्धान्ती—तुम्ही म्हणतां हा रोग नव्हे. क्षेत्रज्ञाचा जे स्वातंत्र्य प्राप्त होवें
ते मनोरूपी उपाधीनें प्राप्त करून दिले अलक्ष्यामुळे प्राप्त होते, तसेखर वारिडे
असतां घेपड हॉरी जातो किंवा तो जागृत असतो असें म्हणतांच येत नाही.
आपण, शानरूपी जीव नेहेमी जागृति शुद्ध्यादि अवरथांच्या पलीकडचा आहे.

ते जागा आहे किंवा निजला आहे असे आपण म्हणतो ते मनाची उपाधि लक्षांत आणून म्हणतो. मन आहे म्हणून त्याला जागेपणाची किंवा सुपुर्तीची अवस्था प्राप्त होतेशी दिसते. मन ही उपाधि आहे. आणि या उपाधीमुळे जीव भिन्न भिन्न स्थितींत असतो. वृद्धदारण्यक उपनिषदांत आर्म्हा म्हणतो भवाच अभिप्राय आहे. 'बुद्धीसह स्वप्नस्थितींत जाऊन तो चिंतन करितोषा, नीढा करितोषा दिसतो.' म्हणून (म्हणजे मन हेंच स्वप्नांतीळ चमत्कार पदांत म्हणून) मनाला स्वतंत्र असे म्हटले. मन स्वतंत्रतेने स्वतःचा महिमा पाहतें, असे म्हटले, ते योग्यच आहे.

पूर्वपक्षी—मन उपाधि असतां जो स्वप्न-काळ प्राप्त होतो, त्या कालात क्षेत्र-शाच्या स्वयंप्रकाशत्वाला बाध येईल तर मग ? क्षेत्रशाला मनही उपाधि आहे व तिच्यायोगे निरनिराळ्या अवस्थांचा तो भोग घेतो, असे म्हटले तर त्याचे स्वयंप्रकाशत्व नष्ट होईल असे कोणी म्हणतात. याचा उलगडा करा !

सिद्धान्ती—हें म्हणणे असत्य आहे. श्रुतीचा अर्थ बरोबर रीतीने न कळल्यामुळे त्यांना द्रग्ही म्हणतां तसे म्हणण्याची भ्रातीने पाळी येते. कारण मोक्ष मिळण्यापर्यंतचा स्वयंप्रकाशत्वादि जो व्यवहार आहे, तो सर्व व्यवहार मनःप्रभृति उपाधीनी उत्पन्न केलेला आहे म्हणून तो सर्व अविद्येचा विषय आहे. सारांश, सर्व व्यवहार मायेच्या राज्यातीळ आहेत, तेव्हां ते म्हणतात किंवा द्रग्ही म्हणतां याला आत्मविद्येच्या राज्यात आधार मिळणे असक्य आहे.

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पदयेन्मानासंसर्गस्त्वस्य भवति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पदयेत्" इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अतो मन्दब्रह्मविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकं भवत्यत्रोच्यते । अत्यल्पमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नेत इत्यतर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयंज्योतिष्प्रवाच्येत, सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयंज्योतिष्ट्रेनार्थतावदपनति भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति नाडीषु शेत इति श्रुते. पुरीतति नाडीसंबन्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्ट्रेनार्थमात्पनयामिप्रायो मृषैव । कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । अन्यशास्त्रात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थकत्वस्येष्टत्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुक्षितश्च । तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्रोपपत्तिर्वक्तुम्, श्रुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि नृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्वमभिमानं । न त्वभिमानेन वर्पयतेनापि श्रुत्यर्थां ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः ।

सिद्धान्ती—जर कोठे दुसरें कांहीं असेल, आत्मवस्तुधियाय दुसरी वस्तु असेल तर एक दुसऱ्याला पाहील ! मुमुक्षिकाळीं तर दृश्य विषयांचा अभावच असतो. दुसरें कांहींच मुमुक्षिकाळीं जर नसतं तर पाहणारा कोण आणि पाहण्याची वस्तु तरी काय असेल ? जेथें ब्रह्मज्ञपुरुषाला सर्वत्र आत्मस्वरूप होतें तेथें तो पाहील कशानें व पाहील काय ? ' इत्यादि श्रुति आम्ही म्हणतो याला प्रमाण आहेत, म्हणून ज्यांना ब्रह्मविद्येचें अत्यंत अल्प ज्ञान आहे, त्यांना दुसरी म्हणुन असली संका येते. एकूच आत्मवस्तु आहे, असा स्थांचा निश्चय झाला त्यांना पूर्वोक्त संका येणारच नाही.

पूर्वपक्षी—तुम्हां म्हणतां हें खरें घडून चाललें तर ' हा पुरुष स्वयंप्रकाश आहे ' हें पुरुषाचें स्वयंप्रकाशत्व सांगणारें विशेषण अर्थज्ञान किंवा अनर्थकारी होतें. तात्पर्य मग्नमध्ये ' अत्र ' (स्वप्नकालांत) असा जो कालनिर्देश केला आहे, तो व्यर्थ होऊन मंत्रांच्या या उपास्थितीला बाध येतो.

सिद्धान्ती—तुमचें म्हणणें काय आहे ? वरील विशेषणानें मनाचा अभाव तुम्हांस सिद्ध करावयाचा आहे किंवा विशेषणाचें सामर्थ्य मात्र विचारावयाचें आहे ? पहिला पथ घेऊन मनाचा अभाव स्वीकृत केलातरी भ्रंतःकरणंतील हृदयाकाशाची व तत्कृत परिच्छेदाची छिद्रि भ्रुतीनेच केली आहे म्हणून तेथें जीवात्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व समूळ नाहीसेच होतें ! आणि ज्या विशेषणाबंधानें तुम्ही आक्षेप घेतला आहे तो तणाच जियेंत असून नसल्यासारखा होतो.

शिष्य—हृदयाच्या आंत जें आकाश आहे तेथें हा प्रत्यगात्मा राहतो. म्हणून प्रत्यगात्म्याला हृदयाकाश नियमन करणारें होतें आणि त्यामुळें या आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व बाधित होतें, असें म्हणानें लोमळ !

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. यानां आमच्या प्रवचनावर काढलेला आक्षेप यानांच बाधक होत आहे.

पूर्वपक्षी—तुम्ही म्हणतां हा दोष आहे खरा; म्हणजे स्वप्नकालीं हृदयाकाशाची उपाधि असते म्हणून आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व जाणणें शक्य नाही, हें खरें आहे. तथापि स्वप्नकालीं मनाचा अभाव असतो म्हणून (आत्म्याच्या स्वयंप्रकाशत्वाच्या अनाला प्रतिबंध करणाऱ्या यत्नूचा अभावच असतो म्हणून) त्याचें स्वयंप्रकाशत्व कळणें शक्य आहे. सारांश, स्वप्नकालीं स्वयंप्रकाशत्वाच्या बाधानें बाधक जें मन तें नसतें, असें परलें म्हणजे आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व स्पष्ट कळतें आणि भ्रंशंतील विशेषण बाध होतें. निदान मनाच्या अस्तित्वानें उत्पन्न होणारी अदृश्य अर्थां तरी नाहीशीं होतें. असें आम्ही म्हणतो याचें कारण हृदयाकाशाचें अस्तित्व आहे म्हणून होय. ही अदृश्य मुमुक्षीमध्ये नाहीशीं होतें आणि सर्व प्रतिबंधांचा अभाव साह्यामुळें आत्मप्रकाशाचें ज्ञान संपूर्ण होतें.

सिद्धान्ता—याही स्थितीत अडचणी नाहीत असे नाही. तेथे ' पुरीतति नाडीमध्ये जाऊन निजतो ' अशी श्रुति आहे म्हणून सुपुति काळोशी पुरीतति-नाडीचा संबंध राहतोच राहतो. अर्थातच पुरुषाच्या स्वयंप्रकाशत्वज्ञानाचा सर्व-भाग नाहीसा होतो. हे म्हणजे खोटे आहे. म्हणून स्वप्नांमध्ये अर्धभाग नाहीसा होतो. हेही म्हणजे खोटे आहे.

पूर्वपक्षी—मग या विशेषणाची वाट तरी कशी लावतां ?

शिष्य—' पुरुष हा स्वयंप्रकाश आहे ' ही प्रति अल्प शालेंतील आहे, म्हणून या श्रुतीचा येथे विचारच करूं नये.

पूर्वपक्षी—असें कसें होईल ! सर्व श्रुतींचा समन्वय असून सर्वही प्रति आत्मवर्णनामध्ये समर्पित होतात आणि एकच आत्मा आहे असा सर्व वेदा-ताचा डिडिम ' नगारा ' तार स्वरांने गर्जना करित आहे; आणि ' आत्मा एकच आहे. ' हेच ज्ञान मुमुक्षुला करून घ्यावयाचें आहे. तेव्हां आम्हां काढलेल्या श्रुती-वर नदिष्कार टाकितो येत नाही, ताल्पर्य, स्वप्नकाळी आत्मा मात्र स्वतःच असून तो स्वयंप्रकाश असतो हे आमचें म्हणणें उपपन्न म्हणजे न्यायास धरून आहे. तसेच श्रुतीचें व्रत यथार्थतत्त्वाचा प्रकाश करणें हे आहे म्हणून आम्हां म्हणतो हाच अर्थ प्रहण केला पाहिजे.

सिद्धान्ती—हे तुम्हांस मान्य असेल तर (श्रुति यथार्थांचे मात्र प्रतिपादन करिते. हे तुम्हांस संमत असेल तर) श्रुतीचा अर्थ काय आहे तो ऐका. सर्व प्रकारचे अभिमान व दुराग्रह सोडून या. अभिमान किंवा दुराग्रह यांचा स्वीकार कराळ तर शंभर वर्षे जरी तुम्ही वादप्रतिवाद केला, मोठ्या अहंमन्य पंडितांनी दुराग्रह कायम ठेवून हजारों वर्षे यद्यपि मीमांसा केली तथापि त्यांना श्रुतीचा अर्थ कळणार नाही.

यथा हृदयाकाशे पुरीताति नाडीपु च स्वपतस्तत्संबन्धाभावा-
त्ततो विविच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिषुं न
वाध्यते । एवं मनस्यधियाक्तामकर्मनिमित्तौञ्जतवासनापति कर्म-
निमित्ता वासनाऽविद्ययाऽन्यद्वस्त्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्य-
करणेभ्यः प्रविक्तस्य द्रष्टृवांसनाभ्यो हृदयरूपाभ्योऽन्यत्वेन
स्वयंज्योतिष्वं सुवर्षितेनापि तार्किकेण न वारयितुं शक्यते ।
तस्मात्साधुक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः
स्वप्नान्पश्यतीति ।

सिद्धान्ती—ऐका—हृदयाकाशांत व पुरीतति नाडीमध्ये निद्रा घेणारा असतो तथापि त्याचा स्वयंप्रकाश आत्म्याची कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतो म्हणून व हृदयाकाश आणि पुरीतति नाडी यांच्यातून आत्मस्वरूप निराळें काढतां

येतं म्हणून, आत्म्याचे स्वयंप्रकाशत्व बाधित होत नाही. झा दुसऱ्या वस्तु तेथे असतात. तथापि आत्म्याच्या स्वघर्माळा त्यांच्यापासून कोणतीही बाधा उत्पन्न होत नाही. याच प्रमाणे मनामध्ये जरी अविद्येने उदरान केलेल्या (इच्छेने निर्माण केलेल्या) कर्मापासून वासना उत्पन्न झालेली असते; तथापि वासनाही अविद्यानिर्मित कर्मापासून झालेली आहे, आत्मस्वरूपाहून ही वासना निराळी वस्तु आहे, असे पाहणारा जो विद्वान् असतो तो सर्व कांयें आणि सर्व साधने निरनिराळी आहेत, आत्मभिन्न आहेत असे समजतो. आणि वासना व इश्य विषय याहून स्वयंप्रकाश आत्मा निराळा आहे असे समजतो, नव्हे, असा त्याचा सिद्धांत असतो. त्या सिद्धांताचे निवारण केल्याही जाण्या तार्किक विद्वानांसाठी कर्ितां येणार नाही. सारांश, विद्वान् पुरुषाळा स्वप्नामध्येही वासना आणि त्यांचे विषय बांधा आणि स्वयंप्रकाश आत्म्याचा विवेक कर्ितां येतो. या विवेचनीवरून तुम्हांस कळेलच व्हेल की कर्णेत्रादि इंद्रियांस प्रलीन करणारे मन अप्रलीन असले (म्हणजे जागे असले) म्हणजे तेथें राहून मनोमय झालेला (मनच असणारा) आत्मा द्रष्टा मात्र आहे, म्हणून मन स्वप्न पाहते, स्वप्नांचे साधी होतं, हे म्हणजे सर्वथा योग्य आहे.

शिष्य—म्हणजे वासना आणि तद्विषय हीं निराळीं करून मनोमूर्ति झालेला आत्मा किंवा विद्वानाचे दिव्य मन स्वप्नांचा साधी होतं.

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनाबाधितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव वाऽविद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते, तथा श्रुतमर्थं तद्वासनायाः नुशृणोतीच, देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवाविद्यया, तथा दृष्टं चास्मिन्नन्मन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चास्मिन्नन्मनि केवलेन मनसाऽननुभूतं च मनसैष जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं यद्गुणोक्तानुक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सन्नेधं सर्वकरणात्मा मनोदेवः स्वप्नान्पश्यति ॥ ५ ॥

शिष्य—हा स्वप्नांतील चमत्कार कोणत्या स्वरूपाचा असतो ?

सिद्धान्ती—एका-पूर्वी म्हणजे जागेपणी ज्या पुत्र-मित्र-कळशादि जीवांचे प कनक, गृह इत्यादि वस्तूंचे दर्शन वारंवार झाले असते, त्या दर्शनामुळे उत्पन्न झालेल्या वासनांत मग घात्यामुळे त्या वासनांच्या योगानेच पुत्र मित्रादि वस्तूंचे स्वप्नामध्ये अविद्येने दर्शन होत आहे, असे शानी पुरुषांचे पाठवें. याचप्रमाणे

ऐक्येच्या अर्थाचे भवण देशांतरी व दिगांतरी अनुभवलेल्या वस्तूचे अनुभव
ह्या जन्मी किंवा पूर्व जन्मी पाहिलेल्या वस्तूंचे दर्शन—

शिष्य—मंत्रांतील अदृष्ट शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—भाषण न पाहिलेली वस्तु स्वप्नांत केव्हांही दिसत नाही, असा
सिद्धांत आहे. बरोबरच आहे. जी वस्तु पाहिली नाही, तिच्या विषयी वाचना
उत्पन्न होणे शक्यही नाही. पण केव्हां केव्हां न पाहिलेल्या वस्तु आपल्या
स्वप्नामध्ये दिसतात. तेव्हां असेच म्हणावयास पाहिजे की ह्या वस्तु आपण
कोणत्यातरी पूर्व जन्मांत पाहिल्या असतील. असे; याप्रमाणे या जन्मी किंवा
पूर्वजन्मी ऐकलेल्या गोष्टीचे भवण व ह्या जन्मी किंवा पूर्व जन्मी घेतलेल्या अनु-
भवांचा स्वप्नांतील अनुभव इत्यादिकांची मीमांसा आहे. आपण स्वप्नांत कधी
कधी सत्य उदक पाहतो. केव्हां मृगजळही दिसते. तासपयं सर्व प्रकारच्या उदक
व अनुक्त गोष्टी स्वप्नामध्ये दिसतात.

शिष्य—शेवटच्या दोन पदांचे रहस्य काय आहे ?

सिद्धान्ती—मन आणि वाचना, या सर्व उपाधी असतांही सर्व इंद्रियांचा
राजा जो मनोदेव हा स्वप्नाचा द्रष्टा असतो, हे तिच्या प्रभाचे उत्तर शालें. ५

मंत्र सहावा.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैव देवः
स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिन्शरीर एतत्सुखं
भवति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदा तेजसा अभिभूतः भवति (मनाचा
अधिष्ठाता देव ज्या वेळीं सूर्याच्या तेजानें व्यापला जातो) अत्र एषः
देवः स्वप्नान्न पश्यति (त्या वेळीं या देवाला स्वप्ने दिसत नाहीत.)
अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति (त्या वेळीं ह्या शरीरांत हे
शुद्ध-सुख प्राप्त होतें.)

सारांश, ज्या वेळीं मनावर तेजाचा प्रादुर्भाव होतो त्यावेळीं त्याला स्वप्न
बगैरे कांही दिसत नाही. त्यावेळीं तें मन शुद्ध सुखाच्या आनंदांत असतें. ॥ ६ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण पिच्छाव्येन तेजसा
नाडीशयेन सर्थतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवासनाद्वारो भवति
तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो दृशुपसंहता भवन्ति । यदा मनो

दार्वाग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुपुतो भवति । अत्रैतस्मिन्काल एव मनआख्यो देवः स्वप्नान् पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिञ्शरीर एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—मनाची अधिष्ठात्री देवता ज्यावेळीं सूर्यसंबंधी नाहींत राहणाऱ्या पित्त नामक तेजानें सर्वतः व्यापून जाते, म्हणजे ज्यावेळीं मनात असणाऱ्या वासना लीन होतात, त्यावेळीं इंद्रियांसह मनाचे सर्व रश्मि अंतःकरणांमध्ये निवृत्त होतात आणि तेथे लीन होतात.

शिष्य—मला कांहीं एक समजलें नाहीं. ?

सिद्धान्ती—तुला टाकूंक आहे कां, लांकडांमध्ये सर्वत्र अग्नीची वसति असते. अग्नि कोठेही विशेष स्वरूपानें दिसतं नाहींतरी सामान्यरूपानें तो सर्व लाकूडभर पसरलेला असतो.

शिष्य—हें कशावरून ?

सिद्धान्ती—केव्हांही लाकडांवर लांकूड घासलें असतां अग्नि उत्पन्न होतो, यावरून अग्नीचें वास्तव्य लांकडात आहे, हें स्पष्ट ठरते. तो विशेष ठिणगीच्या रूपानें अथवा ज्वालेच्या रूपानें, तेथे नसला तरी सामान्यरूपानें तेथे असतो, यात शका नाहीं. याच न्यायानें मनानें आपल्या विशेष ज्ञानाचें रूप टाकून देऊन सामान्य ज्ञानरूप हेंच आभयस्थान केलें आणि आपल्या सामान्यरूपानें सर्व शरीराला व्यापून टाकलें म्हणजे त्याला शोष लागते.

शिष्य—हें अमकें, तें तमकें असें जें विशेष ज्ञान तें नाहींतें होऊन सामान्य ज्ञान मात्र शिल्लक राहिल, त्यावेळीं मनाला शोष लागते असेंच ना ?

सिद्धान्ती—ठीक आहे. मनाला शुद्ध विज्ञानत्व प्राप्त झालें म्हणजे त्याला स्वप्ने पाहता येत नाहींत. कारण, सूर्यसंबंधी पित्तनामक तेजानें त्याच्या सर्व रश्मि (वासना) निरुद्ध होतात. त्यांना बाहेर येण्याचें सामर्थ्यच असत नाहीं.

शिष्य—भगवन्, हें सूर्यतेज पित्तनामक आहे असें म्हणालां, याचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—शारीरिक दृष्टीनें बोजावयाचें झालें म्हणजे आपल्या शरीरांतोळ पित्तद्रव्य मनाला व्यापून टाकितें आणि त्याचें चांचल्य नाहींसें करितें. हें द्रव्य सूर्यशचीचें द्योतक आहे. आत्मदृष्टीनें पाहूं गेलें असतां हें द्रव्य एक उपलक्षण आहे. हें उदाहरणाकारितां मात्र घेतलें आहे. सद्य अर्थं श्रुतिक्वाली ज्ञानरूपी ब्रह्म मनाला व्यापून टाकून स्तब्ध करितें. 'ते मन प्राणाचा मात्र आभय करितें' अशी

श्रुति आहे. येथे प्राण याचा अर्थ ब्रह्म असा आहे. -तात्पर्य मनाचा लय ब्रह्मांत होतो. याकाळीं वाचनांचा उद्भव होत नाही. कारण, ब्रह्माचा आणि मनाचा संबंध झाला असता दर्शनद्वारे स्तब्ध झाल्यामुळे वाचनेचा उद्भव होण्याला संधि मिळत नाही, असो; यावेळीं या शरीरांत ते निर्मळ आणि निरामय मुख होते कीं, जें शुद्ध ज्ञानरूप आहे. या मुखांत किंवा ज्ञानांत विशेषाचा, एकदेशीपणाचा (हें अमन्यापासून झालेले मुख, तें तमक्या पदार्थांचें ज्ञान इत्यादि परिच्छिन्न मुखाचा व ज्ञानाचा) अभाव असतो. हें मुख निराबाध असतें. या मुखाला विकार करण्याचें सामर्थ्य कोणत्याही नाहीं.

पूर्वपक्षी—हें तुमचें म्हणणें व्यर्थ आहे. गाढ निद्रेच्या मात्र वेळीं उत्पन्न होणाऱ्या मुखाचा अभाव होतो, असें म्हणणें असंभवंतीय आहे. कारण जें मुख नित्य आहे तें उत्पन्न होतें, असें म्हणणें मूर्खत्वाचें दर्शक आहे. स्वरूपाचें मुख पूर्वाप्रमाणेच सुषुप्तिकालींही होतें, हेंही म्हणणें जुळत नाहीं.

सिद्धान्ती—तुम्हीं मुख्य अभिप्राय समजला नाहीं. मंत्रांत मुख होतें असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ हा आहे कीं, विशेष ज्ञान (एकदेशी ज्ञान) झाले असतां जो स्वरूपश्रुति होवे, स्वरूपाचें ज्ञान तिरस्कृत होतें, तिचा (एकदेशी मुखानें उत्पन्न होणाऱ्या भ्रमाचा) अभाव येथे आहे; हें सांगावयाचें आहे. एखाद्या निर्वात प्रदेशांत ठेवलेला प्रदीप जसा आपल्या पूर्ण पैमवानें प्रकाशित असतो; त्याप्रमाणें भ्रमशून्य झालेले ज्ञान, आत्मज्ञान, स्वरूपसुप्त आपल्या संपूर्ण पैमवानें सुषुप्तिकालीं प्रकाशित असतें. ॥ ६ ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मनियन्धनानि कार्यकरणानि शान्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्व्वात्मस्वरूपमुपाधिभिरन्यथा चिन्माव्यमानमद्भयमेकं शिष्यं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याद्यविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

सिद्धान्ती—यावेळीं (गाढ निद्रेच्या काळीं) अविद्या, वाचना, कर्म इत्यादि कार्ये व करणें शांत होतात. कार्ये करण्याचीं आपुषे कोणतां ? पहिलें अज्ञान, दुसरी वाचना आणि तिसरे कर्म करण्याची प्रवृत्ति इच्छा ही कृतीचीं साधने आहेत. असो, हीं सर्व उपकरणें शांत झालीं असतां आत्मस्वरूप मंगलकारक, शांत, अद्वय, एक, अशा स्वरूपानें प्रकाशित असतें. आपल्यास तें निराळ्या स्वरूपाचें दिसेत, याचें कारण, जन्मापासून आपल्या पाठीमागे व्यागलेल्या उपाधी होत. त्या नाहींशा झाल्या म्हणजे आत्मस्वरूप स्वप्रकाशानें निर्भर होऊन राहतें. सुषुप्तिकालीं बरीच सर्व उपकरणें शांत होतात म्हणून गाढनिद्रेत असत, ज्ञान होत नाहीं. उपाधीची ही अवस्था पृथिव्यादि, आवयाकृत

तन्मात्रांश प्रवेशानें उत्पन्न झालेली आहे. हें सांगण्यासाठी व हें स्पष्ट दाखविण्यासाठी पुढील दृष्टातीची योजना केली आहे.

मंत्र सातवा.

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।
एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य ! यथा वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते (हे सौम्य, उपाप्रमाणें पक्षी वसतीस योग्य असणाऱ्या वृक्षाचा आश्रय करितात, त्याप्रमाणेंच हें सर्व पदार्थ-जात सर्वश्रेष्ठ आत्मा आपल्यामध्ये सामावून घेतो, त्या सर्वांस आश्रय देतो.) ॥ ७ ॥

स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासार्थं वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—ज्याप्रमाणें हे सौम्य, हजारों पक्षां वसतीस योग्य असणाऱ्या वृक्षाकडे धावत जातात; त्या प्रमाणें यथावत् सर्व वस्तु परमात्म्याने ठिकाणी आश्रय घेण्यास जातात.

शिव्य—या सर्व वस्तु कोणत्या ।

सिद्धान्तां—त्या पुढे येणाऱ्या आठव्या मंत्रांत सांगितल्या आहेत ॥ ७ ॥

किं तत् सर्वं—

सिद्धान्ती—हे सर्व काय आहे हे या मंत्रांत सांगितलें आहे.

मंत्र आठवा.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा वाऽऽपथ्याऽऽपोमात्रा च
तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा वाऽऽका-
शाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च
श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसगितव्यं
च स्पर्शश्च स्पर्शगितव्यं च ग्राह्यं च ग्राह्यं च हृत्तौ

चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च
विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च
मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं
च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं
च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च, आपः च, आपो-
मात्रा च, तेजः च तेजोमात्रा च, वायुः च वायुमात्रा च, आका-
शः च आकाशमात्रा च, चक्षुः च द्रष्टव्यं च, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च,
घ्राणं च घ्रातव्यं च, रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च,
वाक् च वक्तव्यं च, हस्तौ च आदातव्यं च, उपस्थः च आनन्दयितव्यं
च, वायुः च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गंतव्यं च, मनः च मन्तव्य
च, बुद्धिः च बोद्धव्यं च, अहंकारः च अहंकर्तव्यं च, चित्तं च चेत-
यितव्यं च, तेजश्च विद्योतयितव्यं च, प्राणः च विधारयितव्यं च,
(पृथ्वी आणि पृथ्वीमात्रा, जल आणि त्याच्या मात्रा, तेज आणि त्याच्या
मात्रा, वायु आणि वायूच्या मात्रा, आकाश आणि आकाशाच्या मात्रा,
नेत्र आणि द्रष्टव्य, कर्ण आणि श्रोतव्य, घ्राण—गंध घेण्याचें इन्द्रिय-
आणि घ्रातव्य, रसना आणि रस घेण्यास योग्य असें द्रव्य, स्पर्शेंद्रिय
आणि त्याचा विषय, वाणी आणि तिचा विषय, हस्तद्वय आणि हातानें
उचळण्यासारख्या वस्तु, उपस्थ आणि त्याच्या आनंदाचें स्थान, वायु-
गुदद्वार—आणि मूत्र, चरण आणि जाण्यास योग्य स्थळ, मन आणि
मननीय गोष्ट, बुद्धि आणि ज्ञेयपदार्थ, अहंकार आणि त्याचे विषय, चित्त
आणि चेतविण्यास योग्य वस्तु (चिंतनीय वस्तु) तेज आणि प्रकाशित
होणाऱ्या वस्तु, प्राण आणि त्याच्या आश्रयानें असणारे पदार्थ, हे सर्व
मिळून परम स्वरूपाच्या ठिकाणी आश्रय घेतात.) ॥ ८ ॥

पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च पृथिवीमात्रा च
गन्धतन्मात्रा, तथाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा
च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च ।
स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा
चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च ।
घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्श-

वितव्यं च । वाचं च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽवातव्यं च ।
 उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च वायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ
 च गंतव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तथा शोकानि ।
 मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चया-
 त्तिका । योद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षण-
 मन्तःकरणमहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदन्तः-
 करणम् । चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरे-
 केण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्तया निर्मास्यो विषयो विद्योत-
 यितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन विधारयितव्यं संप्र-
 यत्नीयं सर्वं हि कार्यकरणजातं पाराध्यैः संहतं नामरूपात्म-
 कमेतावदेव ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—स्थूल पृथ्वी ही पंचगुणात्मक आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, आणि
 गंध हे पांचही गुण तिच्यामध्ये दृग्गोचर होतात. पण पृथ्वीची विशेषतन्मात्रा
 (सूक्ष्मावस्था किंवा गुण) गंध होय, म्हणून पृथ्वी आणि गंध-तन्मात्रा, जळ आणि
 रस-तन्मात्रा, तेज आणि रूप-तन्मात्रा वायु आणि स्पर्श-तन्मात्रा आकाश आणि
 शब्दतन्मात्रा होत. हीं सर्वे अनुक्रमे स्थूल आणि सूक्ष्म भूते आहेत. याच प्रमाणे
 नेत्रेन्द्रिय आणि द्रष्टव्यरूप, कर्ण आणि श्रोतव्य शब्द, घ्राण आणि प्रातध्य गंध,
 रसना आणि आस्वाद घेष्यास योग्य रस, स्पर्शेन्द्रिय आणि स्पृश्य वस्तु, वाणी
 आणि वक्तव्य, हस्त आणि ग्रहणीय पदार्थ, उपस्थ आणि आनंदाचे आगर,
 गुदद्वार आणि मल, चरण आणि गतव्यस्थान, वाप्रमाणे सर्वे शनेन्द्रिये
 आणि कर्मेन्द्रिये व त्यांचे अर्थ हीं ही सांगितलीं. संकल्प-विकल्पात्मक मन,
 निश्चय करणारी बुद्धि, अभिमान आहे ज्याचे लक्षण तो अहंकार, चित्त
 (चेतन्युक्त अंतःकरण) आणि या सर्वांचे निरनिराळे विषय यांचाही वरीळ
 मंत्रांत अवतार केला आहे, तसेच स्पर्शेन्द्रियाशिवाय प्रकाशाने विशिष्ट असणारी
 जी त्वचा जे तेज, तिच्या योगाने प्रकाशित होणारा विषय याळा विद्योत-
 यितव्य असे म्हणावे.

शिष्य—भगवन्, या मंत्रांत तेज हा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ भौतिक
 प्रकाश असा नसून अतःकरणचतुष्टयांत (मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार
 मिळून अंतःकरण चतुष्टय होते.) सामान्यत्वाने नित्य असणारी ज्ञानशक्ति
 असा अर्थ करवा. या सामान्य शक्तीच्या सामान्य विषयाला विद्योतयितव्य
 (अतःकरणचतुष्टयाने सामान्यतः प्रकाशव्यास योग्य) असे म्हणावे.

सिद्धान्ती—तापर्यं एकच आहे. ज्ञानाने विशिष्ट असणारी जी त्वचा
 अथवा स्पर्शेन्द्रियव्यतिरिक्त जो भाग तोच अंतःकरणचतुष्टयव्यापी चेतन्यांश
 आहे. अघो, प्राणाला एव असे म्हणावे त्याच्या आधापने राहणाऱ्या स्थाने

प्रोधित शालेऽस्या वस्तु हे प्राणाचे, विषय आहेत. याप्रमाणे स्थूल, म्हणजे पंचीकृत व अपंचीकृत महाभूतांवाचून अंतःकरणांत असणाऱ्या उपाधिविशिष्ट सामान्य चैत-
न्यात्मक वस्तू पयेंतच्या सर्व वस्तु कार्य-कारणात्मक असून दुसऱ्यासाठी
(आत्म्यासाठी) एकत्र शालेऽस्या आहेत. अशो; नामरूप असणारे जें, कांहीं
आहे तें आत्म्याच्या आघारानें विद्यमान असतें. एवंच स्थूलसूक्ष्म महाभूतें,
इंद्रियें, त्यांच्या शक्ति व त्यांचे विषय, मन, बुद्धि आदि अंतःकरणचतुष्टय व
त्याचे विषय आणि सोपाधिक चैतन्य, सामान्य वस्तु आणि प्राण व प्राणाचे
आधित मिळून सर्व वस्तु परमात्म्याच्या आभयानें विद्यमान असतात. याप्रमाणे
कोणाच्या आभयानें या वस्तु राहतात ? या प्रभाळा विप्लवादांनीं उत्तर दिलें.

शिष्य—आत्म्याधिवाय वाकीच्या सर्व वस्तु आत्म्याच्या उपाधि असून
त्याच्या आभयानें मात्र राहतात. सर्व वस्तु आत्मतंत्र आहेत असें ठरलें. पर-
मार्थतः आत्माही एकच वस्तु आहे. आणि वाकीच्या सर्व वस्तु परमार्थतः सत्य
नार्हात व परतंत्र आहेत, असें ठरलें. ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जलसूर्यकादियद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनहानुप्रविष्टम्—

सिद्धान्ती—याच्या पलीकडे असणारे जें आत्मरूप आहे, तें मोक्तृत्वाचा
(भोगण्याचा) व कर्तृत्वाचा (कर्तण्याचा) पत्कर घेउन मागे सांगितलेल्या
अपचामध्ये प्रविष्ट शालें आहे. हे या मंत्रांत सांगणार आहेत. जलांत प्रवेश
करून सधें जसा प्रतिबिंबरूपानें दिसतो, तसा हा कर्ताभोक्ता दिस-
णारा पण स्वतः निर्विकार असणारा; आत्मा (जीव) आहे.

मंत्र नववा.

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽ-
क्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः हि द्रष्टा, स्पष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता,
मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः (हाही पहाणारा, स्पर्श कर-
णारा, श्रवण करणारा, वास घेणारा, रस चाखणारा, मनन करणारा,
जाणणारा, कार्य करणारा, विज्ञानात्मक पुरुष आहे.) सः परे असौरे
आत्मनि संप्रतिष्ठते (हा पुरुष सर्वश्रेष्ठ व अविकारी जो परमात्मा त्याच्या
आश्रयानें राहतो.)

सारांश, जीवात्मा हाही परमात्म्याच्या आभयानें राहतो. ॥ ९ ॥

शिष्य—भगवन्, जडवस्तुंचा लय परब्रह्मात होतो; उसाच जीवांचादि लय तेथे होतो; असे आपण म्हणता. पृथ्वीप्रमुख जडवस्तू परब्रह्मांत लीन होतील; पण द्रव्य जो जीवात्मा त्याचा लय कसा होतो ?

सिद्धान्ती—जीव हा उपाधिक आहे. उपाधीचा लय झाला, उपाधि नाहीशा झाल्या म्हणजे जीव व ब्रह्म एकच होतात. अर्थात् जीवाचा लय म्हणजे त्याच्या उपाधी नाहीशा होणे हे होय. हा लय झाला म्हणजे जीव आणि ब्रह्म एकच होतात. जीवावर उपाधीचा नुसता आरोप आहे. स्फटिकाचेजारी रक्तपुष्प ठेविले असता तो तांबडा दिसू लागतो, हे तुला ठाऊक आहे. स्फटिकाचा हा तांबडेपणा आरोपित म्हणजे पुष्पाच्या रक्तपणाने उत्पन्न केला आहे. स्फटिक जसा शुद्ध असतो तसाच जीव ही शुद्ध असतो. तथापि जोंपर्यंत तो उपाधिग्रस्त आहे तोंपर्यंत शास्त्रज्ञानीं असे म्हटलेच पाहिजे की जीवात्म्याचा लय परमात्म्यामध्ये होतो व परमात्मा जीवाचा आश्रय असतो. परमार्थतः उभयतांही एकच आहेत. ९

तदेकत्वविद्ः फलमाह—

सिद्धान्ती—सर्वे एकच आहे असे जाणणाऱ्या पुरुषाला फलप्राप्ति काय होते, ते सांगतात—

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यः ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं, शुभ्रं, अक्षरं, वेदयते, सोम्य सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (ज्याला त्या छायाशून्य, शरीरशून्य, वर्णशून्य, शुभ्र, स्वच्छ आणि अविनाशी परब्रह्माचे ज्ञान होतें, तो त्या श्रेष्ठ व अक्षर परब्रह्माला जाऊन मिळतो.) सः सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञ, आणि सर्वव्यापी असा होतो.) तत् एवः श्लोकः (याविषयी पुढील मंत्र प्रमाण आहे.) ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं चक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्वेषणाविनिर्मुक्तोच्छायं तमोवर्जितम् । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोद्धितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत एवमतः शुभ्रं शुभ्रम् । सर्वविशेषण-

रहितत्वाद्दक्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरम् । शिवं शान्तं सवाह्याभ्यन्तरमजं वेद्यते विज्ञानाति । यस्तु सर्व-
त्यागी सोम्य स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्संभवति । पूर्वम-
विद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदा त
[तत्त] स्मिन्नर्थं एष श्लोको मन्त्रो भवति उक्तार्थसंप्राहकः॥१०॥

सिद्धान्ती—जीव आणि ब्रह्म एकच आहे असे ज्ञान ज्याला होतं; त्याला ज्या ब्रह्माचे पद प्राप्त होतं. त्याची लक्षणे या मंत्रात सांगितली आहेत. एकः—सर्व वासनाचा त्याग केलेला जो कोणी अधिकारी पुरुष या पृथ्वीवर कोठे कोठे दिसतो; तो या अक्षकारशून्य (अज्ञानशून्य), नामरूपादि सर्व उपाधींचा व शरीराचा जेथे अभाव आहे, जो रक्तवर्णादि सर्व गुणविरहित आहे आणि यामुळे जो अत्यंत शुद्ध आहे, जो सर्वथा विशेषणशून्य असल्यामुळे अविनाशी आहे, जो सत्यस्वरूप आहे, ज्याला पुरुषोत्तम म्हणतात, जो प्राणाळा व मनाळा अगोचर आहे, त्या शांत, कल्याणकारी, एकरस (अंतर्बाह्य एकस्वरूप असणाऱ्या), जन्मशून्य पुरुषोत्तमाचे ज्ञान करून घेतो. ज्या अधिकारी पुरुषाला हे ब्रह्मस्वरूपाचे ज्ञान होतं, तो सर्व-त्यागी ज्ञानी पुरुष सर्वज्ञ होतो, त्याला ठाऊक नाही अशी वस्तूच नसते. बरोबरच आहे. जो पर्यंत तो मायेच्या पाशांत गुंतलेला होता, तोपर्यंत तो असर्वज्ञ होता; पण विद्येने अविद्येचा धय झाला. जीव आणि ब्रह्म एकच आहे, असे ज्ञानविज्ञान झाले म्हणजे ' मीच सर्व आहे ' असा निश्चय होतो आणि ब्रह्मज्ञपुरुष सर्वज्ञ होतो यात काही आश्चर्य नाही. हे मंत्रातील विधान सिद्ध करणारा हा पुढील श्लोक (मंत्र) आहे तो पहा—

शिष्य—मंत्रात ' अच्छाद्य ' इत्यादि तीन निषेधात्मक विशेषणे आहेत. त्यांचे काही विशेषेण रहस्य आहे काय ?

सिद्धान्ती—ही विशेषणे शरीरत्रयाचा (कारण, सूक्ष्म, आणि सूक्ष्म हे शरीर—त्रय होय) निरास करून अवस्थात्रयाचा (जागृति, सुषुप्ति आणि स्वप्न या तीन अवस्था आहेत) ही निरास करितात. शुभ्र हे विशेषण चौथ्या अवस्थेचा अवतार करिते. शुभ्र आणि अक्षर ही दोन्ही विशेषणे परब्रह्माची वाचक आहेत. आत्मा हा सत्यरूप, एकरस, अज, अमाण, अमना, आणि शुभ्र आहे अशी दुसरी एक धृति आहे. ' काय जाणले असतां सर्व काही जाणतां येतें. ' या प्रभात्मक धृतीबाही येथे उल्लेख आहे व आत्मशरीरी पुरुष सर्वज्ञ होतो असे सांगितले आहे.

शिष्य—सर्वज्ञ होतो असे म्हटले तर पूर्वी तो नव्हता असे शेरक.

सिद्धान्ती—यासाठीच आचार्य म्हणतात की, आत्म्यावर अज्ञानाचा आरोप धरतो त्याची निवृत्ति झाली म्हणजे तो स्वस्वरूपात आहे, असे ज्ञान

होते. ब्रह्माची उत्पत्ति होत नाही. अज्ञानाने ब्रह्माच्या स्वरूपावर झांकण पडलेले असते, ते काढून टाकिले म्हणजे ब्रह्मस्वरूप प्रकट होते ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा .

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेद्यते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशोति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सर्वैः देवैः सह विज्ञानात्मा, प्राणाः भूतानि यत्र संप्रतिष्ठन्ति (सर्व देवासह विज्ञानात्मां, प्राण आणि पंचमहाभूते जेथे लय पावतात.) तत् अक्षरं यः तु वेद्यते, सोम्य । सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (हे सौम्य ते अक्षर—परब्रह्मस्वरूप—ज्याला समजते तो सर्वज्ञ होऊन सर्वव्यापी होतो.) ॥ ११ ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्चाग्न्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि
पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे तद-
क्षरं वेद्यते यस्तु सोम्य प्रियदर्शन स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽ-
विवेशोऽऽविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

सिद्धान्ता—अग्निप्रमुख सर्व देवता, नवव्या मंत्रांत सांगितलेला विज्ञानात्मा, नेत्रेन्द्रियादि सर्व प्राण, पृथ्वीप्रमुख पंचमहाभूते, ही सर्व ज्या स्वरूपांत प्रवेश करून लीन होतात. ते अविकारी व अविनाशी ब्रह्मस्वरूप ज्याला समजते, तो हे प्रियदर्शन। गार्ग्यशिष्या । सर्वज्ञ होतो. इतकंच नव्हे तर सर्वांमध्ये प्रवेश करून सर्वांस प्रतिष्ठित करितो. साराथ तो सर्वव्यापी होतो. तो ब्रह्म असून ब्रह्म होतो ! ॥ ११ ॥

चौथा प्रश्न समाप्त.

चौथ्या प्रश्नोचराचा सारांश.

या प्रश्नांत जागृतिस्थितिव्यतिरिक्त इतर स्थितीत म्हणजे स्वप्नस्थितीत आणि निद्रास्थितीत जागे कोण असते, मुल कोणास होते आणि आपली इंद्रिये, प्राण व मन इत्यादि काय काय कर्मे करितात याचे वर्णन आहे. हे वर्णन मूळ ग्रंथाच्या वाचनाने व उपसंहारातील स्पष्टीकरणाने बरेच स्पष्ट होईल असे वाटते. मला येथे केवळ आचार्यांनी देव याचा अर्थ मन असा केला आहे, त्यासंबंधाने एकदोन शब्द लिहावयाचे आहेत. स्वप्नामध्ये आपल्यास जे जे चमत्कार दिसतात, ते आपण पाहतो किंवा मनाच्या द्वाराने ते आपल्यास दिसतात, याचा विचार करावयाचा आहे. स्वप्नाचा मूळ द्रष्टा कोण ? या प्रश्नाला एकच उत्तर आहे ते हे की, स्वप्नातील चमत्कार मनालाच प्रथमतः दिसतात. कारण, क्षेत्रज्ञ (जीव व जीवात्मा) हा आचार्यांच्या सिद्धांताप्रमाणे व माझ्या समजुतीप्रमाणे ज्ञानरूप असल्यामुळे त्याला जागृतीची अथवा निद्रेची अवस्था केव्हाही नसते. क्षेत्रज्ञ शोपी गेला किंवा जागृत राहिला असे म्हणजे म्हणजे सूर्याला प्रकाश दिसला किंवा त्याला अंधरी आली असे म्हणण्यासारखे होय. त्याला जागृति आदि अवस्था नाहींत. म्हणून तो स्वप्नाचा ज्ञाताही नाहीं. तर मग स्वप्न पाहतो कोण ? मन पाहतें. मन हा स्वप्नस्थितीचा द्रष्टा आहे. मनच पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींच्या संस्कारांस एकत्र करून अनेक चमत्कार आपणच उत्पन्न करते आणि आपणच ते पाहत राहतें. यास्तव त्याला आचार्यांनी स्वप्न स्थितीतील स्वातंत्र्य दिले आहे. " मी अमुक अमुक स्वप्न पाहिलें. " असा व्यवहार आपण नित्य करितो हे खरे, पण वास्तविक पाहतां मनच स्वप्नसृष्टि उत्पन्न करून ती पाहत असते. अथवा मनाची उपाधि आहे म्हणून जीवात्म्याला ' आपण स्वप्न पाहिले ' अशी भ्रांति होते. मन नसेल तर, मन शोपी जाते तेव्हां, जीवात्म्यास स्वप्नस्थितीचा अनुभव येत नाहीं. तसेच मनाचे अधिष्ठान जीवात्मा आहे, तथापि मनाच्या उपाधोने मात्र स्वप्न-सृष्टीचा चमत्कार उत्पन्न होतो व लयाला जातो. स्वप्नसृष्टीतील चमत्कारांच्या उत्पत्तिस्थितिलयांचे कार्य मन हे स्वतंत्रतेने करित असते म्हणून मन हेच स्वप्नाचे मूळ कारण आहे, असे आचार्यांनी म्हटले आहे. आणि हे म्हणजे माझ्या समजुतीने योग्य आहे; पण ज्यावेळीं मन ही निद्रावस्थेचा उपभोग घेतें, त्यावेळीं जें एक अनिर्वचनीय मुख होत असते, त्याचा उपभोक्ता जीवात्मा असतो. अशो; या सर्वांचे स्पष्टीकरण मूळभाष्यांत उत्तम रीतीने विद्यद झाले आहे म्हणून त्याचे विवरण करण्याचे प्रयोजन दिसत नाहीं. या सर्व अवस्थांमध्ये प्राण आपले काम चोख बजावत असतो. हे केव्हाही विसरतां कामा नये. आणि प्राणांसह सर्व शानेंद्रिये मन, बुद्धि चिच्च, अहंकार व कर्मेन्द्रिये आत्मस्वरूपाच्या आभाषणर स्थित होतात आणि तेथेच कांहीं काळपर्यंत ठीन होतात. जो

पुरुष परमात्म्याच्या छायाशून्य, अशरीर, अरूप, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचे ज्ञान करून घेतो, तो सर्वज्ञ आणि सर्वरूप होऊन उपाधिशून्य होत्याता परमात्मरदाप्रत जातो. त्याचा जीवात्मा परमात्मरूप होतो, सारांश तो मुक्त होतो.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ

अन्यथ व अर्थ—अथ ह एनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर शिविकुळांतील सत्यकाम नामक शिष्याने पिप्पलादमुनींस विचारिले).

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

सिद्धान्ती—चैव्या प्रभांत उत्तम अधिकार्याने पदार्थघोषण करून वाक्यार्थज्ञानाची प्राप्ति करून घेतली असता त्याला ब्रह्मप्राप्ति होते असे सांगितले. आतां या मंत्रांत अनधिकारो व मंद वैराग्य असणाऱ्या लोकांचा विचार कर्तव्य आहे. येथे ॐकार-उपासनेचा विचार सांगायचा आहे.

अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोकारस्योपासनविधित्तया प्रश्न आरभ्यते—

सिद्धान्ती—आतां येथे पर आणि अपर जे ब्रह्म आहे (निर्गुण आणि सगुण ब्रह्म आहे) त्याची प्राप्ति करून देण्याच्या उत्तम साधन असणारी जी ॐकाराची उपासना ती कशी करावयाची, ही जाणण्याचा हेतु मनांत धरून पाचव्या प्रश्नाचा अवतार सादर आहे. ॐकाराची उपासना विहित मार्गांनी केली असता ब्रह्मप्राप्ति साध्य होते म्हणून या प्रभांत ॐकारोपासनेचा विधि-विचार—कसा असतो हा प्रश्न विचारला आहे.

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमों
कारमभिधायीति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, मनुष्येषु सः यः ह वै तत् प्रायणांतं ॐकारम् अभिधायीति (हे भगवन्, मनुष्यामध्ये जो कोणी सर्व जन्म-भर ॐ कारस्वरूपाचे ध्यान करितो) सः तेन कतमम् वाव लोकं

जयति इति (तो या ध्यानाने कोणता लोक प्राप्त करून देतो बरे ?)
तस्मै सः ह उवाच (या शिष्याला पिप्पलादांनी उत्तर दिले.) ॥ १ ॥

स यः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तद्भूत-
मिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोकारमभिध्यायी-
ताऽऽभिमुख्येन चिन्तयेत् । बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समा-
हितचित्तो भक्त्यावेशितब्रह्मभाव ओंकारे । आत्मप्रत्ययसंताना-
विच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातश्चदीपशि-
खासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्या-
सशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेक्यमनियमानुगृहीतः स एवं याव-
ज्जीवव्रतधारणः । कतमं वावानेके हि ज्ञानकर्मभिर्जैतव्या लोका-
स्तिष्ठन्ति तेष तेनोकाराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयतीति
पृथ्वते तस्मै स होवाच पिप्पलादः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—भगवन्, हजारों मनुष्यांमध्ये जो कोणी एखादा आपल्या मर-
णाच्या क्षणापर्यंत, त्याचा जीवमान आदि तोपर्यंत त्या अद्वैत-ॐकारस्वरूपाचे
दृढ निश्चयाने एकाच चिंतन करितो, उच्चम प्रकारचे ध्यान करितो.—

शिष्यं—ध्यानाचे स्वरूप कसे असते ?

सिद्धान्ती—बाह्य विषयांसह ध्याने आपली सर्व अंतर्बाह्य इंद्रिये परावृत्त
केली आहेत, ती अंतर्मुख झाल्यामुळे ज्याचे अंतःकरण शांत झाले आहे आणि
ध्याने परम आदराने ॐकारस्वरूपाचे ठिकाणी ब्रह्माची भावना स्थापन केली
आहे तो पुरुष उच्चम प्रकारचे चिंतन करितो असे म्हणावे. हे धारणेचे स्वरूप
ज्ञाने. आतां ध्यानाचे स्वरूप काय ते सांगतो. एकाच वस्तूच्या ज्ञानाचा अखंड
प्रत्यय असणे आणि भिन्न जातीच्या प्रत्ययाचा मागमूसही नसणे ही जी स्थिति
विश्व ध्यान असे म्हणावे. निर्वात भेदशामधे दीपज्योति जशी शांत असते,
मुळीच हातचाल करित नाही, त्याप्रमाणे चिंतनाच्या विषयाखेरीज अन्य-
विषयाला जेथे मुळीच थारा मिळत नाही, त्याला ध्यान असे म्हणावे. हे ध्यान
करणारा पुरुष सत्यवचा, ब्रह्मचारी, रिषारत्य, पूर्णवैराग्यशील, संन्यासी, मुद्र,
सद्वृत्त, मायेचे स्वरूप ओळखणारा, अज्ञान नश्वारा, करतो व दामिक नश्वारा
इत्यादि गुणविशिष्ट असून अनेक यमनियमानी अनुगृहीत झालेला असतो, या-
जीव तो नैतिक मठाचा आभय करित असतो. उत्पकाम विचारतो,—भगवन्,
ज्ञानाने आणि कर्माने प्राप्त होणारे अनेक लोक आहेत. यादीची भाठांच मी
वर्षन करवाप्रमाणे जो अपिहापो पुरुष ॐकाराची ध्यान-पारणा करितो, त्याला
कोणता लोक प्राप्त होतो बरे ? हा प्रश्न घेऊन पिप्पलादांनी उत्तर देण्यास
आरंभ केला.

शिष्य—असं विचारण्याचा काय हेतु आहे.

सिद्धान्ती—दहरादि उपासना केल्या असता अपरब्रह्माची प्राप्ति होते. त्याप्रमाणे ॐकारोपासना ही अपरब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे किंवा, परब्रह्माचीही प्राप्ति या साधनाने सिद्ध होते हें प्रश्नकर्त्यास विचारावयाचें आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोँकारः ।

तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यकाम, एतत् वै परं च अपरं च ब्रह्म यत् ॐ कारः (हे सत्यकाम, जे ॐ आहे ते हें पर आणि अपर ब्रह्म आहे) तस्मात् एतेन एव आयतनेन विद्वान् एकतरं अन्वेति (म्हणून ॐ कार या आळवनाच्या साहाय्याने विद्वान् पुरुष पर किंवा अपर ब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो.)

सारांश, ॐकार हें पर आणि अपर ब्रह्माचें आळवन आहे. हें ज्याला समजलें तो ह्याचा आधार घेऊन पर किंवा अपर ब्रह्मप्राप्ति करून घेतो. ॥ २ ॥

एतद्वै सत्यकाम । एतद् ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुष्टपाख्यमपरं च प्राणाख्यं प्रथमजं यत्तदोँकार एवोँकारात्मकमोँकारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणानर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्केवलेन मनसाऽवगाहितुमोँकारे तु विष्ण्वादिप्रतिमास्थानीये भक्त्यावेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्परं चापरं च ब्रह्म यदोँकार इत्युपचर्यते । तस्मादेव विद्वानेतेनैवाऽऽयतनप्राप्तिसाधनेनैवोँकाराभिधानेनैकतरं परमपरं वाऽन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ट ह्याळवनमोँकारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—सत्यकामाचा अभिप्राय अथवा मनांतील हेतु कोणता आहे, हें विष्णूलादमुनीं व सद्गुरु समजलें. तेऩ्हां त्यांना अपराचें आळवन करून ध्यान केलें असता अपरब्रह्माची मात्र प्राप्ति होते व पराचें आळवन करून ध्यान केलें असतां क्रमानें परब्रह्माचीही प्राप्ति होते, असं या मंत्रांत उत्तर दिलें आहे. कसं तें ऐकू—सत्यकामा ! हे ब्रह्म पर आणि अपर या स्वरूपाचें आहे. पर म्हणजे

सत्य व अक्षर, ब्रह्म होय. याळाच पुरुष हें नांव आहे. अपरब्रह्माचें नांव प्राण हें आहे. हें पाहिल्या प्रथम उत्पन्न झालें. सृष्टीच्या आरंभी अपरब्रह्माची, सगुण ब्रह्माची प्राणाची (हिरण्यगर्भाची) उत्पत्ति झाली. ह्या उभयतांचेही स्वरूप ॐकारात्मक आहे. ॐकार हें यांचें वाचक व प्रतीक आहे. आतां दुळा हें ठाळूच आहे की परब्रह्म हें शब्दादिकांच्या साहाय्यानें समब्रह्मावतारस्यें नव्हे, येथें कोणताही घर्म आणि त्याचा विशेष प्रवेश करूं शकत नाहींत. हें निर्गुण आहे. इद्रियांना व मनाला हें गोचर नसतें. म्हणून हें परब्रह्मस्वरूप केवळ मनाला कळत असें नसतें. मनाला याचें ज्ञान होणें अशक्य आहे. परंतु विष्णुआदि विश्वप्रभुल देव-तांच्या प्रतिमास्थानीं ॐकाराचा अत्यंत उपयोग होतो. मळीनें व भाद्रानें ब्रह्माची भावना ॐकाराचे ठिकाणीं दृढ साठी असतां ध्यान करणाऱ्या लोकां-वर त्याचा प्रसाद होतो, असें कळतें—

शिष्य—कथावस्तु ?

सिद्धान्ती—प्रमाण असणारीं शास्त्रें सांगतात कीं, ब्रह्मभावनेनें ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान केलें असतां प्रसाद प्राप्त होऊन परब्रह्म प्राप्ति होते. याचप्रमाणें अरब्रह्माचीही गोष्ट आहे. ॐकाराच्या एकनिष्ठ ध्यानानें परब्रह्म प्राप्ति होते. त्याचप्रमाणें अरब्रह्माचीही प्राप्ति होते. म्हणून ॐकार हें पर आणि अरब्रह्म आहे असे लक्षणा करून म्हणतां येतें.

शिष्य—ॐकार हा शब्द ब्रह्माचा वाचक नव्हे. केवळ लक्षणेनें माय ॐकार ब्रह्मस्वरूपाचा वाचक होतो व अरब्रह्माचें प्रतीक होतो.

सिद्धान्ती—ठीक आहे. हें ज्ञान ज्या पुरुषाला होतें तो ॐकाराचा लाभ घेतो—

शिष्य—कारण तो आत्मप्राप्तीचें साधन आहे.

सिद्धान्ती—ठीक. आत्मप्राप्ति करून देणारे हें ॐकाराचें निरूपण परकिरा पपरब्रह्माची प्राप्ति करून देते. सारंग ॐकार हें ब्रह्माच्या असतत्तमीव असतारें आत्मन आहे. ब्रह्मप्राप्तीची अन्य साधनें आहेत; पण त्यांत ॐकाराचें सामर्थ्य नाहीं. ॐकार हें बळवत्तम साधन आहे. म्हणून विद्वान् पुरुष ॐकाराचें साधनाचा लाभ करून ब्रह्मप्राप्ति करून घेतात. साधारं ब्रह्मप्राप्ति करून देण्याचें ॐकाराचा सामर्थ्य नाहीं. तसेच प्रायश अनुमानादि प्रमाणावारी सामर्थ्य नव्हे. ॐकाराने दृढ ध्यान केलें म्हणजे चित्त निर्मळ होतें. आणि ब्रह्मप्राप्ति ११.१.१ भाषित्व (भाषित्व) प्रकट होतें. प्र १ १

मंत्र तिसरा.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदित
स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्य-
लोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—सः यदि एकमात्रं अभिध्यायीत सः तेन एव
संवेदितः, तूर्ण एव जगत्याम् अभिसंपद्यते (तो जर एकमात्रा रूपा
ध्यान करीत असेल तर त्या ध्यानाच्या संस्काराने दृढ परिणाम घडवून
जाणून त्या पुरुषाला मनुष्य लोक उचकरच प्राप्त होतो.) ऋचः तं
मनुष्यलोकं उपनयंते (ऋग्वेदांतील मंत्र ह्या ध्यानी पुरुषास—योग्यास—
मनुष्यलोकी नेतात.) सः तत्र तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, संपन्नः
महिमानं अनुभवति (या लोकी तो योगी तपाने, ब्रह्मचर्याने आणि
श्रद्धेने संपन्न होऊन श्रेष्ठ पदाचा अनुभव घेतो.)

षारांश, ॐकारस्वरूपाच्या एकमात्रेच (अकाराचें) ध्यान करील तर
त्याला ऋग्वेदांतील मंत्र मनुष्यलोकाची प्राप्त करून देतात. आणि तेथे तो
तप, भद्रा, आणि ब्रह्मचर्य यांच्या साहाय्याने श्रेष्ठ पदवी प्राप्त करून घेतो. ॥ ३ ॥

स यद्यप्योकारस्य सकलमात्राविभागज्ञो न भवति तथाऽ-
प्योकाराभिधानप्रभावाद्विशिष्टामेव गतिं गच्छति पतदेकदेश-
ज्ञानवैगुण्यतयोकारशरणः कर्मज्ञानोभयभ्रष्टो न दुर्गतिं गच्छति
किं तर्हि यद्यप्येवमोकारमेवैकमात्राविभागज्ञ एव केवलोऽभि-
ध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैवैकमात्राविशिष्टोकाराभि-
ध्यानेनैव संवेदितः संबोधितस्तूर्ण क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्या-
मभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि
जगत्यां संभवन्ति तत्र तं साधक जगत्यां मनुष्यलोकमेवर्च
उपनयन्त उपनिगमयन्ति । ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योकारस्य प्रथ-
मैकमात्राऽभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मानि द्विजादयः
संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनु-
भवति न घातश्रद्धो यद्येष्टचेष्टो भवति योगभ्रष्टः कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—मागे सांगितलेल्या योग्याला यद्यपि संपूर्ण ॐकार स्वरूपाचे व या स्वरूपांतीळ विशेषमात्रांचें ज्ञान नसलें; तथापि या प्रणवाच्या ध्यान-सामर्थ्याने त्याला विशेष ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्याचें सामर्थ्य येते,

शिष्य—ॐकारस्वरूपाच्या मात्रा कोणत्या आहेत ?

सिद्धान्ती—अ, उ, आणि मू ह्या तीन मात्रांनीं ॐकारचें स्वरूप घटित होतें. अ ऋग्वेदाचा दर्शक आहे. उ यजुर्वेदाचा आणि मू सामवेदाचा दर्शक आहे. अ, उ आणि मू मिळून ॐकाररूप प्रणव आहे. अशो; प्रणवाचें ध्यान करावयाचें म्हणून कोणी त्याच्या एकदेशाचें म्हणजे अकाराचें केवळ अज्ञानवशात् ध्यान केलें असता जें कांहीं वैगुण्य प्राप्त होतें, (ध्यानाला कमीपणा येतो). त्यामुळे कांहीं एक अपाय न घडतां प्रणवाचा आभय करणारा पुरुष कर्मभ्रष्ट किंवा ज्ञानभ्रष्ट होत नाहीं. व त्याला दुर्गतिही प्राप्त होत नाहीं. आतांच सांगितल्याप्रमाणें या एकदेशी योग्याला मुद्रा विशेष चांगली स्थिति प्राप्त होते, हें दाखविण्यासाठीं या मंत्राची योजना आहे.

शिष्य—चांगली गति तरी कोणती मिळते.

सिद्धान्ती—एक. प्रणवाच्या पूर्ण स्वरूपाचें ज्ञान नसणाऱ्या पुरुषानें यद्यपि एका मात्रेचें (अ मकाराचें) एकाग्र चित्तानें दृढ ध्यान केलें; तथापि त्या एक-मात्रा विशिष्ट ॐकाराच्या ध्यानानें मुद्रां त्याला ज्ञान होऊन तो लवकरच पृथ्वीवर राहण्याच्या अधिकाराला योग्य होतो.

शिष्य—येथे एकमात्रेचें ध्यान म्हणजे अ, उ, मू पैकीं एका मात्रेला प्रधान करून बाकीच्या दोन मात्रांस गौण समजावयाचें आणि याप्रमाणें ॐकार स्वरूपाचें ध्यान करावयाचें किंवा दीपिकेंत म्हटलें आहे त्याप्रमाणे अ कार मात्रा ॐकारस्वरूप आहे असें समजावयाचें !

सिद्धान्ती—श्रुतीला दुसरा पथ दृष्ट आहे असें दिसतें.

शिष्य—भगवन्, पृथ्वीवर येऊन याला काय मिळतें ?

सिद्धान्ती—त्याला मनुष्य जन्म मिळतो. बाबा ! या पृथ्वीवर जीवांच्या अनंत कोटी आहेत. त्यांतीळ मनुष्य कोटी आतांच सांगितलेल्या योग्याला प्राप्त होते.

शिष्य—मनुष्यजन्माचें सापेक्ष येथे काय आहे ?

सिद्धान्ती—मुळा आतांच सांगितलें की, अकार हा ऋग्वेदाचा दर्शक आहे. ऋग्वेद हा अ कार असून पृथ्वी हें त्याचें स्वरूप आहे; असें मनुष्य भूति सांगते. यावरून ॐकाराची प्रथम जी अ-कार मात्रा ती पृथ्वीवर आहे, हें दिसते. ऋग्वेद पृथ्वीरूप आहे; म्हणून अकाराच्या पृथ्वीतीकावर प्रमांषिकाची मनुष्यजन्म येतो. येथे या ध्यान-प्रभावानें मनुष्य जन्म पारलेला

हा जीव द्विर्जामर्षे अग्रणी (ब्राह्मण) होऊन तप, भद्रा आणि ब्रह्मचर्य या संपत्तीने विराजमान होतो आणि उन्नत स्थितीला जाण्यास योग्य होऊन आपल्या ऐश्वर्याचा अनुभव घेतो.

शिष्य—त्याची भद्रा नाहीशी होत नाही काय, किंवा तो इच्छेप्रमाणे वन्या वार्हेट वेश करीत नाही काय ?

सिद्धान्ती—नाही. या योगभ्रष्ट पुरुषाला केव्हांही दुर्गति प्राप्त होत नाही. भगवान् गीताकारांचाही त्याच सिद्धांत आहे हे तुला आठवत असेलच. एक-निष्ठेने चांगल्या मार्गास लागलेला मनुष्य केव्हांही दुर्गति प्राप्त करून घेत नाही असे. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूति-
मनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सः यजुर्भिः अंतरिक्षं सोमलोकं उन्नीयते (आतां दुसन्या मात्रेचें—उकाराचें—ॐकारस्वरूपाचें मनन केलें; तर हा योगी पुरुष यजुर्वेदाच्या साहाय्येने अंतरिक्षांत उन्नत होऊन सौम्य जन्म प्राप्त करून घेतो.) सः सोमलोके विभूतिं अनुभूय पुनःपुनः आवर्तते (हा योगी अंतरिक्षांतील ऐश्वर्याचा अनुभव घेऊन पुनः मनुष्यलोकां जन्माला येतो. ॥ ४ ॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागज्ञो द्विमात्रेण विशिष्टमोकारम-
भिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्मये सोमदैवत्ये संप-
द्यत एकाप्रतयाऽऽत्मभावं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽ-
न्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपैरेव यजु-
र्भिरुन्नीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजुर्पात्यर्थः ।
स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रतिपुनरावर्तते ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आतां जर प्रणवाच्या द्वितीय मात्रेने (उकाराने) मात्र ॐकार-स्वरूपाने ध्यान करील तर—

शिष्य—भगवन्, उकार विशिष्ट ॐकार स्वरूप आहे असे ध्यान करील, असेच समजावयाचें ना ?

सिद्धान्तां—होय, हे ध्यान म्हणजे उकारविशिष्ट प्रणव (उंकार) 'मी आहे' असे ध्यान करील, वारांश, योग्याच्या चित्तांत प्रणवस्वरूपच 'मी आहे,' अशी एकाग्रवृत्ति परिपक्व होईल तर—

शिष्य—महाराज, मन हे स्वप्नात्मक आहे असे सांगणारी एक धृति आहे. तेव्हां यजुर्वेदाचा दर्शक जो उकार त्याचे दृढ चिंतन केलें असतां यजुर्वेदाची जी सोमदेवता तिचे स्वरूप प्राप्त व्हावे अशी भावना असते. तात्पर्य, उकार-ध्यानानें उकार देवता आपणच आहोंत असे मान होतें, म्हणून उकार विशिष्ट प्रणवाचे ध्यान करणारा पुरुष स्वामिक्रभावनेनें तरी सोमस्वरूप होतो, असें मला वाटते.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. उकाराच्या एकाग्र चिंतनानें सोमभावना निश्चित झालेला योगी मरण पावल्यावर अंतरिक्षाचा आघार असणारा उकार-स्वरूपी जो सोमलोक त्याप्रत उकारस्वरूपी यजुर्वेदाच्या साहाय्यानें जातो आणि तेथें याच वेदाच्या आध्यानें त्याला सौम्य जन्म प्राप्त होतो. असे; तेथील ऐश्वर्याचा पूर्ण उपभोग घेतल्यावर हा आपला योगी पुनः मृत्युलोकीं प्राप्त होतो.

शिष्य—भगवन् ! कांहीं पंडित या मंत्राचे व्याख्यान करितांना असें म्हणतात कीं, अकाराचे ठायीं विश्वाहून भिन्न नसणारे जें विराट्स्वरूप त्याची उपासना व उकाराचे ठायीं तेजःस्वरूपी हिरण्यगर्भाची उपासना, तें तें स्वरूप प्राप्त होण्यासाठीं सांगितली आहे. या उपासनांनीं विराट्स्वरूप अथवा हिरण्यगर्भस्वरूप प्राप्त होतें, असें हे पंडित म्हणतात.

सिद्धान्तां—तात्पर्य एकच आहे. दीपिकेमध्येही असें व्याख्यान केलें आहे कीं अ आणि उ या दोन मात्रांची प्रणवरूपानें उपासना करणें आणि मनानें एकाग्र चिंतन करणें, हा मुख्य भाग आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा
पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना
विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एत-
स्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशायं पुरुषमीक्षते तदेतौ
श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यः पुनः त्रिमात्रेण, ॐ इति एतेन, एव अक्षरेण पुनः एतं परं पुरुषं अभिधायीत, सः तेजसि सूर्ये संपन्नः (पुनः जो योगी त्रिमात्रात्मक, मात्रात्रयात्मक जो प्रणवस्वरूपी ॐकार आहे—अग्निनाशी ॐकारस्वरूप आहे—त्याच्या द्वाराने परम पुरुषाचे एकनिष्ठ ध्यान करितो, तो अत्यंत तेजस्वी जो सूर्य त्याचे स्वरूप प्राप्त करून घेतो.) यथा पादोदरः त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै सः, पाप्मना विनिर्मुक्तः सः सामभिः ब्रह्मलोकं उन्नीयते (व्याप्रमाणे सर्पाळा त्याची त्वचा टाकून देते, त्याप्रमाणेच ह्या योग्याला पापाने टाकून दिव्यावर तो महात्मा ब्रह्मलोकाला सामवेदाच्या साहाय्याने जातो) एतस्मात् जीव-घनात् सः परात्परं पुरिशयं पुरुषं ईक्षते (नंतर ह्या जीव-घन हिरण्य-गर्भापासून अत्यंत दूर भसणाऱ्या व सर्व शरीरांत प्रवेश करणाऱ्या पुरुषोत्तमाला पाहतो.) तत् एतौ श्लोकौ भवतः (हाच अर्थ सांगणारे पुढील दोन मंत्र आहेत.) ॥ ५ ॥

३५२२२

य. पुनरेतमोकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविज्ञानविशिष्टेनो मित्येतेनैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकेनाभिधायीत तेनाभिध्यानेन, प्रतीकत्वेन, ह्यालम्ब्यतत्वं प्रकृतमोकारस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदश्रुतेरौकारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाधेतान्यथा यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वनुपपद्यते तथाऽपि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेत्य त्वज्जे-देक कुलस्यार्थ इति न्यायेन, स तृतीयमात्रारूपस्तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादियत्र पुनरा-वर्तते किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वग्विनिर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वा एष यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वकस्थानीयेनाशुद्धि-रूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैरुर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्म-लोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याव्ययम् । स हिरण्य-गर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तास्मिन्नि लिङ्गात्माने सहताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः । स विद्वांस्त्रिमात्रोकाराभिन्न एतस्मात्जी-वघनाद्विरण्यगर्भात्परात्परं परमात्मास्थं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्व-शरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतस्मिन्मथोक्तार्थप्रका-शकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—पुनः जो योगी प्रणवाच्या मात्रात्रयाचे साहाय्याने स्व-
विवाच्या आंत असणारा जो पुरुष त्याचें प्रणवरूपी प्रतीकानें ध्यान करितो.—

शिष्य—भगवन् ! पूर्वीच्या दोन मंत्रांत पहिली मात्रा व दुसरी मात्रा ग्रहण
केली, त्याच प्रमाणें प्रकृत मंत्रांत ' त्रिमात्रेण ' याचा अर्थ तिसऱ्या मात्रेनें असा
कां नाही घेतला ?

सिद्धान्ती—कारण मंत्रांत ' ॐ ह्यी ' अक्षरानें असे स्पष्ट शब्द आहेत.
असो; प्रणवाच्या तीन मात्रांचे जे तीन निरनिराळे विषय आहेत त्यांचें स्पष्ट
ज्ञान येथें झालें आहे, अशा योगानें ॐकार हे प्रतीक घेऊन परम पुरुषाचें ध्यान
करावें असें येथें सांगायलाचें आहे. ॐकाराला जें आलंबनत्व प्राप्त झालें आहे,
परब्रह्माचें ध्यान करण्यास ॐकार हाच जो आलंब किंवा आश्रय मिळतो तो
केवळ ॐकारप्रतीक आहे ह्या दृष्टीनें मिळतो. हा प्रणवध्यानाचें साधन आहे,
असा अर्थ नव्हे; तर प्रणव हा केवळ प्रतीक आहे असें समजावयाचें आहे.
ईश्वराची पूजा करितांना विष्णूची, शंकराची अथवा गणपतीची मूर्ति स्थापन
करून आपण पूजा करितों हें खरें; पण मूर्ति कांहीं ईश्वर नव्हे. ही ईश्वराचें एक
प्रतीक आहे, ईश्वराचें स्मरण करून देण्याचें एक आलंबन आहे, इतकाच अर्थ
समजावयाचा. तसाच प्रणवाचा विचार आहे. शिवाय परब्रह्म आणि अपरब्रह्म
ॐकार आहे असें दुसऱ्या मंत्रांत सांगून उभयतांत अभेदाचें वर्णन केळें आहे.
प्रणव हे साधन आहे असें समजलें तर एकाच साधनानें परब्रह्माची व अपर-
ब्रह्माची प्राप्ति होईल; असें होणें संभवनीय नाहीं. शिवाय ॐकाराला तर परब्रह्म
व अपरब्रह्म असें म्हटलें आहे. अर्थात् ॐकार हा परापरब्रह्माचें स्मरण करविणारा
आहे, प्रतीक (आलंबन) आहे, असें ठरतें. शिवाय ' ॐकाराचें ध्यान करा ' तो
' ॐकाराचें जरी ध्यान करीत असला ' इत्यादि अनेक वेळ ॐकार शब्द
द्वितीया विभक्तीमध्ये अवतीर्णही झाला आहे. आपण येथें या अक्षराची तृतीया
विभक्ति घेतली तर आतांच सांगितलेल्या द्वितीयेचा बाध होईल.

पूर्वपक्षी—द्वितीयेप्रमाणेंच ॐकार शब्द तृतीया विभक्तीत हा दोनदां दिसत आहे.

शिष्य—कोठे आहे असें ?

पूर्वपक्षी—मंत्र चौथा व पांचवा परा. येथें तृतीया विभक्तीचा अर्थ ' करण '
म्हणजे साधन, असा आहे. मग मुख्यतः करणदर्शक अर्थच कां घेतलें नसे.
आणि ॐकारोपासना परब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे असें कां म्हणूं नसे ?

सिद्धान्ती—येथें करितां येत नाहीं. कारण, प्रकृत अन्वयाला ती गोष्ट
पुढत नाहीं. त्रिमात्रक पुरुषोत्तमाची प्रतीकें घेऊन प्रणव हा केवळ प्रतीक
बोकावयाचें आहे. म्हणून द्वितीयापरच अ
असें, असें समजलें पाहिजे.

शिष्य—सर्व कुळाचा नाश होत असेल तर एका पुरुषाचा वडी देऊन कुळाचे संरक्षण करावे, हा जसा न्याय आहे. त्या प्रमाणेच येथे ही व्यवस्था करून प्रणवरूपी प्रतीकारने परमेश्वराचे ध्यान करावे हे इष्ट आहे, असे स्पष्ट दिसते.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. दुसऱ्या मंत्रांतील आवतन हे पद व एका पाठी-मागून दुसऱ्याकडे जातो, ही पद स्पष्ट प्रणव आळवन आहे असे सुचवितात. म्हणून पूर्वपक्षीयाने तृतीया विभक्तीची दोन स्पष्टे दाखविली वी त्याच्य आहेत. असो; हा आपला योगी तृतीयमात्रक जो 'ॐ' त्याच्या अखंड ध्यानाने आपण तेजस्वी सूर्य आहो अशी भावना करून घेतो. हा योगी पंचत्व पावला असता सूर्यलोकांत जातो; तथापि सोम लोकांतील पुरुष जसे परत येतात, तसा हा परत येत नाही. तो सूर्यस्वरूपी मात्र होतो. 'म' हा मात्रा आदि-त्यात्मक आहे. तिच्या सामर्थ्याने सूर्यलोकप्राप्ति होते. असो; ज्या प्रमाणे पक्षाचा सर्पाची जीर्ण त्वचा (कात) नाहीशा झाल्यावर (कात टाकल्यावर) तो सर्प नवा होतो, त्याप्रमाणेच हा आपला ॐकार-स्वरूपाचे अखंड ध्यान करून सूर्यात्मक 'म'कार-मात्रेच्या साहाय्याने आपण सूर्य आहो अशी भावना करितो आणि अशुद्ध व अमंगल असणारे जे पाप त्यापासून विमुक्त होतो. नव्या सर्पाप्रमाणे पापमुक्त झालेला हा योगी 'म'कार-मात्रेचा आधार असणाऱ्या सामवेदाने ब्रह्मलोकप्राप्त जातो.

शिष्य—ब्रह्मलोक म्हणजे ?

सिद्धान्ती—हिरण्यगर्भाचा सत्य नामक जो लोक आहे तेथे हा योगी जातो. तुला ठाऊकच आहे की, सर्व संसारी जीवांचा आत्मा म्हणजे हिरण्यगर्भ होय. तो लिंगरूपाने सर्व मृतांचा अंतरात्मा आहे. त्याच्यामध्ये सर्व जीव एकवट होतात; म्हणून श्रुति हिरण्यगर्भाला जीवघन असे नांव देते.

शिष्य—जीवाला जसा लिंगदेह असतो, तसाच विराट्पुरुषाला लिंग-देह असतो ?

सिद्धान्ती—होय. हा समष्टिलिंगदेह आहे. जीवांच्या लिंगदेहाला व्यष्टि-लिंगदेह म्हणावे आणि हिरण्यगर्भाला समष्टिलिंगदेह म्हणावे. असो; हा विद्वान् पुरुष (ॐकारस्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान असणारा योगी) हा जीवघन हिरण्यगर्भा-च्याही पढीकडे राहणारा जो परमात्मा नांवाचा पुरुष आहे, त्याला ब्रह्मलोकप्राप्त पाहवो आणि साक्षात्कार साक्षात्कार मुक्त होतो. मंत्रांत ' पुरिच्छय ' असे जे पद आहे, त्याचा अर्थ सर्व जीवांच्या सर्व शरीरांत (कारण, सूक्ष्म आणि स्थूल शरी-रांत) प्रवेश करणारा असा आहे. या योग्याला ध्यान करीत असता परमेश्वरी स्वरूपाचा अखंड साक्षात्कार होतो आणि तो मुक्त होतो. आम्ही जो अर्थ केल्या आहे, तोच अर्थ प्रकाशित करणारे, पुढील दोन मंत्र आहेत ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु
सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तिस्रः मृत्युमत्यः मात्राः क्रियासु बाह्याभ्यन्तर-
मध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु प्रयुक्ताः अन्योन्यसक्ताः अनविप्रयुक्ताः
ज्ञः न कम्पते (ज्वांच्यावर मृत्यूची सत्ता आहे, त्या तीन अकारादि मात्रा
ध्यानक्रियेमध्ये—बाह्य, आभ्यन्तर आणि मध्यम ध्यानक्रियेमध्ये योग्य
रीतीने प्रयुक्त केलेल्या ध्यानक्रियांमध्ये परस्परासक्त रीतीने व एक-
मेकींपासून एकमेकींचा वियोग होत नाही अशा रीतीने प्रयुक्त केल्या
असतां ज्ञानी पुरुषाला भयकंप प्राप्त होत नाही.)

सारांश, ॐकार स्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान झालेल्या पुरुषांस कोणत्याही प्रकारचा
भोवि असत नाही. ॥ ६ ॥

तिन्मस्त्रिसंख्याका अकारोकारमकाराख्या ओंकारस्य मात्राः
मृत्युमत्यः, मृत्युर्यासां विद्यते ता मृत्युमत्यो मृत्युगोचराद्-
नतिश्रान्ता मृत्युगोचरा पवेत्यर्थः । ता आत्मनो ध्यानक्रि-
यासु प्रयुक्ताः । किंचान्योन्यसक्ता इतरेतरसंबन्धाः । अनविप्र-
युक्ता विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ताः । न तथा
विशेषैकस्मिन्ध्यानकाले तिस्रसु क्रियासु बाह्याभ्यन्तर मध्य-
मासु जाप्रत्यप्रसुप्तस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु
सम्यक्प्रयुक्तासु । सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न
चलति सा योगी यथोक्तविभागस्य ओंकारस्थेत्यर्थः । न तस्यै-
वंपिद्व्यलनमुपपद्यते । यस्माज्जाप्रत्यप्रसुप्तपुरुषाः सद् स्थाने-
मांशाप्रवरूपेणाकारात्मरूपेण दृष्टः स तेषां विज्ञानसर्वात्मभूत
ओंकारमया रूपो वा पश्येत्कस्मिन्प्या ॥ ६ ॥

शिष्य—ह्या कशा प्रयुक्त करावयाच्या ?

सिद्धान्ती—त्या परस्परसंबद्ध असल्या पाहिजेत. प्रत्येकीवरोदर सर्वांचा व सर्वावरोदर प्रत्येकीचा संबंध असला पाहिजे; तसेंच त्या अनविप्रयुक्त असाव्या.

शिष्य—अनविप्रयुक्त या जाण्या शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—विशेषतः एकेकच विषयाच्या ठिकाणी विशेष रीतीने प्रयुक्त झालेल्या ज्या मात्रा त्यांत विप्रयुक्त म्हणावें, त्याप्रमाणें विप्रयुक्त नव्हेत त्या अनविप्रयुक्त मात्रा असें म्हणावें. अनविप्रयुक्त नव्हेत त्या अनविप्रयुक्त होत.

शिष्य—हें लक्षण मला समजत नाही.

सिद्धान्ती—अ, उ आणि मू ह्या तीन प्रणवाच्या मात्रांचे तीन निरनिराळे विषय आहेत. अ ही मात्रा जाणत स्थितीतील वैश्वानरसदृश विश्व नामक पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान स्थूल शरीर आहे. उ ही मात्रा स्वप्न स्थितीतील शिरष्यगर्भात्मक तेजस पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान लिङ्ग-शरीर आहे. आणि मू ही मात्रा सुषुप्तिस्थितीतील ईश्वरात्मक प्राज्ञ पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान अन्व्याकृत (कारण शरीर) आहे. आतांच जी तीन निरनिराळी स्थाने सांगितली ती तीन पुरुषावस्थांची स्थाने आहेत. अर्थातच या तीन मात्रांचे विषय ही निरनिराळे आहेत. अकाराचा विषय विश्व पुरुष, उकाराचा तेजस पुरुष आणि मकाराचा प्राज्ञ पुरुष असे हे निरनिराळे विषय आहेत. या तीन निरनिराळ्या पुरुषांचें मात्र एकेकटें ध्यान करणें हें विप्रयुक्त ध्यान झालें. तसें न करतां तिन्ही मात्रांचें म्हणजे प्रणवाचें ध्यान करणें म्हणजे अनविप्रयुक्त ध्यान झालें आणि विशेषभाव सोडून देऊन केवळ सर्व विषयसंप्रदात्मक ब्रह्माचें ध्यान करणें हा मात्रांचा अनविप्रयुक्त प्रयोग होय. समजलें ? सारांश, एकाच ध्यानकार्त्वी बाह्य, आन्धंतर आणि मध्यम ज्या क्रिया असतात. म्हणजे जाणति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या अवस्थांचे अधिष्ठाति जे विश्वतैजसादि पुरुष आहेत, त्यांचें दृढ ध्यान ब्रह्मस्वरूपानें करणें हेंच ज्याचें लक्षण आहे, अशा योगक्रियांमध्ये योग्य रीतीनें जर या तिन्ही मात्रांचा सद्याह्न प्रयोग केला, तर शानी पुरुष अथवा ॐकाराचे सर्व भागप्रभाग जाणणारा योगी भयकंप पावत नाही.

शिष्य—कां बरे ?

सिद्धान्ती—कारण असें ज्ञान ज्याला असतें म्हणजे जाप्रतीतील विश्वपुरुष स्वप्रस्थितीतील तेजस पुरुष आणि सुषुप्तिस्थितीतील प्राज्ञ पुरुष यांचें व यांच्या विशिष्ट, पण परस्परसंबद्ध स्थानाचें ज्ञान असून सर्वही पुरुष मात्रात्रय रूपानें ॐकार स्वरूपानें ज्याला दिसें लागलें, सर्वत्र प्रणवस्वरूप ज्याला दिसें लागलें, तो सारा विद्वान् होय. तो सर्वांचा आत्मा असणारा जो प्रणव त्या प्रणवरूपाशी

तादात्म्य पावतो. अर्थात्च प्रणवमय झालेला व सर्वत्र ॐकार पाहणारा विद्वान् भितो कशाळा आणि जाईल कोठे ? त्याला भीतीचे अथवा विक्षेपाचे (दुसरा विषय दिसण्याचे) कारण किंवा संभव उरत नाही. ॥ ६ ॥

सर्वार्थसंग्रहार्थो द्वितीयो मंत्रः—

सिद्धान्वी—सर्व अर्थांचा संग्रह करण्यासाठी या दुसऱ्या (शेवटच्या) मंत्राची योजना आहे.

मंत्र सातवा.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो
वेदयन्ते तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्यत्त-
च्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—एतं ऋग्भिः, अंतरिक्षं यजुर्भिः, यत् सामभिः तत् कवयः वेदयन्ते (ऋग्वेदांतील ऋचा मनुष्यलोकाला व यजुर्वेदांतील यजु अंतरिक्षाला अनुलक्षून असतात. सामवेदांतील सामे ज्या तिसऱ्या लोकाला अनुलक्षून असतात, तो लोक विद्वान् पुरुषाना मात्र विदित असतो.) ॐकारेण एव आयतनेन तं विद्वान् अन्वेति (ॐकाराचा आश्रय घेऊन मात्र विद्वान् पुरुष त्या तिसऱ्या लोकाला प्राप्त होतो.) यत् तत् शान्तं, अजरं, अमृतं, अभयं परं च इति (ज्या लोकाला विद्वान् जातो, तो लोक शान्त, अजरामर, भयशून्य, सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वा-
तीत आहे ॥ ७ ॥

ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमा-
धिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो
विद्यायन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं विविधं लोक-
मोकारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनै-
वोकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषार्थं शान्तं विमुक्तं
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाजरं जरा-
वर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराधिक्रियारहितमतोऽ-
भयम् । यस्मावेवामयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योका-

रेणाऽऽयतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इति शब्दो चाख्य-
परिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रोविंदभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—ज्या प्रणवाच्या प्रयोगानें अपरब्रह्माची प्राप्ति होते, त्याच्याच
ध्यान—साहाय्यानें, त्याच प्रतीकद्वारा व त्याच पद्धतीनें परब्रह्मलोक
प्राप्त होतो. ॐकार प्रतीक घेऊन दृढ ध्यान केले असतां कमा-
क्रमानें निर्विशेष ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो, हें दाखविण्यासाठीं या मंत्राची
योजना आहे. असो; आपण राहतां हा मनुष्यलोक ऋग्वेददर्शक अकारमात्रेनें
साध्य होतो. सोम (चंद्र) ज्याचा अधिष्ठाता आहे, तो यजुर्वेद—दर्शक लोक
उकारमात्रेच्या ध्यानानें साध्य होतो. तिसरा जो ब्रह्म लोक राहिला त्याची
प्राप्ति सामवेददर्शक मकार मात्रेनें होते. पण हे लोक (भुवने) जे बुद्धिमान
व कुशल पंडित आहेत त्यांमं मात्र विदित असतात. प्राकृत लोकांस हे लोक
ठाऊक असणें शक्य नाहीं. हा त्रिविध लोक ॐकाररूपी प्रतीकाच्या साहा-
य्यानें विद्वान् पुष्पाळा प्राप्त होतो. हा लोक म्हणजेच अपरब्रह्म लोक होय. येथें
सगुण ब्रह्माची वसति असते. जो (प्रणव) अपरब्रह्माच्या प्राप्तीचें साधन होतो,
तोच प्रणव परब्रह्मप्राप्तीचेंही साधन होतो. हें ब्रह्म अक्षर (अविनाशी) आहे, सत्य
आहे, पुरुष हें त्याचें नांव आहे. तेथें शांति असते व मुक्ति वास्तव्य करिते.

शिष्य—कारण, जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति इत्यादिकांनां विशिष्ट जो सर्व वि-
प्रपंच त्याचें येथें वास्तव्यच नसते, म्हणून तेथें जरा अथवा मृत्यु यांचे बिन्हाड
येऊं शकत नाहीं. होय ना ?

सिद्धान्ती—होय. जरा—मरणादि विकार नसल्यामुळे ह्या लोकांत भीतीचें
कारण असत नाहीं. जेथें भीतीचें कारण नाहीं, तेथील स्थिति सर्वभेद
असते, निरतिशय भेद असते, हें सांगावयास नको. ही शांत, अजरामर,
अमय आणि सर्वभेद स्थिति (मुक्ति) मुद्दां ॐकाराचा मात्र आश्रय घेतल्या
असतां, ॐकाररूपी वाहन घेऊन गेले तर मात्र साध्य होते.

शिष्य—मंत्रांत शेवटीं इति शब्द आहे त्याचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—इति या पदानें वाक्य परिसमाप्ति झाली व ' दोन मंत्रांचें
अवतरण करितों ' असे जें पाचव्या मंत्रांत सांगितलें आहे तें हें अवतरण संपलें
हें इति शब्दानें सिद्ध होतें. ॥ ७ ॥

पांचवा प्रश्न समाप्त.

पांचव्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

या प्रश्नांत ॐकारान्या एकनिष्ठ ध्यानाचें फळ सांगितलें आहे. आमिष्यान हें अर्धे ध्यान असतें कीं, येथें सर्व बाह्यद्रियें व त्यांचे विषय निवृत्त होतात व चिच स्थिर होतें. दृढमत्तीनें ब्रह्मभावाचा प्रवेश ॐकारद्वारा होतो. सापंच निर्वातस्थळीं दीप ठेविला असतां जसा तो निश्चल राहतो, त्या प्रमाणें निश्चल राहावयाचें; अंतःकरणांत एक आत्म-प्रत्ययाची अखंड संतति जागृत ठेवावयाची आणि येथें भिन्न जाहीन्या ज्ञानाला सर्वथा अर्धचंद्र यावयाचा; तें खरें एक-निष्ठ ध्यान होय. असा, अशा एकनिष्ठ ब्रह्मभावानें ॐकाराचें ध्यान करणाऱ्यास फळप्राप्ति काय होते, हें या प्रश्नांत विचारलें आहे. याला उत्तर अर्धे आहे कीं, ब्रह्म पर आणि अपर आहे. आपण ज्या ब्रह्माचें एकनिष्ठ ध्यान ॐकारद्वारा करावें तो विषय परब्रह्म किंवा अपरब्रह्म असेल तदनुसार श्रेष्ठ ब्रह्माची किंवा अपरब्रह्माची (हिरण्यगर्भाची) प्राप्ति होते. सारांश व्याचें ॐकारस्वरूपानें ध्यान करावें, ती वस्तु आपल्यास प्राप्त होते. ॐकारान्या पहिल्या मात्रेचें म्हणजे 'अ' या मात्रेचें जर ध्यान केलें तर एक विशेष प्रकारचें ज्ञान प्राप्त होऊन तो पुरुष पृथ्वीवर अवतीर्ण होण्याचा आधिकार प्राप्त करून घेतो व हाच पुढें तप, ब्रह्मचर्य, आणि भद्रा यांच्या साहाय्यानें श्रेष्ठ पदवीला जातो. पहिल्या मात्रेसहित दुसऱ्या मात्रेचें म्हणजे उकाराचें ध्यान केलें तर ध्याताला सोमलोक प्राप्त होतो. पण जर याच पुरुषानें त्रिमात्रांच्या साहाय्यानें ध्यान केलें तर त्या जीवाला वेजःपूर्ण सूर्याची प्राप्ति होते, ॐकार हा आपल्या अंतःकरणांत गूढ राहणाऱ्या जीवात्म्याच्या पळोकडे असणारा जो परमात्मा त्याचें दर्शन करण्यास साधनीभूत होतो. याप्रमाणें ॐकाराचें ध्यान सदैव फळप्रद होत असतें आणि ज्याप्रमाणें आपला ध्यानविषय असेल तसें फळ आपल्यास प्राप्त होतें. ॐकाराचा प्रश्न आणखी एकदां यावयाचा आहे, त्यावेळीं त्याची विशेष चर्चा करण्याचा पुनः एकवार प्रसंग यावयाचाच आहे.

प्रश्न सहावा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ (नंतर सुकेशा नामक भारद्वाजानें—भरद्वाजपुत्रानें—पिप्पलादास प्रश्न विचारिला.)

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ, समस्तं जगत्कार्यकारण-
लक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिप्रक्षरे सुपुतिकाले संप्रतिष्ठि-

[छ] त इत्युक्तम् । सामर्थ्यात् प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्त एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न ह्यकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च—“आत्मन एव प्राणो जायते” इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिज्ञानात्परं धेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चोक्तं स सर्वज्ञः सर्वो भवतीति । वक्तव्यं च क तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विश्लेष्यमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वख्यापनेन तल्लक्ष्यर्थं मुमुक्षुणां यत्नाविशेषोपादानार्थम् ।

सिद्धान्ती—नंतर पिप्पलाद मुनीना मुकेशा नामक भरद्वाजपुत्राने प्रथम विचारण्यापूर्वी प्रस्तावना केली, ती अशी:-भगवन् ! हे सर्व कार्य-कारण-लक्षणात्मक विश्व विज्ञानात्म्यासह सुगुप्तिसमर्था (गाढ निद्रेच्या वेळी) त्या अत्यंत भेष्ट अक्षर-स्वरूपांत (ब्रह्मस्वरूपांत) खीन होते; असे आपण सांगितले. या आपल्या सांगण्यावरून असे सिद्ध होते की, प्रलयकाळांही त्याच ब्रह्मस्वरूपांत विश्वाचा लय शब्दा पाहिजे. आणि अर्थातच विश्वाची उत्पत्तिही तेथूनच शब्दी पाहिजे.

शिष्य—मुकेशाने पहिला सिद्धांत काढिला तो ठीक आहे. सुगुप्तिकाळी जेथे विश्वाचा लय होतो, तेथेच प्रलयकाळांही शब्दा पाहिजे; पण विश्वाची उत्पत्ति ब्रह्मापासूनच होते, असा सिद्धांत करण्याला आपल्या जवळ काय पुरावा आहे ?

सिद्धान्ती—बाबा, कार्याचा लय होतो, तो कारणाचे ठिकाणांच होतो. प्रत्येक कार्य (उत्पन्न झालेली वस्तु) आपल्या कारणाचे ठिकाणी जाऊन लीन होते, म्हणजे नष्ट होते. जेथून उत्पत्ति होते, तेथेच लय होतो, अथवा जेथे लय होतो तेथूनच वस्तूची उत्पत्ति होते. मेघापासून नदीची उत्पत्ति होऊन ती पर्वतापासून निघून समुद्रापर्यंत चालत जाते आणि बाष्परूपाने अंतरिक्षात जाऊन मेघरूप होते, हे तू पहातोसच. तेव्हां अर्थातच मुकेशाने जो दुसरा सिद्धांत काढिला तो सोपपत्तिक आहे. वस्तूचे जे लयस्थान तेच त्या वस्तूचे उत्पत्ति-कारण असते. आपले कारण सोडून कोणतीही वस्तु दुसरीकडे साभय घेण्यास जावयाची नाही. हा युक्तिवाद शब्दा. श्रुतिही असे म्हणते की, ‘ हा प्राण आत्म्यापासून उत्पन्न होतो ’ याप्रमाणे अति व युक्ति एकाच सिद्धांताचे प्रत्यक्ष करितात. असे; मुकेशा म्हणाला—भगवन्, ‘ विश्वाचे जे मूल आहे, विश्व ज्याच्यापासून उत्पन्न होते त्याचे पूर्ण ज्ञान-विज्ञान झाले असतां अविभेद पुरुषार्थ साध्य होतो. ’ असा सिद्धांत सर्व उपनिषदे एककंठाने सांगत आहेत. ‘ आत्मा एकच एक आहे, हे सर्व आत्मा आहे. त्याला असे समजले की हा सर्व दृश्य विश्वामध्ये हा पुरुष किंवा हे ब्रह्म ओतप्रोत भरलेले आहे. प्रज्ञान हे ब्रह्म आहे, या प्रकारचे ज्ञान आपल्या संस्कृत बुद्धीने करून घेऊन

तो ब्रह्म ज्ञाळा. ज्या पुरुषाला सद्गुरूचा लाभ झाला, तो ब्रह्मज्ञ होतो, ब्रह्म-
ज्ञान करून घ्या, ब्रह्मज्ञान हे मुक्तीचा सेतु आहे. मी ब्रह्म आहे, असे ज्ञान
करून घ्या. ' इत्यादि धृति सामरस्यानि हेच सांगतात की, विश्वाची उत्पत्ति
करणान्या ब्रह्माचे ज्ञान झाले असता जीवाचे अत्यंत कल्याण होते.

पूर्वपक्षी—तुम्ही तर नेहमी असे म्हणत असता की, अद्वितीय जो आत्मा
त्याच्या ज्ञानाने मुक्ति मिळते. मग कारण-ज्ञानाची काय आवश्यकता आहे ?

सिद्धान्ती—आत्मा सर्व कारण आहे. त्याच्याशिवाय कोणतेही कार्य
उत्पन्न होणे शक्यच नाही. असो; असे सार्थ आणि स्वानुभूत ज्ञान-विज्ञान
होईल तरच आत्म्याच्या अद्वैताची सिद्धि होते म्हणून कारणज्ञानाचीही आवश्य-
कता आहे. असो, सुकेशा पुढे म्हणाला, 'जो सर्वज्ञ म्हणजे ब्रह्मज्ञ होतो; तो
सर्व म्हणजे ब्रह्म होतो.' असेही आपण सांगितले आहे. भगवन्, कृपा करा आणि
ते अक्षर, सत्यस्वरूप, पुरुषोत्तम नांवाचे तत्त्व कसे समजून घ्यावे, ते त्वच फोडें
आहे, ते मला सांगा. मला विचारावयाचे आहे ते हेच होय.

शिष्य—मग आचार्यांनी काय उत्तर दिले ?

सिद्धान्ती—आचार्यांनी उत्तर देण्याच्या आधी सुकेशाने पूर्वीची कांहीं
इकीकत सांगितली.

पूर्वपक्षी—ही कथाळा अप्रस्तुत पूर्व-कथेची मानगड मध्येच आणिली आहे ?

सिद्धान्ती—या वृत्तांतारून आपल्यास एक उत्तम बोध घेता येतो. सुके-
शाने सांगितलेल्या वृत्तांत ऐकिल्या म्हणजे आत्मज्ञान किती दुर्लभ आहे याची
थोडोशी कल्पना येते आणि तिची प्राप्ति श्रेण्यासाठी मुमुक्षूंनी दीर्घ प्रयत्न केला
पाहिजे, असेही आपल्यास समजते.

भगवन्निर्णयनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपे-
त्यैतं प्रश्नमपृच्छत । पौंड्रशकलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिमम-
वेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशु-
ष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हम्यनृतं वक्तुं
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि
कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, कौसल्यः राजपुत्रः द्विरण्यनाभः माम्
उपेत्य एतं प्रश्नं अपृच्छत (कौसल देशाचा द्विरण्यनाभ नामक राजपुत्र

माइयाकडे आला आणि मला विचारता झाला,) भरद्वाज, पौडशकलं पुरुषं वेत्थ ? (भरद्वाजपुत्रा, सोळा कलांचा-अवयवांचा-पुरुष तुला ठाऊक आहे काय ?) तं कुमारं अहं अनुवृत्तम् न अहं इमं वेद (त्या कुमाराला मी सांगितले की मला हा पुरुष ठाऊक नाही.) यदि इमं अहं अवेदिपं कथं ते न अवश्यं इति (जर मला तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर ठाऊक असते तर तें मी तुला सांगितले नसते, असे कसे होईल.) यः अनृतं अभिवदति समूहः वै एषः परिशुष्यति (जो बुद्धिपूर्वक अनृत भाषण करितो तो मूढासह नाश पावतो.) तस्मात् अनृतं वक्तुं न अर्हामि (म्हणून असत्य भाषण करण्याला मी योग्य नाही. असत्य भाषण करणे, हें माझे शौळ नव्हे) सः तूष्णीं रथं आरुह्य प्रवव्राज (तो लज्जित होऊन मुक्ताच्याने रथावर बसला आणि चालता झाला.) तं त्वा पृच्छामि क असौ पुरुषः इति (म्हणून तो पुरुष कोठे आहे असे मी आपल्यास विचारितो) ?

हे भगवन्निहरण्यनाभो नामतः कोसलायां भवः कोसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगन्वैतमुच्यमानं प्रथम-पृच्छत । पौडशकलं पौडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याध्यायोपितरूपा यस्मिन्पुरुषे सोऽयं पौडशकलस्तं पौडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ विजानासि । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमनुवृत्तमुक्तवानस्मि नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसि । एवमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम् । यदि कथं चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिपं विदितवानस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावश्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययमिवाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुमनुवृत्तम् । समूहः सह मूढेन वा एषोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्नृतमयथाभूतार्थमभिवदति यः स परिशुष्यति शोपमुपैतीहलोकपरलोकाभ्यां विच्छिद्यते विनश्यति । यत एवं जाने तस्माद्गार्हाभ्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं प्रोडितो रथमारुह्य प्रवव्राज प्रगतवान्यथागतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय ज्ञानता यिद्या वक्तव्यैवानृतं च न वक्तव्यं सर्वास्वप्यवस्थास्त्वित्येतद्विद्धं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शक्यमिव मे हृदि स्थितं कासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मुकेशा म्हणावा, भगवन्, हिरण्यनाभ नामक कोशल देशचा अत्रियवर्णा राजपुत्र माझ्याकडे आला आणि पुढील प्रश्न विचारता झाला. सोळा आहे संख्या ज्यांची अशा कला ज्या पुरुषामध्ये वास्तव्य करितात तो पोदघकलात्मक पुरुष हे भरद्वाजपुत्रा, तुला ठाऊक आहे त्याचें स्वरूप मला सांग.

शिष्य—म्हजे खरोखरच या प्रश्नविषयक पुढ्याला सोळा कला असतात की काय ?

सिद्धान्ती—नाही. आत्म्यावर अज्ञानानें जसा सामान्य लोकां अवयवांचा आरोप करितात. त्याप्रमाणेंच पुरुषोत्तमावर कलांचा आरोप आहे, असे; वर्तमान सांगतांना मुकेशा पुढें म्हणावा, भगवन्, त्या आदरानें प्रश्न विचारणाऱ्या कुमाराला मी सांगितलें की, आपण मला ज्या पुरुषाविषयी विचारतां तो पुरुष मला ठाऊक नाही. हें माझे बोलणें त्याला खरें वाटलें नाही. कारण, माझ्या ठिकाणी या विषयाचे अज्ञान असेल अशी त्याला कल्पनाच नव्हती. माझे बोलणें पडत नाही असें मला समजल्यावर मी त्याबद्दल आपल्या अज्ञानाचें स्पष्टीकरण केलें. मी म्हणालों, 'जर मला आपण विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देतां आलें असतें व पुरुषोत्तमाचें स्वरूप मला ठाऊक असतें तर शिष्याचे सर्व गुण असणाऱ्या या आपल्यासारख्या व आपल्या योग्यतेच्या प्रश्नकर्त्यांस मी उत्तर दिलें नसतें काय ? किंवा त्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप सांगितलें नसतें काय ?' भगवन्, मीं असें बोललों तरी त्याच्या मनाचें समाधान झालें नाही; असें थोडलून त्याची छात्री व्हावी एतदर्थ मी पुनः म्हटलें 'हे राजकुमार, वस्तुस्थिति असेल तरी न सांगतां तिचें दुसऱ्या रीतीनें वणन करितो, आपण एक असतां दुसरा आहे असें भासवितो, सासण, जो अनृत अथवा जयमार्थ भाषण करितो तो खनूळ आपल्या स्वतःचा नाश करून घेतो. इह लोकां नाही, परलोक नाही, अशी त्याची स्थिति होते. असें मला ठाऊक आहे. म्हणून तरी मी असत्य भाषण करणार नाही. असत्य भाषण करणाऱ्या मूर्खांचें शील तें माझे शील नव्हे आहे; असें जाण. राजपुत्रा, खरोखरच मला पुरुषोत्तम-स्वरूपाचें ज्ञान नाही व असत्य भाषण करणारास काय शिष्या होते ती मला विदित आहे.' इतक्या निकरानें मी बोललों, तेव्हां त्याचा विश्वास माझ्या शब्दावर बसला आणि उत्रित होऊन तो एक अघरही न बोलतां रथावर बसून चालता झाला. तात्पर्य, जसा तो आला तसाच तो परत गेला. माझ्याकडे येण्यापासून त्याला कांहीं एक उपयोग झाला नाही.

निष्पत्ति—मदाराक, या पुरुषोत्तमस्वरूप दोन गोष्टी किंदू होतात. कोणीही अधिकारः पुरुष ज्ञान मिळविण्यासाठी आपल्याकडे विधिपूर्वक आला अर्थात ज्ञान पुरुषानें त्याला विद्यादान करायें. आणि दुसरी गोष्ट ही की कठक्याही प्रकारची रिपति असो, केव्हांही अदृष्ट भावन करूं नये. या दोन शास्त्रकिंदू गोष्टी आहेत.

सिद्धान्ती—शाबास ! चांगला बोध तू, घेतकास, असो; मुकेश्या शेवटी म्हणाला—मगवन्, राजपुत्राने ज्या पुरुषाविषयी मला प्रश्न केला, तो पुरुष कोठे राहतो आणि त्याचे स्वरूप काय ते मला सांगा, जोंपर्यंत मला ह्या विषेय पुरुषाचे ज्ञान होणार नाही तोंपर्यंत ह्या ज्ञेय पुरुषासंबंधाचे अज्ञान माझ्या हृदयांत मला शल्याप्रमाणे टोंचीत राहील, तात्पर्य, मी हे ज्ञान समजून घेण्याविषयी अत्यंत उत्सुक आहे. कृपा करा, मला हे ज्ञान शिकवा आणि माझी तळमळ नाहीशी करा. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः ह उवाच (पिप्पलाद मुनींनी मुकेशाला सांगितले—उत्तर दिले) इह एव अंतःशरीरे सोम्य ! स पुरुषः; यस्मिन् एताः षोडश कलाः प्रभवन्ति इति (हे सौम्य, येथेच (या अंतःशरीरामध्ये) तो पुरुष राहतो. या पुरुषाच्या ठिकाणी सोळा कलांचा उद्भव आहे.)

सारांश, सोळा कलांचा पुरुष तो हाच होय. ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलामिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति तदुपाधिकलाभ्यारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामत्यंतनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽभ्यारोपमंतरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रमवास्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव ज्ञान्ताः केचिदग्निस्वयोगाद्भूतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति । तद्विरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे । घटाद्विषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्याऽऽत्मनोऽनित्यं जायते चिन्त्यं चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः ।

सिद्धान्ती—विष्णुलादमुनि म्हणाळे, येथेच या अंतःशरीरांत—

शिष्य—अंतःशरीर म्हणजे ?

सिद्धान्ती—आपल्या हृदयकमलामध्ये. समजले ? येथे जे आकाश आहे, त्यांतच हे मुकेश्या, हा पुरुष असतो. याळा शोषण्याला देशांतरी (स्थळांतरी) जाणे नसणे. याचे स्वरूप येथेच समजून घेतले पाहिजे. ज्या सोळा कलांचे स्वरूप पुढे सांगणार आहेत, त्या प्राणादि कला वा पुरुषाचे ठिकाणी उतरून होतात.

शिष्य—म्हणजे सोळा कला ह्या पुरुषाचे अवयव आणि पुरुष अवयवी होय, असे कोणी म्हटलेच तर ?—

सिद्धान्ती—जुळावयाचे नाही. ह्या कला म्हणजे पुरुषाच्या तितक्या उपाधि आहेत. घ्यानांत ठेव की हा पुरुष स्वभावतः कलाशून्य असूनही कलावंतसा दिसतो. याचे कारण अविद्या हे होय. या व्यवहारांत भासमान होणाऱ्या कला प्रथमतः पत्करून मग परमार्थामध्ये त्यांचा निरास करावयाचा असतो. पुरुषावर कलांचा प्रथम आरोप करून पुढे त्या नाहीत असे ठरविले, याळा विद्या असे म्हणतात. अथवा विद्येचे हे कार्य आहे. अज्ञानाने उत्पन्न केलेला आरोप ज्ञानाने नाहीसा होतो. आणि यामुळे हा पुरुष निष्कल आहे, परमार्थतः कलाशून्य आहे, असे विद्येने ब्रह्मज्ञानाने समजते. असा आशय मनांत आणून श्रुतीने कलांचे उत्पादकत्व ह्या पुरुषाकडे दिले आहे. अत्यंत निर्विशेष (विशेषणशून्य, निर्गुण) आणि अद्वय-शुद्ध-पुरुषाचे ठिकाणी प्राणादिकांचा आरोप केल्याशिवाय ज्याचे प्रतिपादन करावयाचे तो विषय, त्या विषयाचे प्रतिपादन, इत्यादि व्यवहार करणे शक्यच नाही. ब्रह्मावर जेव्हा गुणांचा आरोप करावा, ते सगुण आहे असे समजावे, तेव्हा ब्रह्मप्रतिपादन करणे हा विषय आणि त्याची सिद्धि हे प्रतिपादन, इत्यादि व्यवहार सिद्ध होतो. असा व्यवहार केला नाही तर ब्रह्म-सिद्धिही व्हावयाची नाही. म्हणून पूर्वीक सोळा कलांची उतराव, त्याची स्थिति आणि त्यांचा नाश इत्यादि गुणांचा पुरुषोत्तमावर आरोप काढतात. या कला, यांची उत्पाव, स्थिति, तय व यांची पुरुषोत्तमाच्या ठिकाणी स्थापना हे सर्व अविद्येचे विषय आहेत. अनुभवही पाहिला तर दुग्धांडा असे आदरून येईल की चैतन्याचा व्यतिरेक न करितां (चैतन्याची संगति न सोडतां, चैतन्याच्या आभयाने) या कलांची उतराव होते. या कला काही काळपर्यंत स्थित असतात आणि शेवटी यांचा तय होतो. यामुळे अनेक पंडितांना अशी भ्रंति होते की, पृथार्थी (द्वयार्थी) अग्नीचा संयोग झाला असता जसे ते पावळ होऊन विरून जाते, त्याप्रमाणे पट-पटादि आकाशाने दृश्यमान होणारे चैतन्य प्रतिधर्मी उतरून होते व नाहीसे होते.

शिष्य—हे आपले प्रतिपादन मला समजले नाही.

सिद्धान्ती—बुद्ध बोकांचे असे मत आहे की, अहमाकारक (मी आहे हे विज्ञान, जसिमहाज्ञान) हे वाचनेला वच होऊन विपसाकार होते आणि मनी-

तीस येतें. वाचना संपली, पदार्थ नाहोंसा झाला, म्हणजे विज्ञानही नाहोंसें होतें. याप्रमाणें प्रतिक्षणां विज्ञान उत्पन्न होतें व नाहोंसें होतें. ही विज्ञान-वादी लोकांची भ्रामक समजूत आहे; तथापि या भ्रांतीवरून सुद्धां ज्ञानाचा विषय आणि चैतन्य अव्यतिरेक असतात म्हणजे उभयतांही एकत्र असतात, हा अनुभव सिद्ध होतो. अर्थां स्थिति नसतो तर वरील प्रकारचा भ्रम होणें असंभवनीय झालें असतें. पुनः विषय आणि चैतन्य यांची प्रतीति नियमानें एककालीं होते म्हणून गाढ निर्दोष, दृढ मूर्च्छा इत्यादि प्रसर्गां चैतन्याचा अभाव असतो म्हणून कित्येक लोक असें म्हणतात कीं या विश्वामध्ये सर्वत्र शून्य स्थिति आहे. कारण येथे (सुपुत्रीच्या वेळीं) चैतन्याचा अभाव असतो. ही ही एक भ्रांतिच आहे. तथापि ही भ्रांति सुद्धां चैतन्य आणि विषय यांचा अव्यतिरेक सिद्ध करिते. तसेंच नैयायिक लोक असें म्हणतात कीं, नित्य आणि चेतनावान् जो आत्मा त्याच्या ठिकाणीं घटादिविषयक अनित्य ज्ञान उत्पन्न होतें व नाहींसें होतें. नैयायिक पक्षाचें म्हणणें असें आहे कीं वर सांगितलेल्या सोळा कलांचा आरोप चैतन्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं. कारण चैतन्य हें अनित्य आहे. हे अनित्य चैतन्य प्राणादि कलांचें कार्य आहे. प्राणादि कला चैतन्यास उत्पन्न करितात. हीही एक भ्रांतिच आहे; तथापि ह्या भ्रांतीतही चैतन्य आणि विषय यांचें नित्य सादृश्य आहे. चार्वाकादि लोकायतिक महानास्तिक आहेत. ते म्हणतात कीं, चैतन्य हा देहादिकांचा एक वर्म आहे. तुला सांगावयास नकोच कीं हे शेवटचें मतही भ्रामक आहे. तथापि येथें सुद्धां चैतन्य आणि विषय यांचि जुग फुटलेले नाहीं. सारांश, व्यवहार काय, बौद्ध, नैयायिक, किंवा लोकायतिक पद्धितांचीं मते काय, सर्वत्र चैतन्य आणि विषय यांची अमंगा सहचारिता सर्व पक्षांस मान्य आहे.

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यक्ष-
भासते । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म, विज्ञानघन पवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिणु पदा-
र्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा यो यः पदार्थो विशायते
तथा तथा क्षायमानत्वादेय तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं
वस्तुतत्त्व भवति, किञ्चिन्न क्षायत इति चानुपपन्नम् ।

सिद्धान्ती—विषयराया, आपल्या मनाचा एक निश्चय करून ठेव कीं
चैतन्य म्हणजे आत्मस्वरूप आहे. आत्मा जसा कधीं जन्मत नाहीं किंवा मरत
नाहीं, त्या प्रमाणें चैतन्य हेंही कधीं उत्पन्न होत नाहीं किंवा नाहींसें होत
नाहीं. तें नानारूपांनीं भासतें याचें कारण त्याच्यावर आरोपित होणारे नाम-
रूपादि उपाधींचे घर्म होत. नामरूपांमुळे चैतन्य अनेकरूपांनीं प्रकट होतें.
स्वरूपतः तें एक आणि नित्य आहे. अर्थात् चैतन्याला अनेकत्वानें व अनि-

स्वत्वानें पाहणारे बौद्ध, नैयायिक व लोकायतिक हे श्रांत मताचे प्रतिपादक म्हणून त्यांच्या होत. 'ब्रह्म ह्ये सत्यं, ज्ञानं, आणि अनंत आहे' 'प्रज्ञान ह्ये ब्रह्म आहे' 'विज्ञान आणि आनंद ब्रह्मच होत,' 'आत्मा विज्ञानधन आहे. (त्याच्या ठिकाणी एकरस ज्ञान नित्यत्वानें संचित झालेले आहे)' इत्यादि श्रुतिही असे सांगतात की, बरीच किन्ही पक्ष अवैदिक आहेत, म्हणून त्यांच्या आहेत पुनः असे पक्ष की, आपले स्वरूप बदलणारे पदार्थांमध्ये, स्वरूपांतर करणाऱ्या पदार्थांमध्ये, चैतन्य एकच स्वरूपानें असते. केव्हांही ते स्वरूपांतर करीत नाही. ज्ञानकार्त्वी विषय आपले स्वरूप सोडितात; घट असतो व नाहीसा होतो. पण ज्ञान स्वस्वरूपाचा केव्हांही त्याग करीत नाही. तसेच विषयकार्त्वीही ज्ञानाचे स्वरूप बदलत नाही. याप्रमाणें विषय आणि ज्ञान यांत अत्यंत भेद आहे.

शिष्य—आपले म्हणजे असे आहे की, ज्ञानदृष्टीने आपण घटपटादि पदार्थ पाहू लागतो तर ज्ञानाचे विषय निर्गुण होतार; पण ज्ञानरूप एकच असते. तसेच विषयांकडे आपण दृष्टि लाविली तरी ज्ञानाचे स्वरूप बदलत नाही, ते एकरूप असते. साद्यंत, ज्ञानाचे अस्तित्व केव्हांही नाहीसे होत नाही. ज्ञान असून विषय नसणे शक्य आहे. निदान अनेक विषय असणे अशक्य नाही. पण विषय असून ज्ञान नाही अशी स्थिति केव्हांही येत नाही. असेचता आन-त्यास म्हणावयाचे ?

सिद्धान्ती—होय. विषय आणि ज्ञान यांच्या स्वरूपांत जो मोठा भेद आहे त्यावरून आम्ही असे सिद्ध करितो की, 'ज्ञान ह्ये नेहमी विषयाकार नात्र असते' असे म्हणणारे विज्ञानवादी अस्मिन्नांमार्गे प्रणयन करितात. याच न्यायानें आम्ही असे म्हणतो की, ज्या वेळी पटाचे ज्ञान होतें, त्यावेळी आपल्यासमोर घट नसेलही, म्हणजे विषय हे ज्ञानापासून अभिचरित होतात; पण आनण जेव्हां घटादि विषय पाहतात, त्यावेळी विषयाला सोडून ज्ञान केव्हांही असत नाही.

पूर्वपक्षी—असे कसे म्हणतो ? आपल्या समोर पट असतो त्यावेळी आन-त्यास पटज्ञान कोठे असते ? यावरून पट हा विषय प्रत्यक्ष असूनही त्यावेळी घटज्ञानाचा अभाव असतो. म्हणजे विषय आहे पण ज्ञान नाही असे होते. आणि दुसरी तर म्हणतो की, विषय असेच तेंपे ज्ञान असतेच पारिजे.

सिद्धान्ती—भाचार्यांनी तुमचा अभिप्राय उघात आपण स्वरूप या शब्दाची योजना उद्दिष्टपूर्वक केली आहे, ती साधारणच होय. पट प्रथम अथवा पट-ज्ञान नसेल; पण पटज्ञान असे. विशेष ज्ञान नाहीते साके म्हणून सामान्य ज्ञान मारिजे साके असे होत नाही. विषय प्रत्यक्ष अथवा व विषयज्ञानाची धारणें निरंत असून स्वरूपांतर अथवा तेंपे ज्ञानच नाही अथवा स्थिति केव्हांही असते शक्य नाही. उचटपक्षी ज्ञान असेच; पण त्याची कोण

ताही विषय तेथें प्रत्यक्ष नसेल. हा विषय आणि ज्ञान ह्यात विशेष भेद आहे म्हणून ज्ञान उत्पन्न होतें आणि नाहीतें होतें असें म्हणणारे तार्किक व नैयायिक मिथ्यावादी आहेत. साराश, जेव्हा जेव्हा आपल्यास पदार्थांचें ज्ञान होतें, तेव्हा तेव्हा तो पदार्थ जाणवला गेला असतो, म्हणून त्या त्या पदार्थाची व चैतन्याची मिठी केव्हाही सुटत नाही. चैतन्य अव्याभिचारी आहे म्हणजे त्याचें स्वरूप नित्य आहे. जेथें ज्ञेय वस्तु आहे तेथें ज्ञान असलेच पाहिजे, पण जेथें ज्ञान आहे तेथें ज्ञेय वस्तु असल्याच पाहिजे असा मान नियम नाही.

पूर्वपक्षो—अहो, जे पदार्थ उत्पन्न होऊन नष्ट झाले किंवा अद्यापि उत्पन्न न्हावयाचे आहेत तसेंच पृथ्वीच्या पोटात व मेरूच्या उदरात असलेले पदार्थ तुम्हास ठाऊक नाहीत म्हणून ज्ञेय पदार्थ विद्यमान असून त्याचें ज्ञान नाही, हें सिद्ध आहे.

सिद्धान्ती—या पदार्थांचें विशिष्ट अज्ञान आहे. कारण, तुम्ही म्हणता तसल्या पदार्थांची अद्यापि सिद्धि झालेली नाही. अथवा त्याचें विशिष्ट ज्ञान उत्पन्न झालेचें नाही. या वरून सामान्य ज्ञानाचा अभाव सिद्ध होत नाही विशेष ज्ञानाचा अभाव मात्र सिद्ध होतो. साराश, कांहीं ज्ञान नाही, अशी स्थिति असणें शक्य नाही. पदार्थ पुढें आला की त्याचें विशेष ज्ञान होतें, हें खरें, पण या विशेष ज्ञानाच्या मुळाशी सामान्य ज्ञान असतें व तें नित्य असतें. हें केव्हाही विचरू नये.

रूप च दृश्यते न चास्ति चक्षुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेय ज्ञान न व्यभिचरति कदाचिद्दपि ज्ञेयम् । ज्ञेयानावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽस्तिति ज्ञेय नाम भवति कस्यचित् । सुपुत्रेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुपुत्रेऽभावाज्ज्ञेयवत्त्वा नस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्याऽऽलोकावज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात्स्वव्यङ्ग्याभावात् आलोकाभावात्तुपपत्तिवत्सुपुत्रे चिदानानाधानुपपत्ते ।

सिद्धान्ती—रूप तर दिसतें आहे, पण मला बघण्याला नेत्र नाहीत, हें म्हणणें जसें अप्रयोजक, तसेंच पदार्थ असूनही त्याचें सामान्य ज्ञान मला होत नाही हें म्हणणें अप्रयोजक आहे. तारतम्य, ज्ञान असेल तेव्हा ज्ञेय असतेंच असा नियम नाही. ज्ञेय व्यभिचरित होतें, पण ज्ञान मात्र केव्हाही कदापासून विभक्त राहात नाही. ज्ञेय आहे तेथें ज्ञान असलेच पाहिजे. ज्ञान केव्हाही व्यभिचरित होत नाही. मागें तुला सांगितलेच की, घट-ज्ञान आपल्यास होतें तेव्हा कदाचित् तेथें घट नसेलही, घट असूनही पटज्ञानाचा अभाव असतो पण ज्ञान स्वरूपानें कायम असतें. तारतम्य, ज्ञान नित्य आणि सर्वव्यापी आहे,

घटपटादिकांचीं ज्ञानें विशिष्ट म्हणजे एकदेशीय असतील व त्यांची विशिष्ट स्वरूपांतरेही होतील. पण नित्य आणि सर्वव्यापी ज्ञानाचें केव्हांही स्वरूपांतर होत नाहीं. तसेंच ज्ञानाच्या अभावां ज्ञेय (जाणावयाची वस्तु) असेल असें संभवत नाहीं. कारण ज्ञानाचा अभाव असणें शक्य नाहीं.

पूर्वपक्षी—अहो महाराज, गाढ निद्रा जागळी असतां आपल्यास कांहींएक दिसत नाहीं व त्या वेळीं ज्ञेय वस्तूप्रमाणेंच ज्ञानाचाही अभाव असतो. हे तुम्हांस ठाऊक आहेना ! येथें तरी निदान ज्ञानाचें अस्तित्व नसतें अथवा ज्ञान-स्वरूपाचा व्यभिचार होतो. तात्पर्य, निद्रेच्या प्रसंगी, ज्ञानाची सत्ता नाहींशी होते व ज्ञान नित्य नाहीं हें ठरतें.

सिद्धान्ती—तसें गुळीच ठरत नाहीं. पहा कीं एखादा आरसा आपण घेतला आणि त्याच्या पुढें कोणतीही वस्तु न ठेवतां आपण स्वस्थ राहिलों म्हणून ठेवलेला आरसा किंवा प्रोतबिंब दाखविण्याचें त्याचें सामर्थ्य, ही नाहींशी होत नाहींत. त्याप्रमाणेंच वस्तूनां प्रकाशित करणारे जें ज्ञान त्याच्या समोर प्रकाशित होण्याला वस्तु नसते म्हणून गाढ निद्रेमध्ये ज्ञानाचा अभाव असतो असें, केव्हांही सिद्ध करितां यावयाचें नाहीं. प्रकाशित होणारा पदार्थ गाढ निद्रेमध्ये नसतो, छानन ज्ञानाचें प्रकाशकत्व प्रकट होत नाहीं; पण यावरून तेथें प्रकाशक ज्ञानच नाहीं असें कोणालाही म्हणतां यावयाचें नाहीं.

पूर्वपक्षी—आहो! असें म्हणतो कीं, सुप्तिकाळीं जेंघाचा अभाव आहे म्हणून ज्ञानाचा अभाव आहे. झांतरी आमचे दोन पक्ष आहेत. ज्ञेय हें नेहमीं प्रकाशित होतें. तेंच नाहीं म्हणून ज्ञानाचाही अभाव असतो. हा पहिला पक्ष झाळा. दुसरा पक्ष म्हणतो कीं ज्ञेय आणि ज्ञान हीं दोन्ही एकच आहेत म्हणून एकाचा अभाव धरला म्हणजे दुसऱ्याचाही अभाव असतो. हे आमच्या पहिल्या म्हणण्याचे दोनपक्ष झाले. दुसरे म्हणणे असें आहे कीं, ज्ञानाचें दर्शनच होत नाहीं म्हणून ज्ञानाचा अभाव सिद्ध होतो. या सर्व पक्षांचे निराकरण तुम्हांस करतां आले तर ज्ञानाच्या नित्यत्वाचा व सर्वव्यापित्वाचा पक्ष तुम्हांस सिद्ध करितां येईल.

न ह्यन्धकारे चक्षुषा रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुं धैनाशिकेन । धैनाशिको ज्ञेयामाये धानामायं कल्पयत्येवेति चेदेन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्पयत इति पक्षस्य धैनाशिकेन ।

सिद्धान्ती—टीक आहे. तुम्ही कादिलेखा आंघोळाचा आंधी क्रमशः विचार करितों. तुमचें पारिळे म्हणजे असें आहे कीं प्रकाशित करण्याची वस्तु नसली म्हणजे प्रकाशकाचा अभाव धरतो. पण याचें उच्चर आम्ही आरशाचें उदारण घेऊन पूर्वीच दिलें आहे. पण हे उच्चर तुम्हांस पटव नसेल तर

दुसरे एक उदाहरण देऊन तुमचें म्हणणें सयुक्तिक नाही असें आम्ही सिद्ध करितों. गर्द अंधकार पडला असतां रूपाची उपलब्धि आपल्यास होत नाही. पण जोळ्याला आपल्या समोवतालच्या वस्तुदिसत नाहीत म्हणून रूप-प्रकाशक नेत्रही नाही, असें म्हणतां येईल काय ? सचित येणार नाही. केवढाही मोठा वैनाशिक पंडित असला तरी त्याला असें म्हणतां येणार नाही. म्हणालाच तर त्याला वेळ्याच्या वर्गात बसधावा लागेल किंवा तो शंकरप्रिय आहे असें त्याला उपपद घावें लागेल.

शिष्य—वैनाशिक हा बौद्ध-मताची एक शाखा आहेना ?

पूर्वपक्षी—वैनाशिकांचें म्हणणें तुम्ही बरोबर समजलां नाही, किंवा समजले असेल तर जाणूनबुजून तुम्ही त्याच्या, मताचा विपर्यय करित आहांत. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं ज्यावेळीं ज्ञेय वस्तूचा अभाव असतो त्यावेळीं ज्ञानाचाही अभाव असतो. तेव्हां तुम्ही म्हणतां तथा त्याच्या आधेपाना निरास होत नाही. त्यांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, विज्ञानव्यतिरिक्त (विज्ञानाच्या अभावीं) आलोक-वस्तूचा (आरशाचा) अभाव असतो. विज्ञानच नाहीतर, तर आरशाचें ज्ञान नाही व ज्ञान नाही म्हणून आरशाही नाही असें झाले.

सिद्धान्ती—ठीक आहे. आतां एवढें सांगा कीं, जाणण्याच्या वस्तूचा व चक्षूचा, (आरशाचा) अभाव आहे असें तरी ज्ञान असतें कीं नाही ? ज्ञान असतें; असें म्हणाल तर ज्ञानाच्या अभावाची सिद्धि होत नाही. कारण ज्या ज्ञेयाच्या (जाणण्याच्या वस्तूच्या) अभावज्ञानानें ज्ञानाचा अभाव आहे अशी कल्पना होते, त्या कल्पना-ज्ञानाच्या अभावाची कल्पना कोण करतो वरें ? ही कल्पना दुर्भास केव्हाही करितां यावयाची नाही.

शिष्य—मला हे आपले माव आणि अभाव कांहीं एक समजत नाहींत. माझ्यासमोर घट नसेल तर मला घटाभावाचें ज्ञान असतें आणि या ज्ञानानें ज्ञानाभावाची मला कल्पना करितां येते.

सिद्धान्ती—नाहीं. तुला कल्पना करितां यावयाची नाही. जर तुला घटाच्या अभावाचें ज्ञान आहे तर त्या वेळीं कोणत्याही प्रकारचें ज्ञान तुला नाही, ज्ञानाचा सर्वथा अभाव आहे, अशी कल्पना तुला कशी करतां येईल ? आणि कल्पना केलीस तरी तुला त्या कल्पनेचें ज्ञान असतेंच. सारांश, कोणत्याही वेळीं ज्ञानाच्या अभावाची कल्पना करितां येणें शक्य नाही.

तदभाषस्यापि ज्ञेयत्वाद्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानरूप ज्ञेया-
व्यतिरिक्तत्वाद्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभाव इति चेन्न । अभावस्यापि
ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाशिकैर्नित्यश्च

तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्सद्भावस्य च ज्ञाना-
त्मकत्वाद्भावस्य चाद्भ्यात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं
च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनामनाद्यारोपे किं-
चिद्विद्युन्नम् ।

सिद्धान्ती—बरे आतां जाणण्याच्या वस्तूचें ज्ञान नसतें, असें म्हणाल तर
तुमचें म्हणणें वेदेषणाचें आहे असें म्हणावें जागेळ. कारण ज्ञेयाभावाचें ज्ञानच
नाहीं म्हणून ज्ञानाभावाची कल्पनाही असंभवनीय होते. कल्पना केळीच तर
ती जाणण्याची वस्तु आहे म्हणून ती ज्ञेयाच्या कोटीत येते. ह्या कोटीत येणें
म्हणजे ती वस्तु समजणें असें होतें. अर्थात् अभावाचे ज्ञान नाही असें म्हणणें
विचाराच्या कर्षेत येण्याइतकें समुक्तिक नाही असें म्हणावें जागतें.

शिष्य—पटाच्या अभावाचें ज्ञानच जर मळा नाही. तर मळा ज्ञान आहे कीं
नाहीं याचा निर्णय करणें अशक्य आहे. सारांश, अभावाचें ज्ञान नाही हें म्हणणें
आणि त्यावरून ज्ञानाचा अभाव सिद्ध करणें, हें विचारास संमत होण्या-
सारखें नाही.

सिद्धान्ती—आतां तुमचा दुसरा आक्षेप असा आहे कीं; ज्ञेय आणि ज्ञान
ही दोन्ही एकच किंवा एकत्र असतात म्हणून एकाचा अभाव असला म्हणजे
दुसऱ्याचा अभाव असतो. हा ही आक्षेप योग्य नाही. तुमचे वैनाशिक पंडित
असें कबूल करितात कीं, अभाव ही ज्ञेयवस्तु आहे, अभावाचें ज्ञान होऊं शकतें.
दो अभाव नित्य आहे. म्हणजे त्यांच्या मताप्रमाणें ज्ञेय नाही. अशी जगांत
कोणतीही वस्तु नाही कीं, जो ज्ञेय आहे, ज्ञेय वस्तूचा सर्वथा अभाव आहे;
असें हे पंडित म्हणतात म्हणून त्यांस वैनाशिक असें म्हणतात. दिसते ही सृष्टि
मुळीच नाही. हा सर्व आपल्या कल्पनांचा खेळ आहे, असें या वैनाशिकांचें मत
आहे. सारांश, त्यांच्या मतें ज्ञेय वस्तूचा अभाव नित्य आहे. आतां ज्ञेया-
बरोबरच ज्ञान असतें, ज्ञेय आणि ज्ञान एकत्र असतात, असें म्हटलें म्हणजे ज्ञाना-
काही नित्यत्व येतें. कारण, ज्ञेय वस्तूच्या अभावाची जाणीव म्हणजे ज्ञान स्वरूपच
होव. ज्ञेयाभाव नित्य आहे तर त्या अभावाचें ज्ञान नित्य असलें पाहिजे. या
नित्य ज्ञानाला तुम्ही अभाव म्हणा किंवा भाव म्हणा, आमचें त्यांत कांहीं विष-
दत नाही. तुमच्या आक्षेपाचें पर्यवेसान असें होतें कीं, ज्ञानाचा अभाव आणि
ज्ञानाचें अनित्यत्व ही नाहींशी होऊन ज्ञान ही नित्य असणारी सद्द्रव्य आहे असें
सिद्ध होतें. या नित्य ज्ञानाचें तुम्ही अभाव जसें नांव ठेवले म्हणून आम्हांला
त्याबद्दल यत्किंचितही विषाद वाटणार नाही. कारण, ज्ञान नित्य आहे असें जें
आम्ही म्हणतों तेंच तुम्ही म्हणत आहांत. मात्र नित्य ज्ञानाला अभाव असें निराळे
नाव देतां ही तुमच्या मर्जीची गोष्ट आहे. या म्हणण्याने किंवा नामकरणाने
आमच्या सिद्धाताला यत्किंचितही बाध येत नाही.

अथाभावो ज्ञेयोऽपि सञ्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं, न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वाद्धिशेषानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वं चेद्भ्युपगम्यते ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेतद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्बद्भ्युपगम्यते, ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा ।

पूर्वपक्षी—आमचा भाव तुऱ्हांस बरोबर कळला नाहीं. आमचें म्हणणें असें आहे कीं, जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव ही जरी ज्ञेय वस्तु आहे, तरी ती ज्ञानाहून निराळी वस्तु आहे.

सिद्धान्ती—तर मज जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव असला म्हणजे जाणविका अभाव असतो हें म्हणणे सोडून द्या.

पूर्वपक्षी—तसें नव्हे. जाणण्याची वस्तु ही ज्ञानाहून निराळी असते असें आमचें म्हणणें आहे. जाणणें हें जाणण्याच्या वस्तूहून निराळें असतें असें आमचें म्हणणेंच नाहीं.

शिष्य—मला तुमच्या बोलण्याचा अर्थ समजतो. तो असा; तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्ञेय वस्तु इतक्या पुष्कळ आहेत कीं, त्या सर्व ज्ञानाच्या कक्षेत येऊं शकत नाहींत; पण ज्ञान हें ज्ञेय वस्तुव्यतिरिक्त असत नाहीं. ज्ञेय वस्तु अद्यात असेल; पण ज्ञान झाले कीं ज्ञानविषय तेंच असलाच पाहिजे. सारास, ज्ञान हें विषयानुगामी आहे. तें ज्ञेय वस्तू—हून अन्य ठिकाणीं राहात नाहीं. ज्ञेय वस्तु मात्र ज्ञानाशिवाय असें शकेल. हें म्हणणें बरोबर आहेना ?

पूर्वपक्षी—मनुष्य हा प्राणी आहे, या उदाहरणात मनुष्यत्व हें प्राणित्वाव्यतिरिक्त असें शकत नाहीं; पण प्राणित्वमात्र मनुष्यत्वव्यतिरिक्त असें शकतें. याप्रमाणें ज्ञेय हें ज्ञानव्यतिरिक्त असें शकतें; पण ज्ञान मात्र ज्ञेयव्यतिरिक्त असें शकत नाहीं.

सिद्धान्ती—हा केवळ शब्दवादमात्र आहे प्राणी आणि मनुष्यत्व यांत जसा विशेष भेद आहे तसा ज्ञान आणि ज्ञेय हीं एकत्र राहतात असें म्हणणाऱ्या तुमच्या मतांत विशेष (भेद) दिसत नाहीं. ज्ञान आणि ज्ञेय हीं एक आहेत असें जर गृहीत घरावयाचें, तर ज्ञेय ज्ञानव्यतिरिक्त असतें; पण ज्ञानमात्र ज्ञेयव्यतिरिक्त नसतें. असें म्हणणें म्हणजे बहिः अग्निव्यतिरिक्त असतो पण अग्नि मात्र बहिःव्यतिरिक्त नसतो, असें म्हणण्यासारखें अपयोजक आहे. आतां ज्ञेयव्यतिरिक्त ज्ञान असतें असें जर—हा आम्ही काढलेला दोष टाळण्यासाठीं म्हणाल तर सुपुतीमध्ये ज्ञेयाभाव असतो (जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव असतो)

म्हणून ज्ञानाचा अभाव असतो, असे म्हणाळ ! पण असे तुम्हांस सिद्धच करितां यावयाचे नाही.

ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न ॥ सुपुत्रे श्रुत्यभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुपुत्रेऽपि ज्ञानास्तित्वं, तथापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्थेनैवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् ।

पूर्वपक्षी—आपण गाढ निद्रा घेत असतो, त्यावेळीं आपल्यास कोणतीही वस्तु ज्ञेय नसते म्हणून ज्ञानाचे दर्शन होत नाही. आणि दर्शन होत नाही, म्हणून तेथे ज्ञानाचा अभाव असतो एवढे तरी तुम्ही कबूल कराळ !

सिद्धान्ती—नाहीं. सुपुत्रीमध्ये ज्ञानाचे अस्तित्व गृहीत करवेंच लागतें. वैनाशिक पंडित मुद्रां म्हणतात कीं, विशेष ज्ञानाच्या संतर्कानें ज्ञान हे सदैव नास्य आहे.

शिष्य—म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—वस्तूंचें जें ज्ञान असतें त्याला विशेष ज्ञान असें म्हणतात. सुपुत्रीच्या पूर्वी जें विशेष ज्ञान असतें तेंच गाढ निद्रेतून जागृत झाल्यावरही असतें. या ज्ञानाला खंड पडत नाही. म्हणून सुपुत्रीवरी तें ज्ञान असतें, असें वैनाशिकांचें म्हणणें आहे.

पूर्वपक्षी—पण त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, सुपुत्रिकाळीं ज्ञेयाभाव असतो म्हणून तदनुगामी (त्यानें निरूपित केलेल्या, त्यावरून कळणाऱ्या) ज्ञानाचे अदर्शन असतें. आणि सुपुत्रिकाळीं जें ज्ञान असतें असें आम्हीं म्हणतो, तें स्वतःच स्वतःला ज्ञेय असतें. सुपुत्रिकाळीं ज्ञानच ज्ञेय होतें. तुमचें मत तसें नाही. तुम्ही ज्ञानच ज्ञेय होतें असें म्हणत नाही. सुपुत्रिकाळीं दुसरे कांहीं ज्ञेय नसतें. म्हणून ज्ञान-निरूपक कांहीं नसल्यामुळे ज्ञान आहे असें तुम्हांस म्हणता येत नाही. साशंभ, सुपुत्रिकाळीं ज्ञानच ज्ञेय होऊन प्रकट होतें असें आम्हीं म्हणतो; पण ज्ञानाला ज्ञेयत्व प्राप्त होणें हे तुम्ही स्वाकृत करीत नाही, म्हणून सुपुत्रिकाळीं ज्ञान असतें असें तुम्हांस म्हणतां येत नाही.

सिद्धान्ती—हें द्रमचें म्हणणें योग्य नाही. ज्ञान आणि ज्ञेय यांचा भेद नित्य सिद्ध आहे. ज्ञान हे केव्हाही ज्ञेय व्हावयाचे नाही. आणि पूर्वी आम्हीं ज्ञान आणि ज्ञेय यांमधील भेद अभावस्वरुपी सिद्ध केला आहे. त्याच हेतूनी सर्वत्र ज्ञान आणि ज्ञेय यांमधील भेद सिद्ध होतो, परा कीं आतां येथे पट नाही. त्यावेळीं आपणां सर्वांस पटाच्या अभावाचे ज्ञान आहे. अभाव हा आहे ज्ञेय विषय न्याचा, ते अभाव-विज्ञेय-विषयज्ञान अथवा अभावज्ञान होय. आणि

अभाव हा त्या ज्ञानाचा विषय आहे. अर्थात् अभाव हा ज्ञेय आणि अभाव-ज्ञान हे ज्ञान, यांमध्ये अत्यंत भेद आहे हे स्पष्ट आहे.

न हि तद्विद्वं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकशैतरेपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति स्वल्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यते ऽवैनाशिकैर्न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ।

पूर्वपक्षी—अभावस्थली भेद असतो हे आम्हांस कबूल आहे. पण सर्वज्ञ ज्ञानज्ञेयांमध्ये भेदच असतो हे मात्र आम्ही कबूल करणार नाही.

सिद्धान्ती—हे पहा, अभावस्थलीचा भेद ज्या हेतूसाठी कबूल आहे तोच हेतू सर्वत्र विद्यमान असल्यामुळे ज्ञान आणि ज्ञेय ही सर्वथा भिन्न आहेत, असे तुम्हांस म्हटलेंच पाहिजे. मेलला मनुष्य जिवंत करणे किंवा तो मेलला नाही असे सिद्ध करणे ही गोष्ट जशी केवळ असाध्य आहे, त्याचप्रमाणे शेकडों बरी वैनाशिक पंडित धाळे तरी त्यांच्या हातून ज्ञान आणि ज्ञेय यांमध्ये सिद्ध होणारा जो भेद तो नाहीसा करता येणार नाही.

पूर्वपक्षी—आपल्या स्वतःच्या व्यतिरिक्त जे आहे ते ज्ञेय होय. असा जर नियम केला तर ज्ञानासंबंधाने अनवस्था उत्पन्न होईल. म्हणजे ज्ञान हे दुसऱ्या कोणाचे ज्ञेय होईल. ते तिसऱ्याचे होईल, अशी अनवस्था होईल.

सिद्धान्ती—नाही. ही अनवस्था होण्याचे कारण नाही. ज्ञानच्या स्वतः व्यतिरिक्त जे काही आहे ते ज्ञेय होय. अशा नियमाचा अंगीकार आम्ही करितो आणि ज्ञानाला केव्हांही ज्ञेयत्व येत नाही, असे आम्ही म्हणतो, म्हणून तुम्ही जो दोष आमच्या मार्था मारित आहात तो आम्हांस स्पर्शमुदा करित नाही. सर्व वस्तुजातीचा असंकर (अमिश्रण स्पष्टभेद, विभाग) असतो. ज्ञान हे ज्ञानमात्र असते. ते केव्हांही ज्ञेय नसते. ज्ञेय हे सर्वदा ज्ञेयच असते. ते केव्हांही ज्ञान होत नसते. सापेक्ष, ज्ञान आणि ज्ञेय हे परस्पर भिन्न आहेत आणि ज्ञानरूपी ज्ञेयाचे ज्ञानाचे ज्ञान, अशी अनवस्था प्राप्त होत नाही. जेव्हां सर्व ज्ञेय आहे असे ठरते तेव्हां तद्व्यतिरिक्त अवघारें ज्ञान सर्वदेव ज्ञानरूपच असते. हा जे वैनाशिक नाहींत त्यांच्या ज्ञानमीमासेचा प्रकार आहे. त्यांना केव्हांही अनवस्थेचा प्रसंग प्राप्त होत नाही. कारण ते केव्हांही ज्ञानाला ज्ञेय असे म्हणत नाहींत व ज्ञान केव्हांही ज्ञेय असे शकत नाहीं.

ज्ञानस्य स्वैवैवाविवेक्यत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चित्तोऽपि दोष-स्तस्यैवास्तु किं तन्निवर्तणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेय-त्वाभ्युपगमादचदयं च वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् ।

पूर्वपक्षी—हे तुमचें ज्ञान जर स्वतःलाच अविद्येय असेल, ज्ञानाला (ज्ञानात्मक ब्रह्माला जर स्वतःचें स्वरूप अज्ञात राहिल, तर तुम्ही ब्रह्माला व ब्रह्मज्ञाला सर्वज्ञ असें जें उपापद देतां तें अयोग्य होईल, ब्रह्म हे सर्वज्ञ आहे असें म्हणतां येणार नाही. कारण, ज्ञानात्मक जें ब्रह्म त्याला स्वतःविपर्यायेच अज्ञान असेल,

सिद्धान्ती—तुम्हांला सर्वज्ञ या शब्दाचा अर्थ कळला नाही असें वाटतें—त्याचा अर्थ असा आहे की, जाणण्यास म्हणून जें जें कांहीं योग्य आहे त्या सर्वांचें ज्ञान असणें म्हणजे सर्वज्ञत्व होय. आतां जाणण्यास योग्य अशी गोष्ट असून तिचें ज्ञान नसेल तर ब्रह्मान्या सर्वज्ञत्वाची हानि होईल. पण सद्याचें शिग माहीत नाही म्हणून ब्रह्म असर्वज्ञ आहे. असें म्हणाल तर तसें म्हणण्यास तुम्ही स्वतंत्र आहां; पण युक्ति मान स्वतंत्र नाही. शिवाय असर्वज्ञत्वाचा दोष वैनाशिकाकडेच जातो. कारण त्यानें ज्ञान हे ज्ञेय असेतें अशा अन्याय्य सिद्धांताचा अंगीकार केला आहे.

पूर्वपक्षी—तुम्ही तरी सर्वज्ञत्व उपपदाची कशी व्यवस्था लावतां? जर ब्रह्माला स्वतःचेंच स्वतः ज्ञान नाही, तर तें ब्रह्म सर्वज्ञ कसें होईल.

सिद्धान्ती—अहो महाराज, हे सर्व दिसणारे विश्व जर मायिक आहे, मायाकृत आहे, मिथ्या आहे, तर या मायेचें किंवा मायाकृत वस्तूचें ज्ञान असलें किंवा नसलें तरी त्यांत कांहीं दोष नाही. वस्तुतः पाहिले असतां सर्वे व्यवहाराळा हेतु असणारे जें ज्ञान तें असणारा पुरुष सर्वज्ञ असतो. आतां हे ज्ञानत्व स्वयंप्रकाश असतें म्हणून स्वव्यवहारालाही हेतु असतें. तात्पर्य, सर्वज्ञत्वाचा दोष आमच्या ब्रह्माकडे येत नाही. वैनाशिकाकडेच तो जातो. म्हणून आम्ही पूर्वांक दोषाचा (स्वज्ञानभावाचा) दोष स्वीकारित नाही. ज्ञानाला ज्ञेयत्वाचा पोषाख चढविणाऱ्या वैनाशिकाकडे हा दोष जातो. कारण ज्ञानाला ज्ञेय म्हटले म्हणजे त्या ज्ञेयाचा ज्ञाता कोण व त्या ज्ञेयाचें ज्ञान काय? पुनः ह्या ज्ञानाचा ज्ञाता कोण अशी मालिका लागते आणि अनवस्था होते.

स्वात्मना चाचिद्वेयत्वेनानवस्थाऽनिवार्या । समान एवायं दोष इति चेन्न । ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यद्यस्वमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात्सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवद्वेकधाऽवभासत इति । नासौ दोषः । तथा चेद्देदमुच्यते ।

पूर्वपक्षी—ज्ञान हे जर अज्ञेय राहणार तर व्यवहाराची सिद्धि होत नाही. तुम्हां आम्हांस कोळण्या चाळण्याचा व्यवहारच करितां पावपाचा नाही. बरे, दुसऱ्या ज्ञानाने हे तुमचें ज्ञान ज्ञेय होतें असें म्हटले तर दुसऱ्या ज्ञानाचा असा कोण? त्याचा ज्ञाता कोण? अशी मालिका लागते. आणि अनवस्था उत्पन्न होते. ओ दोष तुम्ही आमच्यावर लादूं पहात अशांत तो तुमच्यावरही येऊन आदळत आहे. उभयपक्षी हा दोष सामान्यच आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं. ज्ञानामर्थे भेद आहे, असें आम्ही केव्हांही म्हणत नाही. ज्ञान एकस्वरूप असते, शिवाय ते स्वप्रकाश असते म्हणून व्यवहारासाठी अदृक्चण पडत नाही. दिव्याला दुसरा प्रकाशक दिवा लागत नाही. कारण तो स्वयंप्रकाश असल्यामुळे स्वतःचें स्वरूप प्रकट करून दुसऱ्या पदार्थाचें स्वरूप प्रकाशित करितो. त्याप्रमाणे ज्ञान हे स्वयंप्रकाश असल्यामुळे दुसऱ्या ज्ञानाची अपेक्षा करित नाही. आणि तसेंच ते आपले स्वरूपही स्वयमेव प्रकट करितें; तथापि ते स्वतःची जेवढी केव्हांही होत नाही. सर्व देश, काल, पुरुष इत्यादिकाचे ठिकाणी वास्तव्य करणारे ज्ञान एक आणि एकरूप असते. ते अनेक रूपांनी व अनेक नामांनी प्रकट होते हे खरे, पण ही त्याची नाम-रूपे उपाधींनी घटित होतात. सूर्य एक असूनही जल, तेल, आदर्श इत्यादिकांमध्यें प्रतिबिंबित झाला असता निरनियत्या स्वरूपाचा दिवतो, कारण, जल-तेलादि-उपाधींनी तो प्रस्त झालेला असतो. तसेंच चैतन्य हे परमार्थतः एकरूप आहे; तथापि उपाधिभेदांनी त्याला अनेक नामरूपे प्राप्त होतात. या प्रमाणे चैतन्य एक आहे. म्हणून ते नित्य आहे. हे विश्व एकरूप नाही व नित्यही नाही; पण चैतन्य नित्य व अपरिच्छिन्न आहे, म्हणून सत्य आहे, आणि तेच सर्वांचें अधिष्ठान आहे. या अधिष्ठानावर कळाचा जो आरोप या मंत्रांत केला आहे तो आत्मलाभासाठी व आत्मज्ञानासाठी केला आहे.

ननु धृतेरिहैवान्तः शरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमानपरिच्छिन्नस्य प्राणधर्मादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरं कारणकारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरीकुर्यात् वीजवृक्षादिवत्स्यादिति चेत् ।

पूर्वपक्षो—असें कसें म्हणतां ! अर्थातच प्रत्यक्ष असें म्हटलें आहे कीं हे नुमचे चैतन्य किंवा आत्मा किंवा ज्ञान हे शरीराच्या अंतर्भागी परिच्छिन्न होऊन राहिलेले आहे. एखाद्या कुंडीमध्ये वाढणाऱ्या वृथाचें रूप परिच्छिन्न झालेले असतें, तथाच या मंत्रातील पुरुष शरीराच्या अंतर्भागी मर्यादित होऊन राहिला आहे. श्रुतीला पुरुष मर्यादित आहे असें सावावयाचें आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं. धृति असें म्हणत नाही. कारण, पुरुष किंवा आत्मा, हा प्राण, धडा, पंचमहाभूते इत्यादि कळाचें कारण आहे. पहा कीं, शरीर हे कळाचें कार्य असतें. प्राणादिकला शरीराची कारणे असतात. प्राणादिकापासून शरीर उत्पन्न होतें. आता ज्या शरीराचें कारण प्राणादि कला त्याचें कारण असणारा पुरुष तो त्या शरीरानें केव्हांही मर्यादित होणार नाही. शरीरानें परिच्छिन्न झालेला आत्मा

शरीरकारण ज्या कला त्यांचें कारण केव्हांही होऊं शकावयाचा नाही. तसेंच पुरुषापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या कला त्यांचें कार्य शरीर असतें म्हणून त्या शरीराला आपल्या कारणांचें कारण जो पुरुष त्याला केव्हांही मर्यादित करितां यावयाचें नाही. कुंडीला बंदरवृक्ष मर्यादित करितां आला म्हणून शरीराला केव्हांही आपल्या कारणान्या कारणाला मर्यादित करितां यावयाचें नाही. येथे शरीराच्या अंतर्गामी पुरुष असतो असें म्हटलें आहे, तें प्रत्यगात्म्याच्या दृष्टीनें म्हटलें आहे. परिच्छिन्नत्वाच्या दृष्टीनें म्हटलें नाही. कारण आतांच सांगितलें आहे की, कोणत्याही वस्तूला आपल्या कारणाचें कारण मर्यादित करितां येणार नाही.

पर्वपक्षा—न, यावयात काय झाले ? बीजापासून वृक्ष होतो. वृक्षाला फळ येतें आणि त्या फळांतच बीज असतें.

शिष्य—म्हणजे कसें ?

यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्यात्रादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजाद् वृक्षफलसंबृत्तान्यन्यान्येव बीजानि वार्थान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते ।

पूर्वपक्षी—आंन्यासारखा कोणताही वृक्ष घेतला तरी तो बीजापासून उत्पन्न होतो. वृक्ष हें बीजाचें कार्य आहे. या वृक्षाला फळ येतात. अर्थातच फळ वृक्षाची कार्ये असतात आणि या फळांत त्यांचें कारण जो वृक्ष, त्या वृक्षाचें कारण, बीज, अवस्थित असतें. याचप्रमाणे शरीराचें कारण ज्या कला त्या कलांचें कारण असणारा आत्मा (पुरुष) शरीरांत (कार्याच्या कार्यांत) राहू शकेल. या विचारसरणीत मला तर दोष दिसत नाही.

सिद्धान्ती—दोष नाही कसा ? ज्या बीजापासून वृक्ष झाला तें बीज वृक्षाच्या फळांत असतें काय ? नाही. वृक्ष उत्पन्न करणारे बीज निराले व वृक्षाच्या फळांत असणारे बीज निराले. तसेंच बीज सावयव असतें. पण चेतन्य निरवयव असतें. म्हणून तुमचा दृष्टांत योग्य नाही. धृतीमध्ये ज्या पुरुषाचा उल्लेख आहे तो शरीरांत राहतो असें म्हटलें आहे. तो शरीराच्या कारणाचें कारण आहे. 'ज्यामध्ये सोळा कला असतात, तोच पुरुष शरीराच्या अंतर्गामी असतो' असे धृतीमध्ये स्पष्ट शब्द आहेत.

बीजधृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्यं निरवयवध
पुदपः सावयवाच्च कलाः शरीरं च, एतेनाऽऽकाशस्यापि शरीरा-
धारात्त्वमनुपपन्नं किमुताऽऽकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो

दृष्टान्तः । किं दृष्टान्तेन वचनात्स्यादिति चेन्न । वचनस्याकारकत्वात् । नहि वचनं वस्तुतोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते । किं तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनमण्डस्यान्तर्व्योऽभेतिवद्य द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते पुरुष उपलभ्यते चात उच्यतेऽन्तःशरीरेऽसौम्य स पुरुष इति न पुनराकाशकारणः सन्कुण्डवद्वरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाऽपीच्छात वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—आतांच आग्ही सांगितलें कीं, बीज आणि वृक्ष हे अवयवी पदार्थ आहेत म्हणून त्यांच्यामध्ये आहार आणि आधेय संबंध असू शकतो.

शिष्य—ज्याचा आश्रय असतो तो आहार आणि च्याला आश्रय असतो (जो आश्रय घेतो) तो आधेय, असाच अर्थ आहे कीं ? पृथ्वी सर्व पदार्थांचा आहार आहे आणि सर्व पदार्थ हे आधेय आहेत.

सिद्धान्ती—नरोवर आहे. आतां पुरुष हा अवयवशून्य आहे. पण कला व शरीर ही सावयव आहेत. अर्थातच निरवयव असणारे आकाश शरीराचा आहार घेतें, असें म्हणणे योग्य नाही. मग आकाशाचेंही कारण असणारा पुरुष शरीराचा आहार घेऊन राहतो, हें म्हणणे भयुक्तिक कसें होईल ? एवंच तुमचा दृष्टांत प्रस्तुत प्रकरणीं मुळांच योग्य नाही.

पूर्वपक्षी—दृष्टांत योग्य नसला म्हणून काय साळें ? ' अंतःशरीरे ' हें धातुवचन तर आमच्या बाजूचें आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं. धातुवचन तुमचे म्हणण्यास अनुकूल नाही. शिवाय वस्तु असते तशी नाही, हें म्हणणे धुलीला शक्य नाही. किंवा धुति तसे करीतही नाही किंवा तिला तसे करणें शक्य नाही. वस्तूचें यथार्थ स्वरूप प्रकट करणें हें धातुवचनानें कार्य आहे. धुति तसें न करिल तर सर्व विचार व्यर्थ होतलें. म्हणून तुम्ही जें अलक्ष्मापण करतां त्याला धुति केव्हांही संमत होणार नाही. तामयें, हे आहे कीं, ' अंतःशरीरे ' हें पद इतकेंच सांगतें कीं सर्वव्यापी आत्मा शरीराच्या अंतर्भागांही असतो. अंतःशरीरे अंत आकाश असतें, या म्हणण्याने आकाश परिच्छिन्न आहे, असें जसें म्हणतां येत नाही तसेंच सर्वव्यापी आत्मा शरीराच्या अंतर्भागां मान असतो, असेंही म्हणतां येत नाही. फार तर इतकें मात्र म्हणतां येईल कीं अंतःशरीरे हें आत्म्याच्या अभिव्यक्तीचें (प्रकाशनाचें) एक निमित्तस्थान आहे. त्याचप्रमाणें दर्शन, श्रवण, मनन, विज्ञान इत्यादि लिङ्गानां मदीं होणारा आत्मा अंतःशरीरात परिच्छिन्न शास्त्राचारखा दिसतो. म्हणून धुति लोकव्यवहारास अनुसरून म्हणते कीं, ' हे सौम्य,

तो पुरुष शरीराच्या अंतर्भागी असतो. ' आकाशाचें कारण असणारा आत्मा हा आकाशकार्य जें शरीर त्यानें परिच्छिन्न आहे, असलें विधान कसळाही मूर्ख पुरुष आपल्या स्वप्नांत सुद्धां करणार नाही. मग प्रामाणिक बोध करणारी श्रुति असें विधान करील हें केव्हांही संभवनीय नाही. ॥ २ ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं
कलानां प्रभवः स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत
इदमुच्यते—

सिद्धान्ती—' ज्यामध्ये ह्या सोळा कला उत्पन्न होतात. ' हें वाक्य पुरुषाचा विशेष जाणण्यासाठीं उपयोजिलें आहे. यासाठींच तो कलांचा उत्पादक आहे. असें म्हटलें आहे. अर्थातच या कलांहून तो निराळा आहे, असें सांगितलें आहे. आतां या मंत्रांत त्यांचा क्रम कसा आहे तें सांगावयाचें आहे—

मंत्र तिसरा.

स इक्षांचके । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—सः इक्षांचके (तो पाहता झाला) कस्मिन् उत्क्रान्ते अहं उत्क्रान्तः भविष्यामि वा कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति (कोणता कर्ता उत्क्रान्त झाल्यावर मी उत्क्रान्त होईन आणि कोणाची स्थापना झाल्यावर मी स्थापित होईन ? ॥ ३ ॥

चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन स इक्षांचके इक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमादिविषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव (वं) कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

सिद्धान्ती—पुढें जो क्रम सांगितला आहे तो कलांच्या उत्पत्तीचें शन सौकर्यानें द्यावें आणि कार्याचें कारण, त्याचें कारण, अशा क्रमानें गेले असतां कार्यवस्तूचा कारणांत बस करणें सोपें होतें, म्हणून येंच क्रम सांगितला आहे. आणि हा क्रम नीट समजण्यासाठीं या मंत्राची योजना केली आहे. एतनांच ठेवा की, आपली ही सर्वे सृष्टि चेतन्यानें उत्पन्न केली आहे व यासाठींच सर्व-प्यायी व निरवयव आत्मा षोडश कलांचा आहे असें श्रुतीनें म्हटलें आहे. या आत्म्यानें पाहिलें व विचार केला तो असा—कोणता विशेष कर्ता दर्शान बारी

गेळा असतां मळा वारेर जावें लागेळ व कोणता कर्ता शरीरांत प्रतिष्ठित झाला असतां मी ही शरीरांमध्मे प्रतिष्ठित होईन । येथें प्राणादि कळा ही सृष्टि आहे आणि प्राणादिकांची उत्क्रांति व प्रतिष्ठा हें फळ आहे. सारांश प्राणादि कोण उत्क्रांत झाले व प्रतिष्ठित झाले असतां आत्म्याची उत्क्रांति व प्रतिष्ठा सिद्ध होतात, हा क्रम येथें पदावयाचा आहे.

नन्वात्माऽकर्ता प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थे प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येण-
क्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने
सृष्टिकर्तारि सतीश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्त्वात्मनोऽ-
प्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्वनर्थकर्तृत्वानुपप-
त्तेश्च । न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् ।

पूर्वपक्षी—सांख्य शास्त्राचें असें म्हणणे आहे कीं, आत्मा हा कर्ता नाही. प्रधान (प्रकृति) कर्ता आहे. पुरुषाचें (आत्म्याचें) प्रयोजन दिव्द व्हावें म्हणून प्रकृति पुरुषान्या प्रयोजनाचा स्वीकार करते आणि महत्, बुद्धि, मन इत्यादि स्वरुपें घेऊन कार्यं करीत असते. अर्थातच पुरुषाने स्वतःघतेनें ईक्षण करणें, पाहणें, पुरुषाला कर्तृत्व येणें, या येथें सांगितलेल्या गोष्टी शास्त्रादि नाहीत. सर्वकर्तृत्व प्रधानाकडे (प्रकृतीकडे) आहे—

शिष्य—आत्मा कर्ता नाही हें कशावरून ?

पूर्वपक्षी—वेदान्तशास्त्र व सांख्यशास्त्र या उभयतांचाही शिद्दांत आम्ही म्हणतो असाच आहे. शिवाय आत्मा कर्ता आहे असें धणभर गृहीत घरलें तरी तो एकाकी आहे, असें वेदान्त शास्त्र म्हणतें. म्हणून त्याला कांहीं करितांही यावयाचें नाही. कुळाबानें घट करण्याचा संकल्प केला, तरी त्याला मुक्तिका अवश्य हवी. तसेंच सृष्टि उत्पन्न करणें, रंछार उत्पन्न करणें, म्हणजे दुःखादि अनर्थ उत्पन्न करणें आहे. आपल्या स्वतःला दुःख होईल, असें कोणतेंही कृत्य गहाणा पुरुष करीत नाही. आत्मा तर सर्वज्ञ आहे. असें तुम्ही म्हणतां. म्हणून पुरुषानें विचार केला, उपादानादि कारणांच्या अमार्गी सृष्टि उपन्न केली, किंवा दुःखात्मक सृष्टि उत्पन्न केली हें म्हणणें तुम्हांस योग्य नाही. अर्था-
तच प्रकृतीनें सृष्टि उत्पन्न केली व ती जीवांच्या पुरुषार्थविरोधाठी केली हें म्हणणें ओषघ्रास होतें.

शिष्य—प्रकृति तर अचेतन आहे. संकल्प करण्याचें किंवा निश्चय करण्याचें सामर्थ्य तिळा नाही. म्हणून प्रकृतीनें संकल्पपूर्वक सृष्टि केली हें म्हणणें योग्य नाही.

पूर्वपक्षी—योग्य नाही कसे ? वासरांच्या पोषणासाठीं घेऊंचा अचेतन देह दुग्ध उत्पन्न करितो व पिकें चांगलीं यावीं म्हणून अचेतन पत्र्ज्यही वर्षा-
करून पदत अडतो.

शिष्य—पण पुरुषाप्रमाणेच प्रधानही एकाकी आहे म्हणून त्याला सहाकारी कारण मिळणे असंभवनीय आहे.

पूर्वपक्षी—सत्व, रज आणि तम यांची साम्यावस्था झाली म्हणजे या अवस्थेला प्रधान असे नांव सांख्यमतांत दिले आहे. आतां सत्त्वादि गुणांच्या वैपम्यामुळे प्रधानाला अनेकाल्पकत्व प्राप्त होते आणि म्हणून प्रधानाचे कर्तृत्व न्याय्य होते. आत्म्याचे तसे नाही. एवंच आत्मा (पुरुष) कर्ता नाही असे स्पष्ट ठरते.

शिष्य—हे सर्व ठोक आहे. पण ज्योपर्यंत अचेतनाला चैतन्यस्वामित्व नसते, तोपर्यंत अचेतनाला कर्म करण्याचे सामर्थ्य नसते, असा नेहमीचा अनुभव आहे. योजकाधिवाय जड वस्तूला कर्म करण्याची प्रवृत्ति होत नाही.

पूर्वपक्षी—आम्ही परमाणुवादाचा अंगीकार करून असे म्हणतो की, हे सर्व परमाणु ईश्वराच्या इच्छेने कर्म-प्रवृत्त होत असतात. यावरुही एकाकी आत्मा कर्ता होऊ शकत नाही, हे ठरते. सारांश, एकाकी आत्मा साधनाच्या अभावी कर्ता होऊ शकत नाही आणि कोणताही बुद्धिमान् आत्मा साधने विद्यमान असतील तर आपल्या घाताची गोष्ट करीत नाही. तात्पर्य पुरुषाने पाहिले किंवा विचार केला हे म्हणणे युक्तीला व सांख्य शास्त्राला संमत होणे शक्य नाही.

तस्मात्पुरुषपार्येण प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्तमानेऽ चेतने प्रधाने चेतनयदुपचारेऽयं स ईक्षांचक्र इत्यादिः । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राज्ञेति तद्वत् । न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।

पूर्वपक्षी—म्हणून जीवाचा पुरुषार्थ सिद्ध व्हावा, खासार्थी नियतक्रमाने प्रवृत्त होणाऱ्या प्रकृतीवर चैतन्याचा आरोप मात्र करून ' त्याने पाहिले ' असे श्रुति म्हणत आहे. राजाचे सर्व कार्य करणाऱ्या प्रधानाला किंवा सेवकाला आपण केव्हां केव्हा राजा या शब्दाने संबोधितो त्याप्रमाणे प्रधानाला श्रुतीने येथे पुरुष शब्दाने संबोधिले आहे.

सिद्धान्ती—नाही. प्रथम दर्शनी आम्ही तुम्हांस असे विचारतो की, सांख्य मतात पुरुषाकडे भोक्तृत्व उपयोजिले आहे की नाही? बुद्धि हा कर्ता आणि पुरुष हा भोक्ता, असे सांख्यांनी प्रतिपादिले आहे की नाही? भोक्तृत्व तसेच कर्तृत्व जर सांख्यशास्त्री हे गनरूप व अविकारी जात्म्याला देऊ शकतात, आत्मा भोक्ता आहे असे जर सांख्य म्हणतात तर वैदिक भोक्तृता ईश्वराकडे संकल्पपूर्वक जगत्कर्तृत्व आहे, असे स्पष्ट ठर पात विरडले काय? शिवाय वैदिक पंडिताना ईश्वर कर्ता आहे असे म्हणण्यास पुत्रीचा

आधारही आहे. आणि अविकारी आत्मा कर्ता होऊं शकतो .ह. आम्हांला माया-
वादाचें साहाय्य घेऊन सिद्धही करितां येईल.

तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तो न
चिन्मात्रस्वरूपविक्रियाऽतः पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्र-
स्वरूपविक्रिया न दोषाय । भवतां पुनर्येवमादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वा-
न्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादेिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न एक-
स्याप्यात्मनोऽविद्यायां विषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषान्यु-
पगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आ-
त्मनो बन्धभोक्षादिशास्त्रकृतसंबन्धवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतं
च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्धयनवगाह्यमभयं
शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलं च स्याद्-
द्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे
कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात्पुनस्त-
तन्नस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरं
च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृत-
बुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।

पूर्वपक्षी—तुमचें म्हणणें योग्य दिसत नाही, सांख्य मताचें पूर्ण ज्ञान
तुम्हांस झालें नाही असें दिसतें. भोग म्हणजे सुख-दुःखाचा अनुभव होय.
आत्मा भोक्ता आहे, असें म्हणणें म्हणजे तो सुख-दुःखाचा अनुभवी असतो
असा अर्थ आहे. हा अनुभव सांख्यशास्त्रांतलें पुरुषाचा स्वरूपभूत आहे, पुरु-
षाचें स्वरूपच सुखदुःख भोगण्याचें आहे, या भोगानें त्याच्या स्वरूपांत यत्कि-
चित्ही अंतर पडत नाही. स्वरूपांतर होणें म्हणजे पूर्व स्वरूपाचा त्याग करणें
होय. हे रूपांतर आत्मा जर अनित्य असेल, अशुद्ध असेल किंवा एक स्वरू-
पाचा नसेल तर उत्पन्न होईल. पण सांख्यांचा पुरुष ज्ञान स्वरूप असतो आणि
त्याचा सुख-दुःखाचा अनुभव झाला व त्याच्या ज्ञान स्वरूपांत सकोच विकास
उत्पन्न झाले तथापि मूळ स्वरूपांत कोणताही दोष उत्पन्न होत नाही. पण तुम्ही
वैदिक पंडित म्हणतां कीं आत्मा सृष्टिकर्ता आहे आणि या कर्तृत्वानें त्याच्या
स्वरूपांत विकार होतो. म्हणून तुमच्या आत्म्याला अनित्यत्व, अशुद्धत्व इत्यादि
अनेक दोष प्राप्त होतात,

सिद्धान्ती--नाहीं, आम्ही काय म्हणतो ते नीट ऐका--वस्तुतः पाहतां आत्मा
एकच आहे. परंतु अविद्येच्या स्थितीमध्ये विषय, नाम आणि रूप या उपाधी-
मुळे कांहीं एक विशेष स्वरूप भावूं लागतें, उपाधि नसेल त्यावळीं आत्मा
स्वरूपांत असतो. याप्रमाणें उभयस्वरूपांत विरोध आहे व स्वरूपांत जी भिन्नता
दिसते ती अविद्येनें उत्पन्न केलेल्या नामरूपांच्या उपाधीचें फळ आहे हें स्पष्ट

गृहीत ध्यावें लागतें. कशासाठीं म्हणाल तर आत्म्याला उत्पन्न होतोसा दिसणारा बंध व प्राप्त होतोसा वाटणारा मोक्ष यांसंबंधी जीं शास्त्रे आहेत, त्यांचा व्यवहार टीक चालला पाहिजे.

शिष्य—कृपा करून हाच विषय अन्य शब्दांनी सांगावा.

सिद्धान्ती—आपण बंद आहो, असे प्रत्येकास वाटतें व आपल्यास मुक्ति मिळविची पाहिजे असा प्रत्येक जीवाचा संकल्प असतो. हे तुलाही ठाऊक आहे. या संकल्पाच्या सिद्धयर्थ भुतीनें साधनेंही सांगितली आहेत; पण हीच श्रुति आत्मा एक आहे, जीव आणि आत्मा भिन्न नाहींत, जें सर्व दिसतें व भासतें तें ब्रह्मरूप आहे असेंही सांगण्यास प्रवृत्त झाली आहे. तसेंच भुतींचा समन्वय केला असतां एक सिद्धांत असा स्पष्ट निघतो कीं, आत्मा हा एक आणि अव्यय असून त्याच्याशिवाय दुसरी खरी वस्तु नाहीं; पण दुसऱ्या वस्तु तर दिसतात व जीवाला बंधाची भीति व मोक्षाची आशा असते. तेव्हां सहजच आपल्यास असे अनुमानावयास पाहिजे कीं जें आपल्यास भिन्नत्व आणि विनाशित्व दिसतें, तें केवळ अविद्यारूप नामरूपांच्या उपाधींनीं उत्पन्न झालेलें आहे. साशंभ, अविद्येचें ग्रहण करावें लागतें आणि अविद्या गृहीत घेतली म्हणजे बंधमोक्ष, सुखदुःख, शीतउष्ण इत्यादि पदार्थ आणि त्याची शास्त्रेही अविद्याकल्पित आहेत असें मानावें लागतें. समजलास ? परमार्थतः पाहिलें तर निरुपाधि असें एकच तत्त्व आहे. तें अद्वितीय आहे. तें तर्काला किंवा बुद्धीला गोचर होण्यासारखें नाहीं. तें भीतिघ्न्य असून भय देणारें आहे. तें परम मंगल आहे. तें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, क्रियाफल, इत्यादि कोणताही भिन्नभाव नाहीं. कारण तेंचें सर्व भावांची एकरूपता असते. तात्पर्य वेदान्त-पद्धतीत आत्मा केव्हांही स्वरूपांतर करित नाहीं म्हणून त्याला केव्हांही अनित्य-त्वादि दोषांचा संपर्क घडत नाहीं. तो कर्ता भोक्ता आहेसा दिसतो, हे अविद्येचें कार्य आहे. अविद्या संपली म्हणजे आत्म्याचें कर्तृत्व-भोक्तृत्व संपतें.

पूर्वपक्षी—या तुमच्या विवरणावरून तुम्ही अविद्येचें ग्रहण करितां आणि सांख्ये शास्त्रामध्ये प्रकृतीचें ग्रहण केलें जातें, असें स्पष्ट होतें. मग तुमच्यांत आणि त्यांच्यांत फरक तो काय ?

सिद्धान्ती—आम्ही अविद्येचें ग्रहण करितों तें केवळ व्यवहाराच्या सिद्धीस्तव होय. व्यवहार सिद्ध झाला म्हणजे आम्ही तिचा त्याग करितों. व्यवहारांत जीव व ईश्वर कर्ते भोक्ते आहेत असें आम्ही म्हणतो. तथापि व्यवहार (अविद्येचें राज्य) संपल्याबरोबर आम्ही आत्म्याचें कर्तृत्व-भोक्तृत्व काढून घेतों. आत्मस्वरूप 'कर्तृ-भोक्तृ' आहे, असा अनुभव नाहीं, असें अनुमान करितां येत नाहीं आणि भुतीचेंही सांगणें तसें नाहीं. ही आमची प्रक्रिया झाली; पण शास्त्रांची प्रक्रिया नियती आहे. ते पंडित प्रथमतः शान-

रूप पुरुषाचे ठिकाणी असत्य कर्तृत्व—भोक्तृत्वाची स्थापना कारितात; पण सर्व विरोधांचा निरास करणाऱ्या प्रामाणिक श्रुतीचा आधार त्यांस घेतां येत नसल्यामुळे व त्यांच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी विरोध उत्पन्न होत असल्यामुळे ते प्राप्त जातात आणि पुरुष हा खरोखर भोक्ता आहे, असे ठरवितात. अर्थातच त्यांस भोक्ता असणाऱ्या पुरुषासाठी प्रधान नामक दुसऱ्या एका भोग उत्पन्न करणाऱ्या तत्त्वाची स्थापना करावी लागून ते तत्त्व खरे आहे असे मानणे माग पडते. यासाठी त्यांस चेतनात्मा भोक्ता मात्र आहे; पण जड प्रकृति कर्त्री आहे असेही गृहीत घ्यावे लागते.

पूर्वपक्षो—मग यांत विघडले काय ? भोग म्हणजे मुख दुःखाचा अनुभव होय. हा अनुभव चेतनःपुरुषास मात्र घेता येणार, तसेच गानरूप आत्म्याकडे जडाच्या सहाय्याशिवाय कर्तृत्व असेल शक्य नाही. म्हणून प्रकृतीकडे ते कर्तृत्व सोंपवितात. यात मला तर कांही विपरीत दिसत नाही.

सिद्धान्ती—येथपर्यंत ठीक झाले, असे कदाचित म्हणता येईल, पण जेथे भोक्तृत्व असते तेथेच कर्तृत्वही असले पाहिजे. हे तत्त्व ते तर्कवादी पंडिताकडून उघडें घेतात आणि आपल्या मतापासून भ्रष्ट होतात ! आत्मा कर्ता नाही असे प्रथमतः म्हणून शेवटी तो कर्ता आहे, असे हे पंडित सांगत सुटतात !

तथेतरे तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आ-
निपार्थिन इय प्राणिनोऽन्योन्याविरुद्धमानार्थवृत्तित्वात्परमार्थतत्त्वा
दूरमेधापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं
प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षुवः स्युरिति तार्किकमतदीपप्रदर्शनं किंचिदु-
च्यतेऽस्माभिर्न तु तार्किकवृत्तात्पर्येण ।

तथैतदत्रोक्तम्—

“ विचवत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।

तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित् ” ॥

किंच भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययाचशेषानुपपत्तिः । का नामाऽऽ-
सौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तृत्व
पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्रेण न भोक्तिरिति ।

सिद्धान्ती—याच प्रमाणें तर्क—पंडितही सांख्याचे सिद्धांत घेऊन आपल्या प्रक्रियेला भ्रष्ट करितात. अशाप्रकारे परस्परांस विरुद्ध असणाऱ्या कल्पनांचा संग्रह करून आपली प्रक्रिया स्वविरोधी आणि स्वविघातक करणारे हे पांडित आमिपासाठी घडपड करणाऱ्या प्राण्याप्रमाणें स्वोच्छेदक कल्पनांचा स्वीकार करितात आणि फडतात. आतां हे सांगावयास नकोच कां,

यांचीं मते याच्या प्रतिवाद्यांनीं निंदित केळीं असल्यामुळे व यांचीं मते स्वविरोधां असल्यामुळे तीं परमार्थ तत्त्वापासून अत्यंत दूर असतात. सारांश, तीं पारमार्थिक नसतात. म्हणून सांख्य मताचा अनादर करून वेदातदर्शनाचे ब्रह्मात्मैक्यविषयक सिद्धांत मुमुक्षु जीव अत्यादरानें स्वीकृत करितात. सांख्य मताप्रमाणेंच नैयायिकाचें मत दृष्ट आहे. या मतातील एकच गोष्टीचा उदार करून ती किती दृष्ट आहे हें आम्ही आता दाखवितों. आम्ही नैयायिकाचें सर्व मत तात्पर्यानें सांगत बसत नाहीं. येथे केवळ एकच गोष्टीचा उल्लेख करित आहोंत, हें विस्तर नका, स्टॅलें आहे. विरोध उत्पन्न होण्याचें जें कारण आहे, भेद-दर्शनाचें जें मूळ आहे, तें विवाद करणाऱ्या पक्षितामध्ये ठेवून वेदवेत्ता पुरुष सर्वांचा विकल्परूप्य होतो व एकत्व निश्चयानें मुखां होतो. विवाद करणाऱ्या पक्षिताचें लक्ष दुसऱ्याचें उद्विग्न होवून काढण्यामध्ये गुंतले असल्यामुळे सर्वे मते दृष्ट आहेत असें ठरते. एकत्वाचा सिद्धांत मात्र वेदप्रणीत म्हणून निश्चायक असतो. त्याचें आयतेंच सुसंरक्षण होतें.

शिष्य—आपण तार्किकमताचें दोषप्रदर्शन करणार होतात ना !

सिद्धान्ती—एक. आम्ही पूर्वपक्षास विचारतो.—भोक्तृत्व आणि कर्तृत्व हे दोन्ही धर्म विकृतिकायें आहेत. यात भिन्नभाव कसा उत्पन्न होतो ! कर्तृत्वाहून भिन्न जातीची असणारी कोणती भोक्तृत्व-विशिष्ट क्रिया कीं जिन्या योगानें पुरुष हा भोक्ता मात्र कल्पिला पाहिजे. तो कर्ता असता उपयोगी नाहीं व प्रधानाकडे कर्तृत्वच असलें पाहिजे ! भोक्तृत्व बसतां उपयोगी नाहीं, असा सिद्धांत निश्चतो.

ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स च स्वात्मस्यो विक्रियते भुञ्जानो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधान तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनं चेत्यादिधर्मवत्तद्विपरित- पुरुष- । नासी विशेषो वाङ्मात्रत्वात्, प्राग्भोगोत्पत्ते केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्व नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषपादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इत्यस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति घाड्यात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विदिष्टाविक्रिया कल्पयते ।

पूर्वपक्षी—आम्ही मागेच सांगितले आहे कीं, पुरुष हा चिन्मात्र (ज्ञानरूप) असतो. तो भोग घेत असतां स्वरूपां राहून मात्र विकार पावतो. त्याचें स्वरूपांतर केव्हाही होत नाहीं. तो ज्ञानस्वरूपात राहून मुळ दुःख मात्र भोगितो. पण प्रधानाची गोष्ट निराळी आहे. विकार साक्षात असतां त्याचें स्वरूपांतर होतें,

म्हणून प्रधान हे अनेक, अशुद्ध, अचेतन इत्यादि स्वरूपाचे आहे असे ठरते. पुरुष हा ताद्विलक्षण आहे म्हणजे तो एक, शुद्ध, चेतन इत्यादि धर्मवान् आहे. हा उभयतांमध्ये विशेष आहे.

सिद्धान्ती—हा भेद केवळ शाब्दिक आहे, खरा नव्हे. कारण पशु-भोगाच्या उत्पत्तीपूर्वी केवळ ज्ञानरूप अज्ञानाच्या पुरुषाला भोगोत्पत्तिकार्या भोक्तृत्वाचा धर्म प्राप्त होतो व तो भोग संपला म्हणजे पुरुषाचा भोक्तृत्व धर्म नाहीता होऊन तो चिन्मात्र होतो, असे तुम्ही म्हणता; तसेच तुमचे जे प्रधान, आहे ते महदादिकांचे स्वरूप वेऊन काही वेळ महदादि स्वरूपांत राहाते आणि या स्वरूपाचा त्याग करून पुनः आपल्या स्वस्वरूपाप्रत येते. असे आहे ना ! मग पुरुषाच्या विकारांमध्ये व प्रधानाच्या विकारांमध्ये विशेष तो काय राहिला ? पणार्थात काही नाही. घरांघ, तुम्ही काढलेला प्रधान पुरुषांच्या विकारामधील भेद केवळ शब्दमात्र आहे ॥ ६ ॥

अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्भूत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य, भोगकाले चिन्मानस्य विक्रिया परमार्थव तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मानस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेद्भौष्याघसाधारणधर्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः ।

पूर्वपक्षी—तुम्ही आमच्या म्हणण्याचा विपर्यय करितां ' भोगकार्या सुद्धा पुरुषाचे ज्ञानरूप पूर्ववत् कायम असते' असे आम्ही म्हणतो.

सिद्धान्ती—असे असेल तर खरोखर पुरुषाला भोगच प्राप्त होत नाही, असे म्हटले पाहिजे.

पूर्वपक्षी—भोगकार्या ज्ञानरूपी पुरुषाला खरोखर विकार उत्पन्न होतो आणि म्हणून तो भोक्तृत्वाचा अधिकारी होतो.

सिद्धान्ती—तसे असेल तर प्रधानालाही भोगकार्या विकार उत्पन्न होऊन तो भोक्तृत्वधर्मवान् होईल.

पूर्वपक्षी—चेतन्याला मात्र जो विकार होतो त्याला भोक्तृत्व असे म्हणावयाचे.

सिद्धान्ती—मग अग्निआदि पदार्थांचे उष्णत्वादि असाधारणधर्म आहेत. त्या असाधारणधर्मा अग्नीला भोक्तृत्व कां अखं नये बरे ? असाधारणत्व हे जर भोक्तृत्व ठरावण्याचा हेतु आहे तर अग्नीही भोक्ता असावा !

पूर्वपक्षी—नाही. अग्नि हा प्रत्येकवेळीं नियमाने विकृत होत नाही. म्हणून असाधारणविकाराला भोग म्हणावे.

सिद्धान्ती—पण हे भोक्तृत्व उभयतास साधारण नसतें.

प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारा
ध्यानुपपत्तेः । न हि भोक्तृत्वोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते
प्रकाशयोरिवेतरप्रकाशने ॥ भोगधर्मवति सत्त्वाङ्गिणि चेतसि
पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बोदयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति
चेन्न । पुरुषस्य विशेषाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् ।

पूर्वपक्षी—प्रधान आणि पुरुष ह्या उभयतासही एककाली भोक्तृत्व असतें
असें म्हणूया.

सिद्धान्ती—तसें म्हणूनही चाडत नाही. कारण प्रधानाचा पुरुषार्थप्राप्तीची
इच्छा आहे, असें कोणतेंही प्रामाणिक द्याऊ म्हणत नाही.

पूर्वपक्षी—पुरुष हा अवयवी आणि प्रधान हा त्याचा अवयव असतो.
प्रधानाचा सुखदुःखादि भोग असत नाहीत. हे खरे, पण प्रधानाच्या साहाय्या-
शिवाय पुरुषाचा भोगही प्राप्त होत नाहीत.

सिद्धान्ती—असेंही म्हणता येत नाही. उभयतासही एककाली भोगप्राप्ति
होत असेल तर एकाचा मुख्यभोग आणि दुसऱ्याचा गौणभोग असतो असें
म्हणता येत नाही. दोन दिवे प्रकाशक असतील तर ते परस्पर परस्परप्रकाशित
करतात. त्यात गौण-मुख्य-भाव असत नाही. तसाच हाही प्रकार आहे.

पूर्वपक्षी—सत्त्वगुणात्मक अतःकरण हा प्रकृतीचा एक प्रकार आहे. त्याचा
भोग हा धर्म आहे. विकार तेथे म्हणजे अतःकरणात होतो. पुरुष स्वतः
विकाररहित असतो, तथापि त्याचे प्रतिबिंब अतःकरणात उदित होतें. हे उदित
होणें हाच त्या पुरुषाचा भोग होय.

सिद्धान्ती—असेंही म्हणता येत नाही. कारण, पुरुष हा सार्व प्रकृते-
प्रमाणे निर्विशेष आहे, भेदस्तन्य आहे, म्हणून त्याच्या अतःकरणाच्या ठिकाणी
भोग उत्पन्न होतो ही कल्पना अनर्थवाचक आहे.

भोगरूपश्चेद्वर्ध. पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य
कस्याप्यनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याभ्यारोपितान-
यांपनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्परमार्थतः पुरुषो भोक्तृव न
कर्ता प्रधान कर्मण न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्यन्तर पुरुषार्थताय
कल्पनाऽऽगमशास्त्रा व्यर्था निहंतुका चेति नाऽऽद्वैतव्यामुमुक्षुभिः ।

पूर्वपक्षी—पुरुष हा भोगररूपच आहे.

सिद्धान्ती—असे म्हणजे योग्य नाही. कारण, भोग हा तुमच्या म्हणण्या-प्रमाणे अनर्थ करणारा आहे आणि पुरुष हा सर्व निर्विशेष असल्यामुळे (शुद्ध व ज्ञानरूप असल्यामुळे) त्याला भोगप्राप्ति होणे शक्य नाही. असे जर आहे तर तुम्ही अथवा तुमचे साख्यशास्त्र मोक्षसाधनाचे जे प्रतिपादन करिते ती साधने कोणत्या गोष्टींचा नाश करणार हे सांगा घरे ! पुरुष जर स्वतः ज्ञानरूप आहे, त्याच्या ठिकाणी अनर्थकारी असे काही नाही तर तुमचे हे मोक्षशास्त्र कोणत्या अनर्थाचा नाश करण्याविषयी प्रवृत्त होते ?

पूर्वपक्षी—अविद्येने ज्या अनर्थाचा आपण पुरुषाचे ठिकाणी आरोप करितो त्याच्या निरसनासाठी आमचे शास्त्र प्रवृत्त आहे.

सिद्धान्ती—असेही म्हणजे तुम्हास शोभत नाही. कारण तुम्ही असे म्हणता की पुरुष हा मोक्षा आहे, कर्ता नाही व प्रधान कर्ता आहे पण मोक्षा नाही. शिवाय पुरुषाहून भिन्न अशा एक वेदवाद्य वस्तूचा (प्रकृतीचा-प्रधानाचा) स्वीकार करितां. ज्ञानरूप पुरुषाला भोग नसले पाहिजेत, असे असताही पुरुषापाठींमागे तुम्ही भोक्तृत्व लावितां आणि पुरुषाकडे कर्तृत्व नसताही भोगापासन उत्पन्न होणाऱ्या अनर्थांचे निराकरण करण्यासाठी मोक्ष शास्त्रे विद्ध करिता ! आणि अकल्प्या पुरुषाला कर्म करावयास सांगता. तसेच ज्ञानरूप पुरुषाशिवाय जड प्रकृति परमार्थत. सत्य आहे असे म्हणता. ही सर्व कल्पना भुक्तिवाद्य, निरूपयोगी आणि निष्प्रयोजन आहे. म्हणून ही साख्य शास्त्राची कल्पना खऱ्या मुमुक्षूंनी केव्हाही स्वीकृत करू नये. अशा योग्यतेची आहे.

एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्नाभावात् । सत्सु हि शास्त्रप्रणेऽदिपु तत्फलार्थिपु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थक सार्धक चेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेऽद्वयस्ततो भिन्ना सन्ति तदभाव एव विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगत आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैक्यमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्र “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूक्तकेन क पश्येत् ” इत्यादि । शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिं चाऽऽहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपाद्विद्याविषये, “ यत्र हि द्वैतमिदं भवति ” इत्यादि विस्तरतो वाजसनेयके ।

पूर्वपक्षी—तुमच्या वेदान्तविदांतालाही हा तुमचा आक्षेप लागू पडतो. तुमच्या शास्त्रांत सत्य असे एकच तत्त्व आहे सर्व एकच आहे, तर तुमचे वेदांत शास्त्रही निष्प्रयोगीच आहे.

सिद्धान्ती—नाही. कारण परमार्थतः (ब्रह्मस्थितौ) अनर्थ नाही, ब्रह्ममोक्ष नाही, प्रसन्न नाही, आणि शास्त्रही नाही अशी खरी रीत्यति आहे. शास्त्रे, शास्त्र करणारे

किंवा शास्त्रापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाची अपेक्षा करणारे (मुमुक्षु) जर वस्तुतः असर्वात्मक तर शास्त्रांचे प्रणयन सकारण आहे किंवा निष्कारण आहे असा प्रश्न निष्पन्न होईल. आत्मवस्तु एकच आहे असा निश्चय शास्त्रानंतर शास्त्र, शास्त्र-प्रणेतें इत्यादि आत्मस्वरूपापासून भिन्न आहेत अशा शंका असणे शक्य नाही. तथा निश्चय नसेल तर तुम्हां काढलेली शंका उपपन्न म्हणजे योग्य होईल. पण तेव्हां शास्त्र आणि शास्त्रकार अविद्याकार्त्वी सकारण आहेत असे ठरून मुमक्ष्या शक्येचे निराकरण होईल. आत्मतत्त्व जर एकच आहे तर एकच सांगणारे शास्त्र प्रामाणिक आहे असे तुम्हांस अवश्य ग्रहीत करावे लागेल. आतां आत्मैकत्व निश्चित झाले असतां संशय उत्पन्न होणे शक्य नाही असे श्रुति कंठरवानें सांगत आहे. 'जेव्हां ब्रह्मज्ञ पुरुषाचा ब्रह्मात्मैक्याविषयी निश्चय होतो तेव्हां पाहणाऱ्याही तरी कोण असाणार व तो पाहील तरी काय?' असे सांगणाऱ्या आणखीही अनेक श्रुति आहेत. पण अविद्येच्या राज्यामध्ये आपण असलो म्हणजे वेदांत शास्त्रांचे प्रणयन योग्य आहे, असे दुसऱ्या श्रुति सांगतात. 'जेव्हां जेव्हां द्वैत असल्यासारखे मान होतें.' असा आरंभ करून बृहदारण्यकामध्ये वेदांत शास्त्राची आवश्यकता विस्तारतः सिद्ध केली आहे.

अथ च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकत्वाद्भटप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणवाङ्मुक्त इहात्मैकत्वचिपय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेक शक्तिसाधनकृत-भेदयत्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च ।

सिद्धान्ती—येथें म्हणजे वेदांतशास्त्रामध्ये विद्या व अविद्या परब्रह्म व अपरब्रह्म, परमार्थ आणि व्यवहार, इत्यादि भेद शास्त्राच्या आरंभीच निर्दिष्ट केले आहेत. म्हणून तर्कवादांमध्ये कितीही कुशळ पंडितवीर असला तरी त्याला वेदांत—राजाच्या प्रमाणरूपी बाहुंनी संरक्षित केलेल्या 'आत्मैकत्व विषयाच्या' आंत प्रवेश करितां येणार नाही. आत्मविषयांत तर्काची मात्रा चालत नाही. याप्रमाणें अविद्येने उत्पन्न केलेल्या नामरूपादि उपार्थींच्या योगानें अनेक शक्ति, साधनें, यांनीं मात्र उत्पादित भेद—भाव ब्रह्मामध्ये उत्पन्न होतातसे दिसतात. सारांश, अविद्याकार्त्वी ब्रह्म हें कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादि उपार्थींनीं अनेक होतें. त्याला सृष्टि करण्याचें सामर्थ्य येतें व सृष्टीचीं मूळ कारणेही उत्पन्न होतात, हें ठरतें. अर्थातच एकच निर्बिकारी परमेश्वर साधनादिकांच्या अमार्थीं सृष्टि उत्पन्न करी करील अशी जी तुम्ही शंका घेतली होती तिचे निराकरण मायेचा आश्रय घेऊन आम्ही केले. त्याचप्रमाणें ज्ञानी ब्रह्म आपणच अनर्थ उत्पन्न करून मुखरूपांतून दुःखरूपांत जाऊन कसे पडेल असा जो आक्षेप घेतला होता त्याचेही निराकरण झाले.

यस्तु दृष्टान्तो रात्रः सर्वार्थकारिणि कर्तृर्युपचाराद्राजा कर्तेति सोऽप्राप्तुपपन्नः । स ईक्षांचक्र इति श्रुतेमुख्यायवाधनात्प्रमाण-
भूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न संभ-
वति । इह त्वचेतनस्य मुक्तयद्गुरुरपाविशोपापेक्षया कर्तृकर्मदेश-
कालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति
प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—याचप्रमाणे सर्वे कार्ये करणारा राजाचा सेवक असेल तर त्याला
आपण औपचारिक रीतीने ' राजा ' असे नांव देतो, इत्यादि जो दृष्टांत तम्ही
दिला होता, तोही प्रस्तुत प्रकरणां उपयोगी पडत नाही.

पूर्वपक्षी—कां बरे ?

सिद्धान्ती—कारण, हा दृष्टांत घेतला म्हणजे प्रमाणभूत असणारी ' तो
पाहता झाला ' अशी जी श्रुति आहे तिच्या मुख्य अर्थाचा बाध होतो. नेहेमीचा
असा नियम आहे की, जेथे मुख्यार्थ किंवा याच्यार्थ संभवत नाही तेथे लक्षणा
करून गौण अर्थाचा स्वीकार करावा. येथे गौण अर्थ घेण्याचे कारण नाही. पहा
की अविद्याकाळी मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या बद्ध पुरुषांच्या अपेक्षेने, (कर्ता, कर्म,
देश, काल, निमित्त यांच्या अपेक्षेने) बंधमोक्षादि फलासाठी निश्चित केलेली
प्रवृत्ति अचेतनाच्या संबधाने (प्रकृति संबधाने) केव्हांही योग्य होणार नाही.

शिष्य—भगवन्, हाच अर्थ आणखी जास्त स्पष्ट करून सांगाल काय ?

सिद्धान्ती—हे पहा: वेदांतशास्त्रांमध्ये नी साधने सांगितली आहेत ती अनेक
पुरुष आवेद्येमध्ये असून सुखदुःखाचा उपभोग घेत पडले आहेत, मुक्त होण्यावि-
षयी त्यांना तळमळ लागली आहे, अशा पुरुषाकरिता सांगितली आहेत. अर्थातच
हे अविद्येत असणारे पुरुष कर्तृत्व, कर्म, देश, काल इत्यादि उपाधीनी अविद्या-
काळी परिच्छिन्न झालेले असतात. या उपाधीचा व अविद्येचा नाश व निरास
करण्यासाठी वेदशास्त्रांतील साधनांची प्रवृत्ति होते व ती योग्य असते. म्हणजे
अविद्याकाळची ही साधने अविद्येने उत्पन्न केलेल्या उपाधीचा नाश करितात;
पण अचेतन किंवा जड असणारी जी प्रकृति तिला या साधनांचा कार्य एक उप-
योग होत नाही, म्हणून गौणी लक्षणा करणे अथवा मुदशर्याचा बाध करून ' तो
पाहता झाला ' या पदाचा प्रकृतीकडे विनियोग करणे हे केव्हांही योग्य नाही.
तुम्ही असा विनियोग करितां म्हणून तुमचे मत दूषित होते. आमच्या मतांत
दोष येत नाही, कारण अविद्याकाळी आम्ही ईश्वर सर्वत्र असून तो कर्ता आहे
असे प्रतिबळाने निश्चित करीतो. अर्थातच आम्हांला ' ता पाहता झाला ' याचा
मुख्य अर्थ घेतां येतो. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्दीर्यं तपो मन्त्राः
कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—सः प्राणं असृजत (त्याने प्राण उत्पन्न केला) प्राणात्
श्रद्धां, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इंद्रियं, मनः, अन्नं, अन्नात्
वीर्यं, तपः, मन्त्राः, कर्म, लोकाः, लोकेषु च, नाम च (प्राणापासून
श्रद्धा, आकाश, वायु, तेज, जल, पृथिवी, इन्द्रिये, मन, अन्न अन्नापासून
वीर्य, तप, मंत्र, कर्म निरनिराळीं मुक्ते आणे त्यांतीळ नामे तो उत्पन्न
करिता झाला.)

सारांश, पुरुषाने (आत्म्याने) प्राण उत्पन्न केला. प्राणापासून सर्व सृष्टि
उत्पन्न झाली. आणि सृष्टीतील अन्नापासून वीर्यतपादि उत्पन्न झाली. ॥ ४ ॥

ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुष
उक्तप्रकारेणोक्षित्वा प्राणं हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्त-
रात्मानमसृजत सृष्टवान् । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभ-
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि
कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । यं शब्दगुणम् वायुं स्वेन
स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन
रूपेण पूर्वाभ्य, च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथाऽपो
रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा
गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव
भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं युद्धवर्ध कर्मार्थं च दशसंख्यम् ।
तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसकल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां
कार्य कारणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियद्यादिलक्षणमन्नम् ।
ततश्चाग्नादद्यमानाद्दीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् ।
तद्दीर्यवतां च प्राणिनां तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानां, मन्त्रा-
स्तपोयिषुश्चान्तेर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामा-
थर्वाद्भिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां
फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च वेचदत्तो यद्दत्त
इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामयिष्याविद्योपधीआपेक्षया सृष्टा-
स्तेमिरिकटाष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकायाः स्वप्रत्यसृ-

ष्टा इव च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा
नामरूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—जणुकाय ईश्वराने (ईश्वरीपुरुषाने) सर्वांवर सत्ता, चाळविणाय
जो प्राण त्याला उत्पन्न केले. अर्थातच हे अद्वैतेचे कार्य आहे.

शिष्य—तें कसे ? उत्पत्तिक्रम कसा ?

सिद्धान्ती—मागील मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे ' तो पाहता क्षाला ' आणि
पाहून ईश्वराने हिरण्यगर्भ नामक प्राणाला उत्पन्न केले. हा प्राण म्हणजे समष्टि
प्राण असून तोच सर्व प्राण्यांच्या अंतर्बाह्य इद्रियाचा बुद्धिस्वरूप आधार आहे.
या सोपाधिक हिरण्यगर्भापासून सर्व प्राण्यांच्या मध्ये विद्यमान असणारी भद्रा
उत्पन्न झाली.

शिष्य—भद्रा म्हणजे शुभकर्म करण्याची प्रवृत्ति उत्पन्न करणारे साधन होय ?

सिद्धान्ती—होय. नंतर कर्मफळाचा उपभोग घेण्यासाठी जी साधने
असावी लागतात, त्यांचे अधिष्ठान असणारी पंचमहाभूते उत्पन्न झाली.

शिष्य—पंचभूते म्हणजे, आकाश, वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं होत.

सिद्धान्ती—होय. पण शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. वायूच्या ठिकाणी
शब्द आणि स्पर्श हे दोन गुण दिसतात. त्यापैकी स्पर्श हा वायूचा गुण आहे
आणि शब्द हा गुण वायूने आपल्या कारणापासून म्हणजे आकाशापासून घेतला.
तेजाचा गुण रूप आहे पण त्याच्या ठिकाणी शब्द आणि स्पर्श हे दोन गुण
आकाश आणि वायु या त्यांच्या कारणापासून मिळाले. याचप्रमाणे जलाचा
रसासह पूर्वीचे तीन गुण मिळाले आणि पृथ्वीला गंधासह आपल्या कारणाचे चार
गुण मिळाले. याप्रमाणे आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज, तेजापासून जल व
जलापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. पृथ्वीला पाच गुण आहेत. जलाचा चार आहेत.
इत्यादि विस्तार करण्याचे आता कारण नाही. याचप्रमाणे निरनिराळ्या या पंच-
महाभूतापासून शनैर्द्विषे पाच आणि कर्माद्विषे पाच उत्पन्न झाली. या इद्रियाचा
स्वामीजे अतःकरणात राहणारे मन ते उत्पन्न झाले. मन हे सत्कृपाविकलात्मक असते.
याप्रमाणे प्राण्यांचे कार्य आणि कारण उत्पन्न करून त्यांच्या योग्येमासाठी नीदि,
यव (तांदूळ) इत्यादि प्रकारचे अन्न उत्पन्न झाले. नंतर भक्षण केल्या अन्ना-
पासून वल उत्पन्न झाले. हे वल यज्ञपावत् कर्मांच्या प्रवृत्तीचे साधन आहे.
यज्ञाच्या साहाय्याने प्राणी पुण्यपापकर्म करितात. या पुण्यपापांच्या शुद्धीकरणार्थ
तप उत्पन्न केले. तपाने शुद्ध झालेल्या अंतर्बाह्य इद्रियानी सत्कर्म करावी एतदर्थ
ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, अथर्ववेद (अथर्ववेद) व त्याचे मंत्र उत्पन्न
झाले. नंतर अग्निहोत्रादि वैदिककर्म उत्पन्न झाले. यानंतर कर्मफळाचा उपभोग
घेण्यासाठी भूर्भुवादि सुवर्णे उत्पन्न झाली व येथे उत्पन्न झालेल्या प्राण्यांय यज्ञदत्त

देवदत्त इत्यादि ज्या नांवांनीं हाका मारतो तीं नांवे उत्पन्न झालीं. याप्रमाणे सृष्टीच्या उत्पत्तीचा क्रम आहे. अशे; ह्या सोळा कला प्राण्यांच्या अविद्यादि दोष-इतृच्या दृष्टीनें उत्पन्न झाल्या आहेत. या सर्व कला अविद्येतील आहेत. दृष्टीमध्ये दोष असला किंवा डोळ्यांत बोट घातलें म्हणजे एका चंद्राचे दोन चंद्र किंवा दोन माद्या दिसतात किंवा स्वप्नांत आपल्याला अनेक पदार्थ दिसतात, त्याप्रमाणेच ही सर्व सृष्टि मिथ्या आहे. आणि डोळ्यांत बोट घातल्यावर दिसणारे दोन चंद्र जसे बोट काढल्याबरोबर नष्ट होतात, त्याप्रमाणे पुरुषानें अविद्याकाळीं उत्पन्न केलेली ही सर्व सृष्टि अविद्या सपत्याबरोबर ह्या पुरुषामध्येच लीन होते. नामरूपादि विभागाही या सृष्टीबरोबरच ब्रह्मामध्ये नाहीत होतात. ॥ ४ ॥

कथं—

सिद्धान्ती—हे कथें तें ऐक.

मंत्र पांचवा.

स यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं
प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रिष्टुरिमाः षोडश
कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते
चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-
कलोऽमृतो भवति तदेपः श्लोकः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—सः (हा दृश्यत ऐक) यथा इयाः स्पन्दमानाः
नद्यः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति तासां नामरूपे समुद्रे
भिद्येते इति (ज्याप्रमाणे या वाहणांच्या नद्या समुद्रापर्यंत जातात आणि
त्यांच्याशी संगत झाल्यावर अस्ताला जातात, तद्रूप होतात व त्यांचीं
नामरूपे भिन्न होऊन त्यांस समुद्र असें नांव प्राप्त होते.) एवं एव अस्य
परिद्रिष्टुः इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति च
आसां नामरूपे पुरुषे भिद्येते इति एवं प्रोच्यते (त्याचप्रमाणे सर्व-
दृश्या पुढपाण्या ह्या सोळा कला पुरुषाकडे जातात, तेथे अस्त पावतात
आणि त्यांची नामरूपे पुढपाण्ये नाहीशी होतात असें म्हणतां येते.) सः

एषः अकलः अमृतः भवति (नंतर तो हा पुरुषः निष्कल आणि अमर होतो.) तत् एषः श्लोकः (यासंबंधानें हा पुढील श्लोक पहा.) ॥ ५ ॥

स दृष्टान्तः । यथा लोक इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्नोपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते (श्यतो ?) नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तूदकलक्षणमेवं यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परिसमन्ताद्द्रुर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य यथाऽर्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वदिमाः पौड्य कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभाषगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपं च यथास्वम् । भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः । य एवं विद्वान्गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितास्यविद्याकामकर्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि सृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति, तदेतस्मिन्नर्थं एष श्लोकः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—हा दृष्टान्त पहा. ज्याप्रमाणें पृथ्वीलोकावरील ह्या सर्व प्रवाही नद्या समुद्राकडे वाहत जातात—

शिष्य—कारण समुद्र हेंच त्याचें शेवटचें स्थान आहे. समुद्र हेंच त्याचें आत्मरूप आहे. त्याचें प्राप्तव्य तेंच आहे.

सिद्धान्ती—होय. समुद्राजवळ गेल्यानंतर त्या अस्ताला जातात म्हणजे तद्रूप होतात आणि त्यांचें स्वतःचें नामरूप नाहीसे होतें. म्हणजे या समुद्ररूपी शाळेच्या नद्याची गंगा यमुनादि नावे नाहीशी होऊन त्यांना समुद्र हें नाव प्राप्त होतें. समुद्राचें उदक हें लक्षण आहे, तसेंच याचेंही तेंच लक्षण होतें. सारास्य उपाधीनें प्राप्त झालेले नामरूप जाऊन त्याचें मुख्य स्वरूप त्यास प्राप्त होतें. असो; या दृष्टान्तप्रमाणें प्रस्तुत पुरुषाच्या कलाची व्यवस्था होते. पहा— आपल्या वादाचा विषय जो पुरुष आहे. त्याचें लक्षण बुद्धाच नवार्थी सांगितले आहे. हा परिद्रष्टा म्हणजे सर्वद्रष्टा आहे. स्वरूपभूत अणुपारें जें दर्शन त्याचा तो कर्ता आहे.

शिष्य—म्हणजे कसे ?

सिद्धान्ती—व्याप्रमाणें सूर्य आपल्या प्रकाशाचा कर्ता असतो त्याप्रमाणें आत्मा हा स्वरूपाचा द्रष्टा आहे. प्रकाश व सूर्य एक, याप्रमाणें आत्मा व तत्स्वरूप ही एकच आहेत. असो, प्राणादि षोडश कलांचें वर्णन मागच्या मंत्रांत झालें आहे. नद्यांचा आत्मा जसा समुद्र तथा या कलांचा आत्मा पुरुष आहे. यांची प्रवृत्ति पुरुषाकडे जाऊन तेथें लीन होण्याची असते. या सर्व कला पुरुषापर्यंत जाऊन पोहचल्या म्हणजे त्यांच्याशी संगत होऊन त्या सर्व अस्ताला जातात, तद्रूप होतात. अथवा आपल्या नामरूपाच्या उपाधि सोडून देऊन पुरुषमय होतात. अर्थातच ह्या कलांची प्राणादि स्वनामें व स्वरूपें नाहींशी होऊन ज्या तत्त्वाचा कर्धाही नाश व्हावयाचा नाहीं, त्या पुरुषाचें स्वरूप या कलांस प्राप्त होतें, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. याप्रमाणें ज्या घन्य पुरुषाला आचार्यांकडून ज्ञान झालें व या सोळा कलांचा प्रलय पुरुषामध्ये करावया याचा मार्ग प्याला गुरुकडून कळला, तो ह्या विद्येच्या सामर्थ्यानें आपली सर्व आवेद्या व तिच्यापासून उत्पन्न होणारा काम, तज्जन्य कर्म आणि तज्जन्य प्राणादि कला या वा सर्वांचा प्रविलाप करितो, या सर्व उपाधांचा नाश करितो आणि आपण स्वतः निष्कल होतो. ज्यानें आपल्या ज्ञानानें अविद्यानिमित्त कलांचा नाश केला तो पुरुष प्राणादि कलांपासून उत्पन्न होणाऱ्या मृत्यूला मारून टाकतो. सारांश जो निष्कल झाला तो अमर होतो. शून्य अर्थ विद्ध करण्यासाठी पुढील मंत्राची योजना आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरां इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यस्मिन् कलाः प्रतिष्ठिताः (रथाच्या तुंवामध्ये जशा चक्राच्या सर्व अरा स्थापिलेल्या असतात, त्याप्रमाणें ज्याच्या ठिकाणी सर्व कला स्थापित झाल्या आहेत.) तं वेद्यं पुरुषं वेद (त्या सर्वांनी जाणण्यास योग्य अशा पुरुषाचें—आत्म्याचें—ज्ञान करून घ्यायें.) यथा मृत्युः वः मा परिव्यथाः इति (असें की ज्यायोगें मृत्यु तुम्हांला पुढें केव्हांही दुःख देणार नाहीं.)

सारांश आत्म्याचे पूर्ण ज्ञान करून घेतलें म्हणजे मृत्यु आपल्या यातनासह नाशोग होतो ॥ ६ ॥

अथ रथचक्रपरिवाय इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाथया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् यथा हे शिष्या मा चो युष्मानृत्युः परिच्यथा मा परिच्यथयतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूद्युष्माकमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—रथाच्या चक्राळा असणाऱ्या अथ रथचक्राच्या नाभीमध्ये (तुंवा- मध्ये, गडुयामध्ये) प्रवेश करून त्या तुंवाच्या आश्रयाने राहतात, त्याप्रमाणे प्राणादि कला उत्पत्ति-स्थिति-लयकाली ज्या पुरुषाच्या आश्रयाने राहतात, तो कलांचे अधिष्ठान असणारा पुरुष समजून घेव्यास सर्वथा योग्य आहे, या पुरुषाचे ज्ञान करून घेणे अत्यंत इष्ट आहे.

शिष्य—पूर्ण आहे म्हणून यास पुरुष म्हणतात काय ?

सिद्धान्ती—होय, किंवा पुरि म्हणजे शरीरांत राहून त्याचे नियमन करितो म्हणूनही त्याला पुरुष म्हणतात. आचार्य पिप्पलाद म्हणतात, हे शिष्यहो, मृत्यूची भीति नाहीशी व्हावी, मृत्यूच्या यातना आपल्यास भोगाच्या लागू नयेत, अशी जर तुमची इच्छा असेल तर आत्मस्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान करून घ्या. तुम्हांला आतां आत्म-ज्ञान होणार आहे म्हणून मी तुम्हांस असा आशीर्वाद देतो की, तुम्हांला मृत्यूची बाधा न्हावयाची नाही. जर हे ज्ञान तुम्हांला झाले नसेल, तर मृत्युनिमित्त होणारी व्यथा तुम्हांस प्राप्त झाली असती. जो कोणी आत्म-स्वरूप जाणणार नाही. त्याला मृत्यूचे भय असल्यामुळे तो स्वतः दुःखी असतो. असा प्रसंग आतां तुमच्यावर येणार नाही. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तान् ह उवाच (आचार्य पिप्पलाद शिष्यांस म्हणाले) एतावत् एव एतत् परं ब्रह्म अहं वेद (परब्रह्माचे मला इतकेच कायले ज्ञान आहे.) अतः परं न अस्ति इति (आतां याच्या पठीकडे जाणण्याचे भर्ते काही उरले नाही.) ॥ ७ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किंलतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्मात्परमस्ति प्रकृत-

स्मानित्यतः पितृत्वं तदास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि स प्रपूज्यतमो लोके किमु वक्तव्यमात्यान्तिकाभयदातुरित्यभिप्रायः ॥ नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥८॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवत्कृतं प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तिमगमत् ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे उपदेशे समाप्त शाल्यावर त्या शिष्यांनी काय केले असे विचारशील तर सांगतो ऐकू: ते तर कृतार्थ झाले होते. परंतु गुरुदक्षिणा देण्यास त्यांच्याजवळ कांही नव्हते, असे म्हणा; किंवा गुरूंनी जो ब्रह्मोपदेश केला त्याची किंमत कोणत्याही दक्षिणेने पूर्ण व्हावयाची नाही, असे समजून म्हणा; त्यांनी गुरूजांची पुष्पादिकांनी व शिरसाष्टांग नमस्कार करून पादपूजा केली आणि ते म्हणाले: भगवन्, आपण आम्हांस पितृस्थानी आहां, आपण आम्हांस ब्रह्मोपदेश करून ब्रह्मरूप केले, विद्या देऊन ब्रह्मस्वरूपांत जन्म दिला, म्हणून आपण पितृस्थानी आहां. आम्हांस आतां असा जन्म प्राप्त झाला आहे की जेथे आम्हांस नित्यत्व, अजरामरत्व व अभयत्व नित्य भोगावयास सांपडेल. आम्ही आतां ब्रह्मरूप झालो आहो. आमच्या ठिकाणी जी अविद्या होती, जे विपरीत ज्ञान होतें आणि जिच्या योगाने जन्म, जरा, मरण, रोग, दुःखादि अविद्यासागरांतील अनेक सुखी आम्हांस अत्यंत त्रास देत होत्या, त्या अविद्येच्या समुद्रांतून तळून जाण्याला आपण आम्हांस विद्यानौका दिली आणि अविद्या-समुद्राच्या पठाकडील तीरास नेऊन आपण आम्हांला मोक्षनगरीत प्रवेश करून दिला आहे. या सुखरूप नगरीतून बाहेर पडण्याचें, जन्ममृत्यूच्या चक्रांत सांपडण्याचें, कारणच राहिले नाही. भगवन्, जन्म देणाऱ्या पितरापेक्षा अनंतपट जास्त उपकार करून जन्ममरण नाहीसे करणाऱ्या पित्याचें काय वर्णन करावें ? सामान्य पिता शरीर उत्पन्न करून देऊन जन्म देतो, तरी व्यवहारांत तो अत्यंत पूज्य मानिला जातो. आणि आपण तर आम्हांस मुलरूप दाखविलें, निर्भय केले, तर आपली सेवा आम्ही कितीही जरी केली तरी आपले उतराई कसे होणार ! होणार नाही. अहो, आपल्यास आम्ही पुनः एकवार नमस्कार करितों. तसेंच ब्रह्मविद्येच्या संप्रदाय ज्या मदर्षींनी प्रकट केला त्यांनाही नमस्कार करितों. आणि आपणांस सर्वज्ञ पुनः पुनः नमस्कार करितों. मंत्रांत दोन वेळ नमस्कारादि पदांचा उल्लेख आहे तो आदरासाठी व उपनिषदाच्या समाप्तिप्रित्यर्थ आहे, हे तुम्हांस सांगायला नकोच. ॥ ८ ॥

सहावा प्रश्न समाप्त.

भाष्य व भाषान्तर यांसह प्रश्नोपनिषत् समाप्त झालें.

सहान्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

या प्रश्नाचा विचार करताना आचार्यांनी चैतन्याच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचा प्रश्न उत्पन्न करून बौद्ध व नैयायिक यांचे मत खोडून टाकले आहे. त्याचा येथे थोडक्यात सग्रह करावयाचा आहे. या प्रश्नाच्या दुसऱ्या मंत्रात आत्म्याने (पुरुषाने) सोळा कळा उत्पन्न केल्या आहेत असे सांगितले आहे. तेव्हा एक प्रश्न सहजच असा उत्पन्न होतो की, निष्कल आणि निर्विकारी आत्म्याला हे कसे करता येईल ? उत्पत्ति करणे म्हणजे एक चाल स्थितीमध्ये काहीतरी स्थित्यंतर करणे होय. हे स्थित्यंतर परिणत होते ते दुसऱ्या एका स्थित्यंतराने होते. प्रत्येक स्थित्यंतराचे कारण दुसरे स्थित्यंतर असते. तेव्हा सहजच शक्य उत्पन्न होते की, जेथे कधीही स्थित्यंतर होत नाही, तो नित्यस्वरूपी आत्मा प्राणान्नादि-प्रमुख कळा उत्पन्न करितो, म्हणजे स्थित्यंतर उत्पन्न करितो, हे म्हणणे कसे संभवनीय आहे ? स्वतः स्थित्यंतर शक्य नसणारा पुरुष स्थित्यंतर कसे उत्पन्न करील ? या शक्येचा उलगडा करिता येत नाही, म्हणून कित्येक त्रोरु असे म्हणतात की, चैतन्य, ज्ञानरूप आत्मा, ज्ञान, प्रतिक्षणी उत्पन्न होत व नाहीसे होत. कित्येक असे म्हणतात की, सर्वच शून्याकार आहे. तिसरे असे म्हणतात की, आत्मा नित्य आहे, पण त्याचे चैतन्य अनित्य आहे, आणि चौथे प्रतिपक्षी असा सिद्धांत सांगतात की, चैतन्य हे स्थूलशरीराचा एक घर्म आहे. अस हे निरनिराळे पथ आहेत यावर उत्तर देताना आचार्य भुक्तांचा आधार घेऊन असा अनुवाद करितात की, चैतन्य हे सत्य, ज्ञान आणि आनंदरूप आहे. ते केव्हाही उत्पन्न होत नाही किंवा अस्ताळा जात नाही. आपल्याला ज्या ज्या वेळी चैतन्यव्यतिरिक्त पदार्थांचे ज्ञान होत त्या त्या वेळी ते चैतन्य तेथेही हजर असते. विषयाच्या स्वरूपाचा व्यभिचार होईल, पण ज्ञानाच्या स्वरूपात केव्हाही व्यभिचार होणे शक्य नाही. ज्ञानस्वरूपाचे अस्तित्व नाही, असे केव्हाही होत नाही. एक पदार्थ जाऊन त्याच्या जागी दुसरा पदार्थ येईल, असा नाहीसा होऊन त्याच्या जागी पेरू येईल व यावेळी अन्याचे ज्ञान नष्ट होऊन पेरूचे ज्ञान उद्भूत होईल म्हणजे विषयानुसार विषय-ज्ञान (विशेष ज्ञान) बदलेल, पण ज्ञानच नाही, अशी वेळ केव्हाही येणार नाही. निद्रेच्या अवस्थेत ज्ञान नसते, याचे कारण त्या वेळी विषयप्रकाश करणाऱ्या ज्ञानाचा प्रकाशित होऊ देणारा विषय नसतो, म्हणून ज्ञानाचे मान होत नाही. पदार्थांचे प्रतिबिंब घेणाऱ्या आरद्यामध्ये पदार्थांच्या अभावाचे प्रतिबिंब पडत नाही, म्हणून तेथे धारणा नाही असे होत नाही. याचप्रमाणे ज्ञानाचा अभाव केव्हाही असत नाही. विषय नसतील तर विषयाच्या अभावाचे ज्ञान तरी आपल्यास असतेच. यावरून चैतन्य प्रतिक्षणी उत्पन्न होते. किंवा ते मुळांचे असत नाही, असे म्हणारे बौद्ध, तसेच चैतन्य हा स्थूलाचा

धर्म आहे असे म्हणणारे नास्तिक असल्या सिद्धांताचे मडन करितात, हे सिद्ध होते. निद्रादरमभ्येतुद्धा चैतन्य जागृत असते आणि ते मुखाचा अनुभव घेतें, असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. तसेंच, सब देशां व सर्व कालां जीवांचें ज्ञान एकरूप असतें. विषयभेदांमुळे विशेषज्ञान भिन्नभिन्न होतें हें खरें, पण सामान्य ज्ञान एकरूपत्वाचें असतें व तें स्वयंभू व अपारिच्छिन्न असतें. विशेष ज्ञान उत्पन्न होणें, ज्ञानस्वरूपात स्थित्यंतर होणें, ही केवळ अज्ञानी जिवांच्या अज्ञानविलासाची लीला आहे. या अज्ञानांमुळे 'ज्ञान उत्पन्न होतें. ज्ञानाला अस्तित्वच नाही. ज्ञान हा जीवाचा एक धर्म आहे. व ज्ञान हा स्थूलाचा धर्म आहे.' अशा प्रकारच्या भ्रांति उत्पन्न होतात; पण त्या भ्रांतिस्वरूपच आहेत असें भुक्ति सांगते, युक्ति ठरविते आणि अनुभवानें सिद्ध होतें. म्हणून ज्ञान हीच कायती सत्यवस्तु आहे, असें श्रीमद् आचार्यांचें म्हणणें आहे.

तिसऱ्या मज्जात सृष्टीची उत्पत्ति ज्ञानपूर्वक झाली आहे असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. साख्य सिद्धांताला हें म्हणणें पसत नाही. त्याच्या मते आत्मा (ज्ञान) हा भोक्ता मात्र आहे आणि सर्वकर्तृत्व प्रधानाकडे (प्रकृतीकडे) आहे. वेदात सिद्धांतात असें म्हटलेलें असतें कीं, परमार्थतः आत्मा कर्ताही नाही व भोक्ताही नाही; पण व्यवहारात मात्र आत्म्यावर कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा आरोप करून सृष्टीची व्यवस्था उलगडून घ्यावी लागते. साख्य लोक असें म्हणतात कीं, 'ज्ञानी आत्मा आपल्या स्वतःस दुःखतामर्थे कसा लोटील ? जीवात्म्याला मुखाप्रमाणेंच दुःख होतें, हा अनुभव प्रत्यक्ष आहे. कोणीही शहाणा पुरुष आपल्यावर दुःखाचे प्रसंग केव्हाही आणणार नाही. मुखाचेच प्रसंग तो सदैव उत्पन्न करीत राहील, पण मुखा न चावू राहतां दुःख उत्पन्न होतें. यावरून आत्मा हा कर्ता नसून निव्वळ भोक्ता आहे. कर्तृत्व दुसरीकडे म्हणजे प्रधानाकडे आहे.' असें साख्य मतानें ठरतें. शिवाय त्याचें दुसरें असें म्हणणें आहे कीं, आत्मा जर परमार्थतः एकच वस्तु आहे, तर त्याला दुसरी वस्तु कशी उत्पन्न करिता येईल ? येणार नाही. म्हणून आत्मा कर्ता नाही. या साख्यांच्या सिद्धांताविषय आचार्य असा प्रति प्रश्न करितात कीं, जर 'पुरुष' हा केवळ ज्ञानरूप आहे म्हणजे अविकारी आहे तर त्याला सुखदुःखादिकांचे भोग तरी कसे उत्पन्न होतात ? अविकारी आत्म्याला भोक्तृत्व असतें, हें म्हणणें जर साख्यास सयुक्तिक वाटतें तर वेदनिष्ठ लोकानां श्रुतीच्या आधारेणें आत्मा हा व्यवहारकार्ता कर्ता व भोक्ता असतो असें म्हटलें तर काय दोष उत्पन्न होतो ? बोलून चावून व्यवहार हा मायेचा विलास आहे. शिवाय आत्म्याच्या पारमार्थिक स्वरूपात या मायेच्या क्रीडेनें यत्किंचितही स्थित्यंतर होत नाही. हे सिद्धांत श्रुतीच्या आधारेणें प्रतिपादन करण्यास वेदाती हा अविकारी आत्म्यास परमार्थतः विकार उत्पन्न होतो, असें म्हणणाऱ्या साख्यांपेक्षा अनंतपट भेड होय. पुनः आचार्य असें विचारतात कीं, भोक्तृत्व आणि कर्तृत्व या दोन विकारांत असा कोणता विशेष आहे कीं, आत्म्यानें

भोक्तृत्व मात्र स्वीकाराचें आणि त्याच्या ठिकाणी कर्तृत्वाचा गंधही जसू नये ? विकारच कपूल करावयाचा तर मग तो भोक्तृत्वाचा मात्र करावा, कर्तृत्वाचा करू नये असें म्हणण्यास कांहींएक कारण नाही. वरें पुरुष स्वभावतःच भोक्तृत्वानें विकारी व्हावयाचा असेल तर मग (सुखदुःख सोडा, सर्व भोगाविषयी उदासीन रहा, असें सांगणाऱ्या) सांख्य शास्त्राचा उपयोगच नाहीसा होतो. वेदांत-शास्त्रांत 'कर्तृत्व भोक्तृत्व हे अज्ञानानें उत्पन्न होतें. स्वभावतः आत्मा अकर्ता आणि अभोक्ता आहे यासाठी अज्ञान टाकून देऊन ज्ञानाचा स्वीकार करा' असे सांगितले आहे. येथे अज्ञानकाळी वेदांत-शास्त्राचा उपयोग आहे असा सांख्य शास्त्राचा उपयोग होणे शक्य नाही. कारण, तें ज्ञान सर्व गंभीरतेने असे सांगतें की, आत्मा हा स्वभावतः भोक्ता आहे. भोक्तृत्व जुटावयाचेंच नाही तर सांख्य शास्त्राचा कांहीं उपयोग नाही हे अगदी उघड आहे. असो, ईश्वरानें ज्ञानपूर्वक सृष्टि उत्पन्न केली, असें व्यवहारकाळी गृहीत ध्यावें लागतें. हेंच धुवीचेंही म्हणणें आहे. बाकीचे मात्र ज्ञानाच्यानीं स्पष्ट केले आहेत, तेव्हां त्यांच्यावर जास्त विस्तारानें लिहिण्याचें कांहींएक प्रयोजन नाही.

प्रश्नोपनिषत्.

संपादकाचें विवरण.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ।
व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्वय व अर्थ—देवाः कर्णेभिः भद्रं शृणुयाम (हे देवहो, आम्हाला आमच्या कानांनी मंगळशब्द ऐकू या) यजत्राः अक्षभिः भद्रं पश्येम (हे याज्ञिकहो, आम्हाला डोळ्यांनी मंगळ बघू या) स्थिरैः अङ्गैः तनूभिः तुष्टुवांसः (आमच्या स्थिर अवयवाच्या शरीरांनी आम्ही स्तुति करणारे आहो.) यत् आयुः देवहितं व्यशेम (जोपर्यंत आम्हास आयुष्य आहे तोपर्यंत आम्ही देवहितच करित राहू.)

साराय आपल्या हातून सर्वदा मंगळ गोष्टी होऊ देण्याविषयी परमेश्वराची प्रार्थना या शान्तिपाठात केली आहे.

शान्ति. शान्तिः शान्तिः

मंत्र पहिला.

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः
सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो
भार्गवो वैदर्भिः क्यन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा
ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं

वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलाद-
मुपसन्नाः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भारद्वाजः सुकेशा च शैब्यः सत्यकामः च सौर्या-
यणी गार्ग्यः च आश्वलायनः कौसल्यः च वैदर्भिः भार्गवः च कात्या-
यनः कवधी इ एते ब्रह्मपराः ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः
समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलाद-उपसन्नाः (भरद्वाज कुलातीळ
सुकेशा, शिवोचा पुत्र सत्यकाम, सूर्याचा नातू गार्ग्यनामक सौर्यायणी,
अश्वलाय्या कुलातीळ कौसल्य, विदर्भ देशातीळ भार्गव, आणि कात्यायन
कुलातीळ कवधी हे सर्व सहाजण वेदपरायण आणि वेदानेष्ट ब्राह्मण होते.
आपल्यास परब्रह्माचें स्वरूप समजावें अशी इच्छा धरून ते त्या पर-
ब्रह्माचा शोध करीत हिंडत होते. नंतर ते हातात समिधा घेऊन सुप्रसिद्ध
पिप्पलाद नावाच्या आचार्याकडे आले). एषः ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति
इति (कारण परब्रह्माचें सत्स्वरूप पिप्पलादाचार्य मुनि सांगण्यास समर्थ
आणि उत्सुक आहेत असे त्यांस समजलें होतें.) ॥ १ ॥

सुकेशादि सहा विद्यार्थ्यांनी वेदाचें यथासाग आणि यथाविधि अभ्यसन
केलें होतें. अभ्यसन सपूर्ण झाल्यावर त्यास अशी इच्छा झाली की, आरण्य
परब्रह्माचें स्वरूप समजून घ्यावें. नंतर ते सर्वजण सुप्रसिद्ध व ब्रह्मनिष्ठ पिप्पला-
दाचार्यास शरण गेले आणि त्यांनी ब्रह्मज्ञानाविषयाची आपली इच्छा प्रकट केली.
जाताना ते हातात समिधा घेऊन गेले होते. समिधा घेऊन जाणें हें एक उप-
लक्षण आहे. देवताचें, गुरूचें अथवा राजाचें दर्शन रिक हस्तानें घेऊ नये,
काहीतरी घेऊन जावें, असा पूर्वकालीन संप्रदाय असे. मग्रात सांगितलेली मढळी
दरिद्री होती म्हणून त्यांनी भेट म्हणून समिधा आणिल्या होत्या. समिधाचा
उपयोग यज्ञकर्मांत होत असे, तसेच दत्तघावन करण्यामधेही त्याचा उपयोग
करीत असत. समिधा घेऊन जाणें हें वेदग्याचिन्हही आहे. अशा, ज्या कुळात
किंवा ज्या गोत्रांत पुष्प उत्पन्न झाला असेल त्या कुळाच्या नावासह पुष्पाच्या
नावाचा पूर्वांश उल्लेख होत असे. हल्ली गोत्रनाम मागे पडून आढनांव उत्पन्न
झालें आहे. हें आढनाव गावावरून, हुद्यावरून किंवा एखाद्या विशेष गुणावरून
उरत असतें, हें सुप्रसिद्ध आहे.

वेदाभ्यसन सांगोसाग झाल्यावर उपनिषदांचा (ब्रह्मविद्येचा) अन्वेष रूप-
पयाचा ही पूर्व पद्धति होती. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्ना-
न्पृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥२॥

अन्वय व अर्थ—सः ऋषिः तान् उवाच ह (विष्णुलाद ऋषि या
विद्यार्थ्यास म्हणाले,) भूयः एव तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, संवत्सरं
संवत्स्यथ, यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत; यदि विज्ञास्यामः सर्वं वः वक्ष्यामः
इति ह (पुनः तुम्हीं श्रद्धापूर्वक एक वर्षपर्यंत ब्रह्मचारी व्रतांत राहून तप-
श्चर्या करित रहा. नंतर तुमच्या इच्छेप्रमाणें तुम्हां मला प्रश्न विचारा आणि
मला जें काय ठाऊरु आहे तें सर्व त्यावेळीं मी तुम्हास मागेन.) ॥ २ ॥

वेदाचें साधोपाग अभ्यसन दाख्यावर ब्रह्मज्ञ गुरुला शरण जावें, त्याची सेवा
करावी, त्याच्या आशेप्रमाणें काही काल एक-निष्ठ ब्रह्मचर्यामध्यें घालवावा,
तपश्चर्या करावी, आणि सदैव आस्तिक्य बुद्धि अहावी, हे नियम पूर्व काळीं
शिष्यास पाळावे लागत असत. विद्यार्थ्याला वेदाविषयीं पूर्ण श्रद्धा, कडकडित
ब्रह्मचर्य, एकनिष्ठेनें विचार करण्याचें सामर्थ्य व शीतोष्णादि सहन करण्याचें
बल, इत्यादि गुण पूर्व काळीं जसे अवश्य होते तसे आज भितीलादी आहेत.
त्या शास्त्राचा आपण अभ्यास करणार व जें शास्त्र समजून घेणार त्याविषयीं
आपला आदर बुद्धि प्रखर असली पाहिजे. अभ्यास करताना विचार करण्याचें
सामर्थ्य वृद्धिंगत होत जाण्याइतकें देहाचें संरक्षण करावयाचें, अशा प्रकारचे
नियम विद्यार्थ्यानें अवश्य पाळले पाहिजेत. हेच ब्रह्मचर्य व्रत होय. पूर्वी ब्रह्मच-
र्याचें नियम किती कडक असत, याचा प्रत्यय भारत भागवतादिकांच्या परिशील
नानें सहज येणार आहे. अशो. विष्णुलाद मुनीनीं विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा किती
उत्कट आहे हें पाहण्यासाठीं त्यास तपश्चर्या करावयास सांगितलें आणि शेवटीं
विनयानें असें म्हटलें कीं, मला जें काय येत असेल त्याप्रमाणें मी तुमच्या सर्व
प्रश्नांची उत्तरें देईन. हा शुद्ध विनय आहे. अशो; विद्येनें मनुष्य विनीत
अथवा मर्यादशील होतो, असा पूर्वीचा व हल्लींचा अनुभव आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

अथ कथन्धी काल्यायन उपेत्य पप्रच्छ ।

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अन्वय व अर्थ—अथ कात्यायनः कवन्धी उपेत्य पप्रच्छ (नंतर—
एकवर्षे ज्ञात्यानंतर—कवन्धी कात्यायन आचार्याच्या जवळ जाऊन
नम्रपणाने विचारता झाला) भगवन् कुतः इ वै इमाः प्रजाः प्रजायन्ते
इति (भगवन्, या सर्व प्रजा कोठून व कशा उत्पन्न होतात, हे मला
समजत नाही. कृपा करून आपण या प्रश्नाचे उत्तर सांगावे.) ॥ ३ ॥

कवन्धीचा प्रश्न परब्रह्मासंबंधी नाही, हे वाचकांस सहज समजण्यासारखे आहे.
वेदविहित कर्माने व सामान्यतः दृश्य सृष्टीच्या ज्ञानाने काय फळ प्राप्त होते हे
कवन्धीला प्रमुखत्वाने विचारावयाचे आहे. सारांश अपरविद्या (कमी भेष्ट अस्-
णारी विद्या) व तद्विहित कर्म यांचे फळ काय होते, हे कवन्धीस विचारून
घ्यावयाचे आहे. हे विचारण्याचा इत्यर्थ इतकाच आहे की पराविद्येला (ब्रह्म-
विद्येला) अवश्य अस्णारे जे वैराग्य ते अपरविद्येच्या ज्ञानाने अथवा
तद्विहित कर्माने किंवा या उभयतांच्या समुच्चयाने प्राप्त व्हावे. अपर
विद्या व तद्विहित कर्म ही उभयताही सांग संपादन केली तरच
दृश्य सृष्टीची विफलता पूर्णत्वाने समजून येते आणि व्यवहारांतील ज्ञानाविपर्या,
त्याच्या स्वैर्याविपर्या व व्यवहाराच्या मुखदुःखाविपर्या विराग उत्पन्न होऊन
संनिधानदप्राप्तीविपर्या उत्कट अनुराग प्राप्त होतो.

याप्रमाणे वेदाचे अध्ययन, व्यावहारिक शास्त्राचे अध्ययन, कर्म फळाचे ज्ञान,
उपासना, इत्यादि गोष्टी संपादित झाल्या तरच जीवाला ब्रह्मविद्येचा अधिकार
प्राप्त होतो. हा पूर्वीचा नियम ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. दृश्यसृष्टीचा ज्ञान-
पूर्वक अनुभव येऊन तिच्याविपर्या उत्कट वैराग्य प्राप्त झाल्याशिवाय ब्रह्मविद्ये-
मध्ये प्रवेश करणे हे अनर्थमूलक आहे, असा पूर्वकाळीन समज होता. असा;
कवन्धीचा प्रश्न वैराग्य उत्पन्न करण्याविपर्याचा आहे, इतके ध्यानात राहिले
म्हणजे काम झाले. ॥ ३ ॥

मंत्र चचथा.

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।
रश्मिं च प्राणं चेत्येतौ मे बभूवुः प्रजाः फारिष्यत
इति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच इ (पिप्पलाद मुनींनी कवन्धीला
उत्तर दिले ते असे—) प्रजापतिः वै प्रजाकामः; सः तपः अतप्यत; सः

तपः तप्त्वा; सः मिथुनं उत्पादयते; रयिं च प्राणं च इति; एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः इति (प्रजा उत्पन्न करावी अशी एकदा हिरण्य-गर्भे नामक प्रजापतीला इच्छा उत्पन्न झाली. त्यानें पुष्कळ तप केले; म्हणजे कार्यकारणांचा समग्र विचार केला. हा विचार केल्यानंतर त्याने एक मिथुन उत्पन्न केले. तें मिथुन म्हणजे रयि-भन्न-भाण प्राण हें होय. हें मिथुन उत्पन्न करण्यांत त्याचा हेतु असा होता, कीं यांच्या द्वारानें अनेक प्रकारची प्रजा उत्पन्न होईल.)

कवंधीच्या प्रश्नास पिप्पलादांनीं हें उत्तर दिलें आहे: प्रजापति म्हणजे सर्व जीवांचा आत्मा होय. त्यांचें संरक्षण करणाराही हाच आहे. म्हणून याला चराचराचा पति असें म्हणतात. या प्रजापतीनें, हिरण्यगर्भांनं, पूर्व कल्पांतील कार्य-कारणांचा विचार केला आणि अन्न व प्राण असें एक मिथुन उत्पन्न केले. अन्न म्हणजे उपभोग्य पदार्थ होय. आपल्यास जी जड सृष्टि दिवते तिचा अंग भाव अन्नांत होतो. ही सृष्टि उपभोग्य आहे. इच्यामध्ये स्वतःचें कर्तृत्व अथवा कर्तृत्वान्ना आभासही नाहीं. पण प्राण हा चरात्मक (जीवात्मक) अहून तो जड सृष्टीचा उपभोक्ता असतो. हा कर्तृत्ववान् आहे. निदान आपण कतें जाहोंत असा आभास तरी त्याला आहे. याप्रमाणे उपभोग्य वस्तु आणि उपभोक्ता, कार्य करण्याचें उपादान कारण आणि कर्म-कर्ता अथवा कार्याचें निमित्त कारण, अशी ही द्वयी उत्पन्न झाली. अर्थाकडच्या भाषेत बोलावयाचें म्हणजे प्रजापतीनें प्रथमतः Matter आणि Force हीं दोन मूलद्रव्यें उत्पन्न केलीं. या दोहोंच्या साहाय्यानें ही अनेकविध सृष्टि उत्पन्न झाली आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा

एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः इ वै प्राणः, चन्द्रमाः रयिः एव, (आदित्य हा प्राण आहे आणि चन्द्र हा रयि म्हणजे भन्न आहे.) एतत् सर्व-यत् मूर्तं च अमूर्तं च-रयिः वै (जें काहीं मूर्त आणि अमूर्त आहे तें सर्व रयि आहे.) तस्मात् मूर्तिः रयिः एव (म्हणून जी जी म्हणून मूर्त वस्तु आहे ती सर्व रयीमध्ये अंतर्भूत होते.)

मागच्या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें प्राण आणि रयि यांची उत्पत्ति झाली म्हणजे प्रथमतः सूर्य आणि चंद्र याची उत्पत्ति प्रजापतीनें केली. सूर्य हा प्राणाचा

निधि आहे. सूर्यापासून सर्व सामर्थ्यांची उत्पत्ति होते. चंद्र हा रथोचा म्हणजे अन्नाचा प्रतिनिधि आहे. चंद्र म्हणजे सोम आणि सोम हे द्रव्य अन्नाचे संप्रा-
हक आहे, असा वेदकालीन समज होता. सूर्यचंद्राची उत्पत्तिकथा सांगि-
तल्यावर पिप्पलाद मुनींनी सर्व सिद्धांतांचा संप्रह करणारे एक विधान केले
आहे. ते असे: या विश्वांत जी जी म्हणून मूर्त किंवा अमूर्त वस्तु दिसते
किंवा भासते, इंद्रियगोचर होते, किंवा कल्पनागोचर होते, ती ती
प्रत्येक वस्तु अन्नरूपाच आहे. उत्पन्न झालेली अशी कोणतीही मूर्त किंवा
अमूर्त वस्तु नाही की, जिचा भोक्ता या विश्वांत विद्यमान असत नाही. वायू-
सारख्या अमूर्त वस्तूचे ही भोक्ते हिरण्यगर्भाने निर्माण केले आहेत. सारांश
सर्व उत्पन्न झालेल्या वस्तु उपभोग्य आहेत. अर्थात् ज्या मूर्त वस्तु आहेत त्या
सर्व उपभोग्य आहेत हे सांगायचास नकोच आहे.

या मंत्रावरून असे स्पष्ट होते की जड आणि साकार वस्तु ह्या तर उपभोग्य
आहेतच; पण आकार नसणाऱ्या वस्तु सुद्धा उपभोग्य आहेत. सारांश सर्व
उत्पन्न झालेल्या अथवा प्रजापतीने उत्पन्न केलेल्या वस्तु उपभोग्य आहेत.
म्हणजे परतंत्र आहेत अथवा नश्वर आहेत. हे समजले असता जीवाची प्रवृत्ति
या उपभोग्य वस्तूकडे न होता केवळ चिदधन जो स्वतंत्र आत्माराम त्याकडे
मात्र व्हावी.

सूर्य हा सर्व सामर्थ्यांचे आदिस्थान आहे, ही गोष्ट आधुनिक-शास्त्र-सिद्धां-
तांनी ही सिद्ध झाली आहे. गवताच्या काडीतील चलनवलनापासून तो
मोठमोठ्या भूकंपासारख्या प्रसंगापर्यंतच्या अथवा प्रहादिकांच्या परिभ्रमणापर्यंतच्या
सर्व गति सूर्यापासून उत्पन्न होतात. उष्णता, शब्द, प्रकाश, चुंबकत्व
(Heat, Sound, Light, Magnetism) इत्यादि सर्व गतींचा उत्पादक एक
सूर्य मात्र आहे ही कल्पना वेदकालीन शास्त्रांप्रमाणे अलीकडील आधुनिक
शास्त्रांसही मान्य झाली आहे. याचप्रमाणे चंद्र हा परतंत्र व परप्रकाश अगून
जड आहे; या वेदकालीन सिद्धांताला अलीकडील शास्त्रांनीही दुजोप
दिला आहे. म्हणून मंत्रामध्ये सूर्याला प्राणाचे प्रतिनिधित्व आणि चंद्राला
अन्नाचे प्रतिनिधित्व दिले आहे. प्राण आणि अन्न मिळून जे मिथुन होतं ते
सर्वदां एकत्र अथवा सहचारी असते. प्राणाशिवाय अन्न विद्यमान असणे
शक्य नाही. व अन्नाशिवाय प्राणालाही दुसरी कोणती गति नाही. म्हणून
अन्न व प्राण यांचे मिथुन (मेहूण) ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. तसेच सारेच
दृष्टीने पाहतां प्रत्येक वस्तु अन्नात अन्तर्भूत होते. व निरपेक्ष दृष्टीने पाहिले
असतां मूर्त वस्तुही अन्नमयच असते. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ आदित्यः उदयन् प्राचीं दिशं प्रविशति (आदित्य म्हणजे सूर्य उगवल्यानंतर पूर्व दिशेमध्ये प्रवेश करितो.) तेन रश्मिषु प्राच्यान् प्राणान् संनिधत्ते (आणि आपल्या उगवण्याने आपल्या तेजोयुक्त किरणांत पूर्वेकडील प्राणांस अंतर्भूत करितो.) यत् दक्षिणाम्, यत् प्रतीचीं, यत् उदीचीं, यत् अधः, यत् ऊर्ध्वं, यत् अंतरा दिशः यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन रश्मिषु सर्वान् प्राणान् संनिधत्ते (आणि दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, अधोदिशा, ऊर्ध्वदिशा, अवांतरदिशा आणि बाकीच्या सर्व वस्तु ज्या पद्धतीने तो प्रकाशित करितो त्याच पद्धतीने आपल्या सर्व-व्यापी व सर्व-प्रकाशक किरणामध्ये सर्व प्राणांस अंतर्भूत करून स्वस्वरूपी करितो.)

मागच्या मंत्रांत यच्चयावत् सर्व मूर्त आणि अमूर्त वस्तु अन्नरूप असून सर्वात्मक आहेत आणि त्यांचा स्वामी प्रजापति आहे असे सांगितले आहे. ह्या मंत्रांत प्रजापतीच्या अपेक्षेने सर्व प्राण ही सर्वात्मक आहेत, सर्वत्र प्राणद्रव्य ओतप्रोत भरले आहे, सर्व चैतन्यमय आहे, असे सांगायचाचें आहे. सर्व प्राणांस प्रकाशित करणारा सूर्य उगवला म्हणजे दाही दिशा व तत्रस्थ प्राण प्रकाशित होतात. सर्व वस्तूंच त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें चैतन्य प्राप्त होतें. कांही दगडासारख्या वस्तु बाहेरून वाढणाऱ्या, वृक्षासारख्या आंतून वाढणाऱ्या वस्तु पशुपक्ष्यादि चलन वळन करणारे प्राणी, मन, बुद्धि, आणि इच्छा असणारे ह्या लोकांचे मनुष्यप्राणी ह्या सर्वांमध्ये जी चेतना आणि जें चैतन्य प्रकट होतें तें सर्व सूर्याच्या प्रसादामुळे होय. असा कोणताही मूर्त अथवा अमूर्त पदार्थ नाही की, जो सूर्याच्या प्रकाशाने व सूर्यगत चैतन्याने प्रकाशित होत नाही, स्वस्थितित राहत नाही आणि चैतन्ययुक्त असत नाही. यावरून हे स्पष्ट होईल की या दृश्य विश्वामध्ये सर्वत्र राये म्हणजे अन्न म्हणजे भोग्य वस्तु (Matter) असून तेथेच प्राण, म्हणजे चेतना, म्हणजे उपभोक्ता, (Force) विद्यमान असतो. सर्व वस्तु अन्नमय आहेत व त्याच वस्तु प्राणमयही आहेत. प्रो. हक्सले यांनी आपल्या जगन्मान्य मंत्रांत प्राणाचें अस्तित्व अनुमानिलें आहे व सार्थस्थानं-

तील प्रो. बोस यांनी जडवस्तुही विभांतीची इच्छा करितात, असें सप्रमाण सिद्ध केले आहे. ह्या गोष्टी तज्ज्ञांस विदित आहेत. या सिद्धांताचा मूळ आदर्श प्रश्नोपनिषदांत सांपडतो, असें आपल्यास माहित झाले तर आपल्यास केवढा सकौतुक आनंद व अभिमान होईल बरे ? ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।
तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—सः एषः वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणः अग्निः उदयते (तो हा वैश्वानर—सर्वांचा आत्मा,—विश्वरूपाचा आत्मा, जो प्राण तो अग्नि उदय पावतो.) तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तम् (आम्हीं सांगितलेले हे तत्त्व ऋग्वेदांतील एका मंत्राने उत्तमोत्तम वर्णिले आहे.) ॥ ७ ॥

तो हा सूर्यरूपी प्राण म्हणजे सर्व जीवांचा आत्मा आहे. त्याप्रमाणेच तो प्राण सर्व प्रपंचात्मक आहे. जीवमात्रांचे चैतन्य आणि जड वस्तूंमध्ये दृश्य होणारी चेतना ही सर्व ओमिरूप अथवा सूर्यरूप आहेत. मागच्या मंत्रात प्राणाचे जे सर्वात्मकत्व सांगितले त्याचाच अनुवाद या मंत्रांत करून जीवांचे चैतन्य व जडांत दृश्य होणारी चेतना ही प्राणात्मक अथवा सूर्यात्मक आहे असें स्पष्ट करून सांगितले आहे. हे या सहा आणि सात मंत्रांत प्रकट झालेले प्राणतत्त्व सर्वनिषामक व सर्वबंध जो सूर्य 'तदात्मक आहे असें पुढील ऋग्वेदोक्त मंत्राने समर्थित केले आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं
तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वरूपं, हरिणं, जातवेदसं, परायणं, ज्योतिः एकं तपन्तम् (हे सर्वरूपी, प्रकाशयंत, सर्वज्ञ, सर्वाधार, तेजोदम्ब अद्वितीय अमृत सर्वास उभयता देणारे आहे.) सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्रजानाम् प्राणः, एषः सूर्यः उदयति (हजारों शिरण असणारा व

हजारों स्वरूपानें असणारा, तसेंच सर्व प्रजाचा प्राण असणारा जो हा सूर्य हा भाता उगवत आहे.) ॥ ८ ॥

या ऋग्वेदीक मन्त्रात सूर्यस्वरूपाचें उत्कृष्ट वर्णन आहे. सूर्य हा एकच एक असून तो सर्वप्रकाशक, सर्वज्ञ, सर्वापार, स्वयंप्रकाश आणि सर्वांत उष्णता देणारा असा आहे. त्याला अनंत किरण आहेत. वस्तुस्वरूपानुरूप तो अनेक स्वरूपें धारण करितो व करवितो. आणि हा सूर्य सर्व प्रजाचे प्राणांचा समाहक आहे. या मन्त्रातून असे स्पष्ट होतें कीं, प्राणरूपी तत्त्व एकच असून तें पदार्थांची गति व स्थिति नियमित करितें. तें स्वयंप्रकाश आणि सर्वप्रकाशक आहे. पदार्थांच्या गतिस्थितीचें तें कारण असून प्राण्याचें बुद्धिवैभव वृद्धिगत करणारें हेंच तत्त्व आहे. जीवांचा प्राण म्हणजे सूर्यच होय. उपासींनीं त्याचें स्वरूप भिन्न होतें, म्हणून विश्वात अनंत प्राणी व अनंत वस्तु आहेत असे आपल्यास दिवतें, इतकेंच ! साराश, सर्व वस्तु प्राणद्रव्यानें ओतप्रोत भरलेल्या आहेत. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं
च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते
चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनराव-
र्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रति-
पद्यन्ते । एष ह वै रयिर्षः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—संवत्सरः वै प्रजापतिः (संवत्सर—वर्ष—हा प्रजा-पतीचें स्वरूप आहे.) तस्य दक्षिणं च उत्तरं च अयने (त्याची दक्षिण आणि उत्तर अशीं दोन अयने आहेत.) तत्तु ये ह वै तत् इष्टापूर्ते 'कृतं' इति उपासते, ते चांद्रमस एव लोकं अभिजयन्ते (जे कोणी इष्टापूर्त करून व तीं कृत्ये भाषणीं आहेत अशी भावना करून त्यांची उपासना करितात ते कर्माभिमानी लोक चंद्रलोकाला जातात.) ते एव पुनः आवर्तन्ते (त्या ह्या चंद्रलोकाला गेलेल्या पुरुषानाच पुनः परत यावे लागतें.) तस्मात् एते ऋषयः प्रजाकामाः दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते (म्हणून हे ऋषि प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा करितात. आणि दक्षिण दिशेचा जो स्वामी चंद्र त्याच्या लोकास जातात.) एष ह वै रयिः यः पितृयाणः (हा जो पितृयाण मार्ग आहे तो अन्नरूप आहे.) ॥ ९ ॥

चौथ्यापासून आठव्या मंत्रासुद्धां सर्व मंत्रांत प्रजापतीचे स्वरूप वर्णन करून त्याने प्राण आणि अन्न यांचे एक मिथुन उत्पन्न केले, सर्व पदार्थ अन्नमय व प्राणमय करून आपण त्यांचा स्वामी झाला. सर्व पदार्थ अन्नरूप व तेच प्राणरूप होतील, असे करून आपण त्यांचा नियामक झाला असे सांगितले. या मंत्रांत संवत्सर (एक वर्षाच्या कालाला संवत्सर म्हणतात) हे प्रजापतीचे स्वरूप आहे, असे ठरवून संवत्सराचे स्वरूप, त्याचे विभाग आणि या विभागांतील एकाचे म्हणजे दक्षिणायनाचे वर्णन केले आहे. प्रजापति हाच कालाचा उत्पादक आहे म्हणून संवत्सरालाही प्रजापतित्व प्राप्त झाले आहे. संवत्सर हा प्रजापतीप्रमाणेच एक मिथुन उत्पन्न करितो. आणि ते मिथुन प्राणान्नात्मक आहे म्हणून संवत्सराला प्रजापति हे नांव उच्चम घेतात. दक्षिणायन आणि उत्तरायण हे संवत्सराने उत्पन्न केलेले प्राणान्नात्मक मिथुन होय. सूर्य दक्षिणदिशेने प्रवास करू लागला म्हणजे दक्षिणायनास सुरवात होते. सूर्याचा प्रवास सहा महिनेपर्यंत दक्षिणदिशेने चालतो म्हणून या कालाला दक्षिणायन म्हणतात. या महिन्यांत जे कोणी लोक इष्टापूर्तादि कर्मे करून दक्षिणायनाची उपासना-फलप्राप्तीची इच्छा करून-करितात, ते लोक चंद्रलोकास जातात. चंद्राला क्षयवृद्धि आहे, ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. शिवाय चंद्र म्हणजे अन्न अथवा उपभोग्य वस्तु असते, असे आपण आतांच समजून घेतले आहे. अर्थात् जे लोक फलभोग्याच्या आद्येने इष्टापूर्तादि कर्मे करितात, त्या लोकांस भोगप्राप्ति करून देणारा लोक अधिगत होतो. आणि भोग देणारे पुण्यकर्म संपत्कार्येवर या लोकांस मृत्युलोकां परत यावे लागते. तात्पर्य, जे लोक भोगप्राप्तीची-घनपुत्र-दार्यादिकांची-इच्छा करून इष्टापूर्तादि भोगदायी कर्मे करितात, ते लोक अन्नद्रव्याचा प्रतिनिधि जो चंद्र त्याच्या लोकांत जाऊन कृतकर्मांच्या फलाचा उपभोग घेतात, आणि कर्मफल संपले म्हणजे पुनः मृत्युलोकां परत येतात. चंद्रलोकां नेणारा जो मार्ग त्याला पितृपाप असे म्हणतात. फलाच्या इच्छेने अग्निहोत्र चाळविणे, तप करणे सत्य योत्सने पेटविहित दान धर्म करणे, आतिथ्य वैश्वदेवादि वेदोक्त कर्मे करणे, यास इष्ट असे म्हणतात. बापि कूप तडाग देवालये धर्मशाळा यांपणे व अन्नउत्प्रे पातळणे ह्या कृत्यास परत असे म्हणतात. ही इष्टपूर्तादि कर्मे फलाच्या आद्येने व कर्तृत्वाच्या अभिमानाने केली म्हणजे पितृलोकाची प्राप्ति होते. हाच चंद्र लोक होय. अन्नरूपाने येथे आनंदाचा पुण्याचा ध्येय होतो म्हणून पितृपापाळा (चंद्र-लोकाळा) अन्न लोक असे म्हणतात. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

अधोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—अथ उत्तरेण तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, विद्यया, आत्मानं अन्विष्य आदित्यं अभिजयन्ते (आतां काहीं श्रेष्ठ लोक वासनाशून्य तप, ब्रह्मचर्य, आस्तिक्य बुद्धि, गुरुविद्या यांच्या साहाय्याने स्वस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन उत्तरमार्गानें—उत्तरायणांत सूर्याची उपासना करून त्याची प्राप्ति करून घेतात.) एतत् वै प्राणानाम् आयतनं, एतत् अमृतं, अभयम्, एतत् परायणं (आदित्य हा प्राणाचें आदिपीठ आहे. हा अमरत्व व अभयत्व देणारा आहे. सूर्य हा सर्वांचा आधार व सर्वांची शेवटची गति आहे. एतस्मात् पुनः न आवर्तन्ते (येथे गेलेल्या प्राण्यास पुनः परत यावे लागत नाही.) इति एषः निरोधः (याप्रमाणें भसा हा नियमित करणारा नियम आहे.) तत् एषः श्लोकः (हे सांगण्यासाठीं पुढील मंत्राची योजना आहे.) ॥ १० ॥

या मंत्रांत संवत्सररूपी प्रजापतीचा प्राणांश जो उत्तरायण मार्ग त्याचें उपासनफल सांगितलें आहे. येथील उपास्य देवता सूर्य म्हणजे प्राण आहे. जे कोणी ज्ञानी लोक इंद्रियजय करून तपश्चर्या करितात, ब्रह्मचर्याचें नियम पाळितात भद्रावंत असतात, प्रजापति स्वरूपाचें ज्ञान करून घेतात आणि आपणच प्रजापतिस्वरूप आहोंत असें जाणतात, ते लोक ज्ञानाच्या आणि कर्माच्या समुच्चयानें प्राणरूपी व उत्तरमार्गगामी आदित्याची उपासना करून सूर्यलोकाची प्राप्ति करून घेतात. मागे सांगितलेंच आहे कीं, सूर्य हा प्राण्यांच्या प्राणांचा मूळ आधार आहे. त्याची उपासना केली असता जीवांच्या प्राणाला अमरत्व येतें आणि तो भीतिशून्य होतो. येथे चंद्रलोकांतील क्षय-वृद्धीची भीति असण्याचें कारण नाही. पूर्वीक ज्ञानी व कर्मा लोकांस सूर्यप्राप्ति होणें हाच त्यांचा पुरुषार्थ आहे. सूर्य लोकांत गेलें म्हणजे जीवाला कल्पपर्यंत पुनः परत यावे लागत नाही. हा नियम निराबाध आहे. कर्म-फळाच्या इच्छेनें वेदोक्त कर्म करणारे गृहस्थ चंद्र लोकांत जातात; पण त्यांस पुनः परत येण्याची भीति असते. पण प्राणोपासना ज्ञानपूर्वक करणारे ऋषि सूर्य लोकांत जातात आणि कल्पाच्या अंतापर्यंत तेथील सुखाचा उपभोग घेव पाहतात. हा पूर्वीक नियम होय. संवत्सराचें स्वरूप पुढील मंत्रांत स्पष्ट केले आहे ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे
अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे पडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—पञ्चपादं, पितरं, द्वादशाकृतिं, दिवः परे अर्धे पुरीषिणम्, आहुः (या संवत्सराळा पाच चरण अथवा पाच ऋतु असतात. हा सर्वसंरक्षक असून याळा वारा अवयव आहेत. हा अंत-रिक्ष लोकाच्या पळीकडे असून याळा ' पर्जन्य-वर्षक ' असे नांव आहे.) अध अन्ये इमे परे उ विचक्षणं सप्तचक्रे, पडरे अर्पितं इति आहुः (पण दुसरे कोणी ज्योतिषी असे म्हणतात की हा महासाक्षी असून याच्या रथाळा सात चक्रे आणि सहा भरा असतात.) ॥ ११ ॥

या मंत्रांत संवत्सराचे स्वरूप दोन प्रकारांनी सांगितले आहे. पहिल्या स्वरूपांत असे म्हटले आहे. संवत्सराळा अथवा संवत्सरात्मक सूर्याळा पाच पाय असतात. पूर्वकाळी एका संवत्सरांत पांच मात्र ऋतु असतात अशी कल्पना होती. हा सूर्य किंवा संवत्सर सर्वांचे जनन व संरक्षण करितो म्हणून त्याला 'पिता' असे म्हटले. याळा वारा अवयव आहेत हे अवयव म्हणजे वर्षाचे वारा महिने होत. सूर्य हा भुवर्लोक्याच्या पळीकडे असणाऱ्या स्वर्ग लोकांत राहतो आणि स्वतः जलमय असून सर्वांचे जीवन जे उदक त्याचा वर्षाव करून सर्वांचे प्राणरक्षण करितो. हे एक स्वरूपवर्णन झाले. आतां दुसऱ्या प्रकारच्या स्वरूपवर्णनात सूर्य किंवा संवत्सर हा सर्वसाक्षी व महाशानी असून तो सात चाकांच्या व सहा भरा असणाऱ्या रथात बसलेला आहे, असे वर्णन केलेले आहे. पहिल्या स्वरूप-प्रकारात तो स्थिर आहे आणि दुसऱ्या प्रकारांत तो परिवर्तन करणारा म्हणजे हिडणारा आहे असे दिसते. मळा वाटते की पहिले वर्णन प्राणात्मक सूर्याचे आहे आणि दुसरे वर्णन अन्नात्मक चंद्राचे आहे. दुसऱ्या वर्णनात सूर्याच्या रथाळा सात चाके आहेत असे म्हटले आहे, ते सूर्याच्या फिरणांत सात प्रकारचे भिन्न रंग प्रकट होतात, किंवा आठवड्याचे सात वार असतात, किंवा सूर्याच्या रथाळा सात तोंडाचा घोडा असतो अशी कल्पना आहे, त्याचे दर एक असावे, चाकाळा असा सहा आहेत असे म्हटले आहे. त्याचा अर्थ वर्षाचे सहा ऋतु होत, असा असावा. चक्र आणि भरा यांच्या निर्देशाने चक्र फिरत आहे असा भास होतो. तथा भास पंचपाद (पाच चरण) या पदाने होत नाही. पुरीषिणम् (उदक असणारा) हे पद असे मुचबिते की, सूर्य-फिरण सप्तचक्राचे आकर्षण करून रथाची वृष्टि पुनः पृष्ठावर करितात. ही

अलीकडील कल्पना वेदकाळाही मान्य झालेली होती. अशु, या दृष्टीने पाहिले असता प्रजापतिरूपी सवत्सर हा जगताचें सूर्यरूपानें निमित्त कारण आणि चंद्ररूपानें उपादान कारण आहे असें ठरतेसें दिसते. ॥ ११ ॥

मंत्र बारावा.

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः
शुक्रः प्राणस्तस्मादेत रूपयः शुक्र इष्टं कुर्वन्तीतर
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—मासः वै प्रजापतिः (महिना हाही प्रजापतीचें स्वरूप आहे) तस्य कृष्णपक्षः एव रयिः शुक्रः प्राणः (त्यांतील कृष्ण-पक्ष हा अजररूप आहे व शुक्रपक्ष हा प्राणरूप आहे.) तस्मात् एते रूपयः शुक्रे इष्टं कुर्वति (म्हणून हे रूपि शुद्ध पक्षातच यज्ञयाग करितात.) इतरे इतरस्मिन् (आणि दुसरे लोक कृष्णपक्षांत यागादि कर्मे करितात.) ॥ १२ ॥

या मंत्राचा भावार्थ असा आहे. सवत्सरप्रमाणेंच महिना हा प्रजापतिरूप आहे. प्रत्येक महिन्यात शुद्ध व वद्य असे दोन पक्ष असतात. शुद्धपक्ष हा प्राणाचा निर्देश करितो आणि कृष्णपक्ष अन्नाचा करितो. म्हणून महिन्याचा 'प्रजापति' असें धुवीनें म्हटलें आता मंत्राचा असा अभिप्राय आहे की, प्राण-स्वरूप जाणणाऱ्या ऋषींनीं केव्हाही यज्ञयाग केले तयापि त्याचे ते याग शुक्र पक्षात केल्यासारखे होतात. विद्वान् ऋषींनीं केलेलीं प्राणोपासक कर्मे केव्हाही केलीं तरी त्यांना शुक्र पक्षात केलेल्या कर्माचें फल प्राप्त होते. म्हणजे त्यास अमरत्व व अभयत्व मिळून सूर्य लोकां राहण्यास सानडतें, ह फळक्षेत्र या लोकांस प्राणाचें स्वरूप उच्चम समजलेलें असून ते सर्वत्र प्राणरूप पहात असतात; पण ज्यांना प्राणस्वरूप समजलें नाहीं म्हणून प्राणोपासना साध्य नाहीं, त्या लोकांनीं कसलीही वेदोक्त कर्मे कोणत्याही काळां केलीं तयापि त्यांना कृष्णपक्षात केलेल्या कर्माचें फल प्राप्त होतें. म्हणजे ते अन्नरूपी लोक चंद्रलोकांस जातात आणि पुनः-पुनः, जन्म-मरणाच्या चक्रात सापडतात ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव राधिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या
संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयु-
ज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—अहोरात्रः वै प्रजापतिः (अहोरात्र हा प्रजापति-
रूप आहे.) तस्य अहः एव प्राणः, रात्रिः एव राधिः (त्यांतील अह
म्हणजे प्रण—क्षितिजावर सूर्य असण्याचा काल—हा प्राण आणि रात्र हे
अन्न होय) ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते एते प्राणं वै प्रस्कंदन्ति (जे लोक
दिवसा स्त्रीसंगम करितात ते आपल्या प्राणाला शुष्क करितात. म्हणजे
आपला स्वघात करितात.) ये रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते तत् ब्रह्मचर्य एव
(रात्रीचा स्त्रीसंगम हे एक प्रकारचे ब्रह्मचर्यच आहे.) ॥ १३ ॥

या मनात काळाचा शेवटचा विभाग जो अहोरात्र त्याला ही प्रजापति असे
म्हटले आहे. अहोरात्राला दोन पाखी आहेत. त्यातील दिवसाचे पाखे प्राणरूप
आहे आणि रात्रीचे पाखे अन्नरूप आहे. धृतिमातेला जीवाच्या संरक्षणा-
विषयांची कळकळ अत्यंत म्हणून तिने सर्व जीवास असा कल्याणकारक उपदेश
केला आहे की, प्रजात्पादनासाठी स्त्रीसंग करावयाचा असेल तर तो रात्री
करावा म्हणजे ब्रह्मचारिवाचें फल प्राप्त होतें. अथवा जीवाच्या प्राणरूपी
सामर्थ्याचा अपव्यय होत नाही. पण हा उपदेशाचे अतिक्रमण करून
जर दिवसा स्त्रीसंग केला तर आपला प्राणच बाहेर टाकण्याचें पातक जाणव्या
मार्ग्या येतें. प्रसूत विषयार्था या उपदेशाचा फारसा साधाच संबध नाही. हे
खरे, तथापि पुरुषाचें वीर्य हे प्राणरूप आहे आणि प्राणरूप वीर्याचें स्तब्धन
प्राणरूप अज्ञान्या दिवसाच्या भागात करू नये, प्राणहानि करू नये, हा उपदेश
जीवकल्याणकारी म्हणून परंपरेने प्रसूत विषयास अनुलक्षनच आहे. ॥ १३ ॥

मंत्र चवदावा.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः
प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्वय व अर्थ—अन्नं वै प्रजापतिः ततः ह वै तत् रेतः (खरो-
खर अन्न हा प्रजापति आहे. तेथून सें प्राणात्मक रेत उत्पन्न होतें.)

तस्मात् इमाः प्रजाः प्रजायन्ते (या रतापासून ह्या प्रजा उत्पन्न होतात.) ॥ १४ ॥

या मंत्रांत कवंधी कात्यायनाच्या प्रभाला साक्षात् उत्तर दिलें आहे. मागोळ मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें संवत्सर, मास, अक्षरात्र, हीं प्रजापतीचीं स्वरूपे आहेत. कारण यांत प्राण आणि अन्न यांचें मिथुन सदैव दृष्टीस पडतें असें सांगितलें आहे. ह्याच क्रमानें पुढें गेलें असतां प्रजापति हा अन्नरूप होतो असें श्रुतीचें सांगणें आहे. या अन्नापासून प्राणात्मक रेत उत्पन्न होतें. पुरुषाचें रेत आणि स्त्रीचें (यिरीरूपी मातेचें) शोणित या मिथुनापासून ह्या सर्व प्रजा उत्पन्न होतात. सर्वसामर्थ्य उत्पन्न करणारा सूर्य आणि अन्नरूपी चंद्र, प्राणात्मक उत्तरायण, आणि अन्नात्मक दक्षिणायन, प्राणात्मक शुक्र पक्ष आणि अन्नात्मक कृष्ण पक्ष, प्राणरूपी दिवस आणि अन्नरूपी रात्र, प्राणरूपी रेत आणि अन्नरूपी शोणित या मिथुनापासून विद्यार्थी, सांसारिक गतिस्थित्यात्मक व्यवहाराचीं, प्रजोत्पादनाचीं कार्ये होतात. प्रजा कशा उत्पन्न होतात ? याला हें उत्तर आहे की, प्राण व अन्न, हें मिथुन प्रजाकामी हिरण्यगर्भानें तप करून आपण स्वतः आपल्या स्वरूपापासून यथापूर्व उत्पन्न केलें. त्यापासून पुढें काल, स्थळ, सृष्टिव्यवहार, पञ्चमय, उष्णता, अन्न, रेत आणि शोणित ह्या घात वस्तुत्त्व होऊन त्यांच्यापासून प्रजोत्पादनाचें कार्य होतें. या प्रमाणें हिरण्यगर्भ हा विद्याचें निमित्त कारण आणि उपादान कारण आहे, असा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. ह्या मंत्राचा सूक्ष्म विचार केला असोही विद्व होतें की व्यवहारकार्त्वी सृष्टिही अनादि आहे. केव्हां हिरण्यगर्भान्या शाश्वत इच्छेनें ती प्रकट होते आणि केव्हां ती तिरोभूत (अदृश्य) होते. सृष्टि अदृश्य होणें, हिरण्यगर्भांत लीन होणें, हा सृष्टीचा प्रलय होय. योग्य वेळ आली म्हणजे ती प्रकट होते. आविर्भूत होते किंवा दृश्य होते. हें आविर्भवन म्हणजे सृष्टीचा जन्म होय. ही व्यवहारस्थितीतील गोष्ट हाती. व्यवहार कार्त्वी आपण केव्हांही विचार करावयास लागलों तरी अन्न आणि प्राण (Matter) व (Force) काल, स्थळ इत्यादि गोष्टी आपल्यास गृहीत घ्याव्या लागतात. यां-या शिवाय विचार करणें अशक्य आहे. ह्या गृहीत कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी श्रुतीवरून आपल्यास समजतात. विचारास अगोचर असणाऱ्या गोष्टी प्रति मात्र आपल्यास सांगते, म्हणून श्रुतीला अपौरुषेयत्व प्राप्त होतें. अगो; येथें इतकाच विचार पुरे. ॥ १४ ॥

मंत्र पंधरावा.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमु-
त्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्म-
चर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् ये ह वै तत् प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनं
उत्पादयन्ते (असे आहे म्हणून जे गृहस्थ प्रजापतींचे व्रत नैष्ठिक
पद्धतीने पाळितात, ते मिथुन म्हणजे कन्यापुत्र उत्पन्न करितात.) येषां
तपः ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् तेषां एव एषः ब्रह्मलोकः (जे लोक
तपश्चर्या करितात, ब्रह्मचर्य व्रत पाळितात आणि जे सत्याची कांस
केव्हाही सोडीत नाहीत त्यांना हा ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.) ॥ १५ ॥

सारांश, प्रजापतींचे व्रत जे लोक एकनिष्ठेने चाळवितात ते प्रजा उत्पन्न
करण्याच्या कार्या प्रजापतीला साहाय्यकारी होतात; पण जे लोक
यज्ञ याग, ऋतुकार्ये भार्यागमन आणि सत्यशील ह्याचा स्वीकार करितात,
ही व्रते चाळवितात, त्यांना ह्या जवळ असणाऱ्या ब्रह्मलोकाची म्हणजे पितृलो-
काची अथवा चंद्रलोकाची प्राप्ति होते. तसेच हे लोक सक्रम कर्म करणारे अस-
त्यामुळे जन्ममरणाच्या चक्रात सापडतात आणि व्यवहार अबाधित रीतीने
चालू राहतो. ॥ १५ ॥

मंत्र सोळावा.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं
न माया चेति ॥ १६ ॥

अन्वय व अर्थ—येषु न जिह्मम्, न अनृतं, च न माया तेषां
असौ विरजः ब्रह्मलोकः (पण ज्या लोकामध्ये कपटवृत्ति नसते, अनृत
भाषण नसते. आणि दांभिकपणा नसतो त्या लोकांस मात्र तो विरज-
निर्मळ—ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.) ॥ १६ ॥

संसारामध्ये आपल्यास अनेक प्रकारचे व केव्हा केव्हा तर परस्पर विरोधी
व्यवहार करावे लागत असल्यामुळे आपल्यास रागद्वेषादिकांचा, व कुटिल वर्त-
नाचा आशय घ्यावा लागतो, हे सर्वप्रसिद्ध आहे. हा प्रसंग ज्या अठरावे
लोकास केव्हाही येत नाही, जे विरक्त असतात व म्हणून ज्यास केव्हाही असत्य
भाषणाचा प्रसंग प्राप्त होत नाही. आणि ज्यांना केव्हाही कपराचरण करणे

लागत नाही, अशा सन्यासी लोकांनीं प्रजापतीचें (वपश्चर्यां करण्याचें) माघ व्रत चाळविळें तर त्यास निर्भळ अशा ब्रह्मलोकाची, हिरण्यगर्भरूपाची, रियति प्राप्त होते. हे लोक शानी असतात आणि वेदोक्त कर्मही करितात. याचें कर्म स्वोपकारक व परोपकारक असतें व यांचें ज्ञानही वरिष्ठ प्रकारचें असतें. प्रजापति-व्रताचें यथोक्त पाठन केलें असता पधराऱ्या व सोळाऱ्या मंत्रात सांगितलेलीं फळें प्राप्त होतात. ॥ १६ ॥

पहिला मंत्र समाप्त.

मंत्र दुसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कल्येव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः
पुनरेपां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ (नंतर विदर्भदेशस्थ भार्गवानें मुनींस विचारिलें.) भगवन्, कति एव देवाः प्रजां विधारयन्ते (हे भगवन्, कोणते देव येथील प्रजाचें धारण करितात ?) कतरे एतत् प्रकाशयन्ते (कोणते देव यांचें प्रकाशन करितात ?) कः पुनः एपां वरिष्ठः (या सर्वांमध्ये श्रेष्ठ देव कोणता ?) इति (याप्रमाणें भार्गवानें मंत्र विचारिला) ॥ १ ॥

प्रश्नाचा भावार्थ स्पष्ट आहे. प्रजाचें आभयस्थान कोणतें आहे, त्यास प्रकाश कोणीकडून मिळतो आणि सधारक व प्रकाशक देवतापैकीं श्रेष्ठ देवता कोणती ? हे या प्रश्नात विचारिलें आहे. या पुढील प्रश्नाचा विषय प्राणाची उपासना हा आहे. दुसऱ्या प्रश्नातील रहस्य हें आहे कीं त्यात प्राणाचें भेटलें उपभोगत्व व प्रजापतित्व इत्यादि गुणांचा निर्धार व्हावा. तिसऱ्या प्रश्नात प्राणोपासनेचा विधि सांगितला आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रका-
श्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः २

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (भार्गवाद्या पिप्पलादाचार्यानी
उत्तर दिठे.) आकाशः वै एषः देवः, वायुः अग्निः, आपः, पृथिवी, वाक्,
मनः, चक्षुः, श्रोत्रं, च ह (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथिवी, वाणी, मन,
नेत्र आणि कर्ण हे मुख्य देव आहेत.) प्रकाश्य ते अभिवदन्ति (हे देव
आपले गुणधर्म प्रकाशित करून म्हणतात) वयं एतत् वाणं अवष्टभ्य
विधारयामः (आम्ही या वाणाळा-शरीराळा-स्थिर करून त्याला
आश्रय देतो.) ॥ २ ॥

या मंत्रांत पूर्वीच्या प्रश्नाला एक प्रकारचे उत्तर आहे. आकाशादि
पंचमहाभूतें ही शरीराचा आरंभ करणारी पंचमहाभूतें आहेत. वाणी, मन,
नेत्र आणि कर्ण इत्यादि कर्मेन्द्रिये व ज्ञानेन्द्रिये ही शरीराची उपकरणे आहेत.
या सर्वांस देव ही संज्ञा मंत्रांत दिली आहे. याचें कारण ती पंचमहाभूतें आणि
उपकरणे संकल्पपूर्वक बोलण्यास समर्थ झाली आहेत, असे धुर्ताने कल्पिले
आहे किंवा तिने त्यांवरील अधिष्ठात्या देवतांचा उल्लेख केला आहे, हे
होय. यांपैकी प्रत्येकानें आपापले गुणधर्म प्रकट केल्यानंतर प्रत्येकास जसे
वाटूं लागले की या शरीराचें उपादान कारण, निमित्त कारण व
स्थिति कारण आपणच आहों. याप्रमाणे परस्परंत स्वर्षां लागून प्रत्येक जण
म्हणू लागला की, 'सर्वांत मी भेट आहों.' असे; पंचमहाभूतांपैकी व दशेन्द्रिया-
पैकी प्रत्येकाची एकेक अधिष्ठात्री देवता आहे असा पूर्वकालीन समज होता.
व तो अद्यापिही नष्ट झाला नाही व होणे शक्य नाही. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

तान्वरिष्टः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमे-
वैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधा-
रयामीति । तेऽश्रद्धाना यन्भूयुः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—तान्वरिष्टः प्राणः उवाच (त्या सर्वांत सर्वश्रेष्ठ जो
प्राण तो त्यास म्हणूं लागला.) मा मोहम् आपद्यथ (तुम्ही सर्वज्ञान असे
मोहोत पट्टे नका.) अहं एव एतत् पंचधा आत्मानं प्रविभज्य, एतत्
वाणं अवष्टभ्य विधारयामि इति (मीच आपणा स्वतःचा पंचस्वरूपी
करून—मी स्वतः पंचस्वरूपांचा होऊन—या शरीराचा आधार होतो, त्याचे
सर्व अद्यय एकरूप ठेवितो आणि या शरीररूपी वाणाचें संरक्षण करितो.)

ते अश्रद्धाना वभूवुः (त्या सर्वे पंचमहाभूतांस, व इद्रियास हें प्राणाचें भाषण खरें वाटलें नाहीं. ॥ ३ ॥)

या मंत्रात प्राणाचें म्हणणें सांगितलें आहे, मुख्य प्राण एकच असून तो त्यानानुसार पंचस्वरूपाचा होतो. आपल्या जीवाच्या शरीराचे अनेक भाग विस्कळून देता एकत्र ठेवून सर्व शरीराचें संरक्षण करणारा व त्याचा मुख्य आधार असणारा हा प्राणवायु आहे पण ही गाष्ट कर्मेद्रियास, ज्ञानेद्रियास व पंचमहाभूतास केव्हा केव्हा समत असत नाहीं. प्राणाचें सामर्थ्य काय आहे, हें टाऊक नसल्यामुळें पूर्वी व आधुनिक काळांहीं सारास, नेहमी प्राणाच्या सबवानें पुष्कळ वादविवाद होतात. ह्या वादाचें दिग्दर्शन या मंत्रात झालें आहे ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रामन्ते तस्मिँश्च प्रतिष्ठमाने
सर्वे एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिँश्च प्रतिष्ठ-
माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं
च ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ —सः अभिमानात् ऊर्ध्वं उत्क्रामते इव तस्मिन्
उत्क्रामति अथ इतरे सर्वे एव उत्क्रामन्ते तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वे
एव प्रातिष्ठन्ते (नंतर तो अभिमानी प्राणवायु हा देह सोडून क्रोधानें
जणू कांहीं बऱ्या दिशेकडे वचू लागला. तेव्हा त्या ऊर्ध्व दिशेस जाणाऱ्या
प्राणाच्या मागून बाकीचीं सर्व महाभूतें व इद्रियें त्याच दिशेकडे धावून
जाऊ लागली व तो शरीरामध्ये प्रतिष्ठित झालेला असला म्हणजे सर्वही
प्रतिष्ठित झाली.) तत् यथा मक्षिकाः मधुकरराजान् उत्क्रामन्त
सर्वाः एव उत्क्रामन्ते, तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रातिष्ठन्ते
(ज्याप्रमाणें मधुकरांचा राजा ऊर्ध्व दिशेस जाऊ लागला म्हणजे सर्व
मक्षिका राजामागून त्याच दिशेने जातात व तो एकाद्या ठिकाणी स्थिर
झाला असला म्हणजे त्याच्या मागून सर्व स्थिर होतात.) एवं वाक्
मनः चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति (याप्रमाणें वाणी, मन,

नेत्र आणि कर्ण यांची स्थिति झाली. नंतर ते सर्व प्रसन्न होऊन प्राणाची स्तुति करूंक लागले.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत प्राण हा सर्वश्रेष्ठ कसा याचें स्पष्टीकरण केलें आहे. कारणानें लक्षण असें देतात कीं, एक वस्तु नाहींशी झाली असतां त्याच वेळीं दुसरी वस्तु नाहिंशी होते व पहिली वस्तु स्थिर झाली असतां दुसरी वस्तु स्थिर होते, तेव्हां पहिली वस्तु दुसऱ्या वस्तूचें कारण आहे. व ती दुसऱ्या वस्तूहून श्रेष्ठ आहे असें समजावें. या न्यायानें प्राण हा शरीरांतील पंचमहाभूतांचें व इंद्रियांचें कारण असून तो त्यांच्यापेक्षां श्रेष्ठ आहे, असें ठरतें. अर्थात्च तोच शरीराचा आभय, प्रकाशक आणि संरक्षक आहे. मधुकर राजान्या गमनागमनावर ज्याप्रमाणे मधमाशांचें गमनागमन अवलंबून असतें, त्याप्रमाणेंच गुणधर्मानें प्रकाशित होणाऱ्या वाणी, मन, नेत्र, कर्ण, प्रमुख कर्मेन्द्रियांचा व ज्ञानेन्द्रियांचा प्राण हा आभय आहे, असें ठरतें. असा प्राणाच्या श्रेष्ठत्वाचा अनुभव आल्यानंतर प्रसन्न होऊन सर्वजणांनीं प्राणाची स्तुति करण्यास आरंभ केला. ॥४॥

मंत्र पांचवा.

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसचामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः अग्निः तपति, एषः सूर्यः, एषः पर्जन्यः मघवान्, एषः वायुः, एषः पृथिवी, रयिर्देवः,—सत् असत्, अमृतं च यत् (हा उष्णता देणारा अग्नि, प्रकाश देणारा सूर्य, वर्षणारा पर्जन्य, भयवा इंद्र, वाहणारा वायु, सर्वांस आधार देणारी पृथ्वी, आह्लादित करणारा चन्द्रमा, तसेंच मूर्त किंवा अमूर्त जे सर्व कांहीं आहेत व जें अमृत आहे तें सर्व हा प्राणच होय. ॥ ५ ॥

प्राणाची सर्वांनीं स्तुति केली. ते म्हणाले—या विश्वांत जीं जीं कांहीं पाळनपोषण करणारीं सामर्थ्ये आहेत तीं सर्व प्राणस्वरूपी आहेत. या विश्वांत जीवांस व देवांस उपयोगी पडून त्यांची जीवनयात्रा ठीक चालविणाऱ्या ज्या शक्ति आहेत त्या सर्व प्राणरूप आहेत. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव सर्वे प्राणे प्रतिष्ठितं; ऋचः,
यजूंषि, सामानि, यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च (रथाच्या तुंबामध्ये चक्राच्या
अरा आश्रय घेऊन राहतात, त्याप्रमाणे सर्व सामर्थ्ये प्राणाचा आश्रय घेऊन
राहिली आहेत. ऋग्वेदादि तिन्ही वेद, वेदांच्या मंत्रांनी साध्य होणारा यज्ञ,
मंत्राच्या साहाय्याने यज्ञ साध्य करणारे ब्राह्मण आणि यज्ञ करणारे क्षत्रिय
यजमान हे सर्व प्राणाच्या आश्रयाने राहतात.) ॥ ६ ॥

प्राणाच्या आश्रयाने विश्वार्ची सर्व सामर्थ्ये राहतात; इतकेंच नव्हे तर ऋग्वे-
दादि तिन्ही वेद, यज्ञागादि वेदविहित कर्मे आणि ब्राह्मणक्षत्रियादि यज्ञकर्ते
हे सर्वही प्राणाभयाने राहून प्राणानुगामी असतात. सारांश, या विश्वांतीळ
प्रत्येक सामर्थ्य, प्रत्येक कर्म, प्रत्येक कर्मसाधन आणि प्रत्येक कर्मकर्ता प्राणा-
वल्ंबी आहे. अर्थातच सर्व जड वस्तूंचा आधार, स्थितिकर्ता आणि विनाशक
प्राण आहे, हा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रति-
तिष्ठसि ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—प्रजापतिः—त्वं एव—गर्भे चरसि, त्वं एव प्रति-
जायसे. प्राण ! तुभ्यं इमाः प्रजाः बलिं हरन्ति (प्रजापतिही तूच
आहेस, गर्भामध्ये संचार तूच करितोस, तूच मातापितरांपासून त्यांच्या
स्वरूपासारखा जन्म घेतोस, हे प्राणराजा ! या सर्व प्रजा तुलाच उपायने
आणतात.) यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि (तूच प्राणापानादि प्राणांसह शरीरा-
मध्ये स्थिर होतोस.) ॥ ७ ॥

प्राण हा सर्व प्रजांचें उत्पत्ति कारण आहे. तोच गर्भामध्ये वास्तव्य करतो,
पुत्ररूपाने मातापितरांची प्रतिकृति तोच होतो. सर्व यज्ञयावत् वस्तु त्याचीच
सेवा करितात आणि तोच प्राण अनेकरूपाने शरीरांमध्ये संचार करून राहतो.
एवंच प्राण हा सर्वाधार, सर्वरूप व सर्वसेव्य, असा आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—देवानां वह्नितमः असि (हे प्राण, देवांस हविर्भाग पोहोचविणारा तूं सर्वश्रेष्ठ अग्नि आहेस.) पितृणां प्रथमा स्वधा (पितरांस जे पिंड अर्पित होतात, त्यांतील सर्वश्रेष्ठ पिंड तूं आहेस) अथर्वाङ्गिरसां ऋषीणां सत्यं चरितं असि (अथर्व-अंगिरसादि ऋषींचें सत्यशील वर्तन तूंच आहेस) ॥ ८ ॥

देवांस व पितरांस त्यांचे त्यांचे हविर्भाग पोचविणारा अग्निरूप प्राण सर्वश्रेष्ठ आहे. याचप्रमाणे ऋषींचें तर्पण करून जीव त्यांना जें आपलें सर्व्वर्तन अर्पण करितात, तें ही प्राणाच्याच द्वारानें त्यांस पोहोचलें जातें. देवांस अर्पण करिताना 'स्वाहा' या पदाचा उच्चार करितात. स्वधा या पदानें पितरांचें तर्पण होतें. हे सर्व वैदिक वाचकांस विदितच आहे. सारांश, प्राण हा पृथ्वीतील प्राण्यांचें संरक्षण करितो असें नाहीं तर तो देव, ऋषि आणि पितर यांचें ही जीवन पोहोचविण्याचें कारण असतो. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वम-
न्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण, त्वं तेजसा इंद्रः, परिरक्षिता रुद्रः असि, ज्योतिषां पतिः सूर्यः त्वं अन्तरिक्षे चरसि (हे प्राण तूं स्वतेजानें देवादिकांचा इंद्र आहेस, संरक्षण करणारा रुद्र आहेस आणि अंतरिक्षामध्ये भ्रमण करणाऱ्या तेजोगोळाचा पति म्हणजे स्वामीही तूंच आहेस.) किंवा त्वं सूर्यः अन्तरिक्षे चरसि, त्वं ज्योतिषां पतिः (तूं सूर्यरूपानें अंतरिक्षात भ्रमण करितोस आणि तूच तेजोगोळाचा स्वामी इंद्र आहेस.) असाही अन्वयार्थ करावा ॥ ९ ॥

प्राण हा वीर्याने इंद्र, संहार-सामर्थ्याने व संरक्षण-सामर्थ्याने रुद्र आणि तेजोगोळाचा अधिपति सूर्य इत्यादि निरनिराळ्या स्वरूपांनी इंद्र, रुद्र, आणि सूर्य होतो. सारांश, तो वीर्यशाही, संहारकर्ता, संरक्षक आणि सर्वप्रकाशक आहे. म्हणून त्याच्या अनंत गुणानी त्याला अनंत देवांची स्वरूपे प्राप्त होतात. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-
रूपास्तिष्ठन्ति कामायात्रं भविष्यतीति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यदा त्वं अभिवर्षसि, अथ इमाः प्रजाः प्राणते, कामाय अन्नं भविष्यति इति आनन्दरूपाः तिष्ठन्ति (हे प्राण, जेव्हां तूं पर्जन्यरूपानें वृष्टि करितोस तेव्हां मात्र ह्या सर्व प्रजा जिवंतें । राहूं शकतात. आणि आपल्यास भातां हवें तितकें अन्न मिळेल भसा त्यांचा निश्चय होऊन त्या आनंदरूप होतात.) ॥ १० ॥

येथें प्राण हाच पर्जन्य असून तो वर्षित झाला म्हणजे सर्व प्रजांचें प्राण-
रक्षण होतें व त्यांस पोटभर अन्न मिळून त्या आनंदरूप होतात असे सांगितलें
आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व नः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण त्वं ब्राह्म्यः, एकऋषिः, अत्ता, विश्वस्य
सत्पतिः (हे प्राण तूं ब्राह्म्यही आहेस, तूं एकऋषि नामक ऋषि असून
सर्व हवींचा भोक्ता आहेस आणि विश्वांतीळ सर्व वस्तूंचा तूं स्वामी आहेस.)
वयं आद्यस्य दातारः (आम्ही केवळ तुला हविर्भाग अर्पण करणारे आहों.)
मातरिष्व त्वं नः पिता (हे वायो, तूं आमचा सर्वांचा पिता आहेस.) ॥ ११ ॥

त्याला वैदिक संस्कार होत नाहींत त्याला ब्राह्म्य असे म्हणतात. प्राणाची
उत्पात्ति प्रथमच झाली असल्यामुळे व तो स्वतःबिद्ध असल्यामुळे त्याच्या
संबंधानें जातकादि संस्कारविधि अशक्यच होतात. सर्वच प्राण हा सर्वद्रष्टा आहे
म्हणून त्याला एकर्षि हें नांव दिलें. सर्व वस्तूंचें पाळनपोषण तो करितो म्हणून
त्याला सत्पति असें म्हटलें. वाणी मन इत्यादि त्यालाच त्याच अर्पण करित
असतात म्हणून तो सर्वसेव्य आहे; आणि प्राण हा सर्वग्यापी असून सर्वांचे
पोषण करणारा आहे म्हणून त्याला पिता असें म्हटलें आहे. ॥ ११ ॥

मंत्र वारावा.

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च
चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु
मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—या ते तनूः वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च
चक्षुषि, या च मनसि संतता, तां शिवां कुरु, मा उत्क्रमीः (वाणीच्या
ठिकाणी जें तुझे स्वरूप प्रकट होतें, तसेच कर्ण आणि नेत्र यांच्या
ठिकाणी जें तुझे रूप प्रकाशित होतें, मनाचे ठिकाणी जी तुझी व्याप्ति
भसते ती प्रत्येकी मंगलरूप होईल असें कर. आणि या देहापासून तूं
दूर जाऊं नकोस ॥ १२ ॥

वाणीची वर्णनशक्ति, कर्णाची भ्रवणशक्ति, नेत्रांची दर्शनशक्ति आणि
मनाची संकल्प-विकल्पात्मक शक्ति, ह्या सर्व शक्ति मुख्य प्राणाच्या निरनिराळ्या
प्रतिकृति आहेत. वाणी आदि सर्व कर्मेन्द्रिये आणि शर्मेन्द्रिये प्राणाची प्रार्थना
करितात. हेतु हा कीं जापापल्या इंद्रियांचें सामर्थ्य नित्य मंगलप्रद असावें म्हणून
प्राणानें ह्या शरीरांस सोडून जाऊं नये.

मंत्र चारपासून मंत्र अकरापर्यंत प्राणाची स्वरूप-स्तुति आहे. वाराच्या व
तेराच्या मंत्रांत इंद्रियांनीं प्राणाची प्रार्थना करून वर मागितला आहे. या
स्तुतीवरून व वर-प्रार्थनेवरून प्राणाचें भेद्यत्व व इंद्रियांचें गौणत्व, प्राणाचें
स्वातंत्र्य व इंद्रियादिकांचें पारतंत्र्य इत्यादि स्पष्ट होतात. ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे घत्प्रष्ठितम् । मातेव
पुत्रान्नक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् त्रिदिवे प्रतिष्ठितं इदं सर्वं प्राणस्य वशे (जें
सर्व काही त्रैलोक्यांत स्थापित झालें आहे, तें हें सर्व प्राणाच्या स्वाधीन
आहे.) माता इव पुत्रान् रक्षस्व, नः श्रीः च विधेहि (हे प्राण, माता
जशी पुत्राचें संरक्षण करिते तसें तूं आमचें संरक्षण कर आणि आम्हांस
संपत्ति आणि बुद्धि यांचें दान कर) इति (याप्रमाणें इंद्रियांनीं प्राणाची
स्तुति केली) ॥ १३ ॥

या मंत्रांत सारांशरूपानें प्राणाच्या भेद्यत्वाचें वर्णन करून त्रैलोक्यांतील सर्व वस्तूंचा तो स्वामी आहे असें म्हटलें आणि ' आईप्रमाणें आम्हांस जतन कर आणि बापाप्रमाणें आम्हाला भीमत आणि बुद्धिमान् कर' अशी प्राणाची प्रार्थना केळी आहे. ॥ १२ ॥

या उपनिषदांतील दुसरा प्रश्न प्राणाचें स्वरूप व सामर्थ्य वर्णन करितो. भुक्ति म्हणते कीं प्राण हाच शरीराचें विधारण करणारा, इंद्रियास स्वकर्म करण्याचें व विषयप्रकाशन करण्याचें सामर्थ्य देणारा व सर्व भौतिक व स्वर्गस्थ देवतांस नियमित करणारा आहे. त्याची सत्ता असेल तर मात्र शरीर व इंद्रिये आप-आपलीं कामें करू शकतात व तो अदृश्य क्षात्र म्हणजे शरीर कुजतें व इंद्रियें प्राणाबरोबर सहगमन करितात. तो अग्निप्रमुख देवता आहे म्हणजे सर्व देव-देवता हीं त्याचीं स्वरूपे आहेत. तो ज्ञानाचें व कर्माचें अधिष्ठान आहे. जीवाचा उत्पादक तो, जीवस्वरूप तो आणि आनुवंशिक व्रत चालविणाराही तोच आहे. प्राण हा सर्वपति असून त्याच्यासाठीं सर्व इंद्रिये कर्म करित असतात. देव, पितर व ऋषी यांचे इविर्भाग प्राणाच्या द्वारानें देवादिकास मिळतात. तो ओजानें इंद्र, पाळकत्वानें रुद्र, तेजानें सूर्य, पर्जन्यदानानें वरुण, अन्नोत्पत्तीनें चंद्र असून सर्वांचा आदि, सर्वांचा द्रष्टा, सर्वांचा पाळक व सर्वांचा नियामक आहे. तो असला म्हणजे सर्वांचें सौभाग्य अखंड असतें. तो सर्वस्वामी, बुद्धिदाता, समृद्धि-पोषक आणि मातेप्रमाणें दयावान आहे.

हें प्राणस्वरूप यथार्थ नाहीं, असें कोण म्हणेल ? हें प्राणस्वरूप वेदकाळीं जसें दिसलें तसेंच आधुनिककाळींही दृश्य होतें. प्राण ही वस्तु विश्वव्यापी आहे, असें आधुनिक पंडित म्हणतात. प्राण म्हणजे चेतनाशक्ति Force असा अर्थ केळा म्हणजे भुक्तिबोधित प्राणस्वरूप यथार्थ आहे, असें प्रत्येकास म्हणावें लागेल.

दुसरा प्रश्न समाप्त

प्रश्न तिसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्शरीर
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते
कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं आश्वलायनः कौसल्यः पप्रच्छ (नंतर कौसल्यनामक अश्वलायनाशिष्य पुढें शाळा व त्यानें पिप्पलादमुनींस प्रश्न

केला.) (१) भगवन् कुतः एषः प्राणः जायते ? (२) कथं अस्मिन् शरीरे आयाति ? (३) आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते ? (४) केन उत्क्रमते ? (५) कथं बाह्यं अभिधत्ते ? (६) कथं अध्यात्मं ? इति (भगवन् (१) हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो ? (२) हा शरीरांत तो कसा येतो ? (३) आपल्या स्वतःचे भाग व प्रतिभाग वारून तो कसा स्थित होतो ? (४) तो कोणत्या मार्गांनी बाहेर जातो ? (५) तो अधिभूत आणि अधिदैवत यांचे धारण कसे करितो ? आणि (६) अध्यात्माचे धारण कसे करितो ? हे मला कृपा करून सांगावे.) ॥१॥

या प्रश्नांत प्राणाची उत्पत्ति त्याचा जांव-शरीराची संयोग, त्याचे निरानिराळे विभाग, बाहेर जाण्याचा त्याचा मार्ग, आणि त्याचे अधिभूत, अधिदैवत व अध्यात्मरूप यांचा विचार करावयाचा आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽ-
सीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (कौसल्याला आचार्यांनी प्रत्युत्तर दिले.)—ते म्हणाले—अति-प्रश्नान् पृच्छसि (तू फार मोठे, गहन प्रश्न विचारिले आहेस.)—तथापि—ब्रह्मिष्ठः असि इति तस्मात् ते अहं ब्रवीमि (तू ब्रह्मनिष्ठ आहेस म्हणून तुला या प्रश्नांची उत्तरे मी देतो.) ॥ २ ॥

या मंत्राचा भावार्थ इतकाच आहे की कौसल्यकृत प्रश्न अत्यंत गहन आहेत, म्हणून याची मीमांसा ब्रह्म जाणू इच्छणाऱ्या वैदिक पुण्यानें मात्र करावी. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाये-
तास्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिन्शरीरे ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः प्राणः आत्मनः जायते (हा प्राण—शरीर वर्णन केले तो मुख्य प्राण—भात्मस्वरूपापासून उत्पन्न होतो) यथा

पुरुषे एषा छाया, एतस्मिन् एतत्^१ आततं (ज्याप्रमाणे पुरुषाबरोबर छाया असते, त्याप्रमाणे या आत्म्यामध्ये हा प्राण समर्पित झालेला असतो) अस्मिन् शरीरे मनोकृतेन आयाति (—हा प्राण मनाने केलेल्या संकल्पादिकापासून उत्पन्न झालेल्या कर्माने या शरीरात प्रवेश करितो.—) ॥ १ ॥

या मंत्रात प्राण कसा उत्पन्न होतो व तो या शरीरात कोणत्या मार्गाने येतो या पहिल्या दोन प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत. प्राणाची उत्पत्ति आत्मस्वरूपापासून होते. ती कशी म्हणायला, तर पुरुषाची छाया जशी पुरुषापासून उत्पन्न होते तसा प्राण आत्म्यापासून उत्पन्न होतो. दिवसा उन्हांत चाळणी असता आपली छाया पडते तशीच प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून आहे. किंवा प्रत्येक पुरुषाच्या शरीराभोवती एक अदृश्य छायापुरुष असतो, तो योगी लोकांस मात्र प्रत्यक्ष असतो. पहिली छाया ज्या किंवा दुसरा छायापुरुष ज्या; दोन्हीही अमूर्त आणि असद्वस्तू आहेत. तात्पर्य, प्राणही आत्मस्वरूपासारकी सरी वस्तू नव्हे. सूर्याच्या व शरीराच्या उपाधींनी छाया उत्पन्न होते, व ती उपाधीच्या अभावी नसते. म्हणून ती छाया वस्तुरूप नसते. हीच कथा प्राणाची आहे. म्हणजे प्राण हा सौराधिक आत्म्यापासून उत्पन्न होतो व ती वस्तुतः सद्वस्तू नसतो. शरीराची सावली पडली असता शरीराच्या प्रमाणात जसे न्यूनान्धिस्य होत नाही, तसे जसेच्या तसेच असते, सावली मात्र येते जाते, त्याप्रमाणे प्राण उत्पन्न झाला म्हणून आत्मस्वरूपांत कोणताही विकार उत्पन्न होत नाही. प्राण येतो जातो, पण आत्मस्वरूपाने जसाच्या तसाच असतो. अर्थात् हे पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर आहे. आतां दुसऱ्या प्रश्नासंबंधाने इतकेच म्हणावयाचे की जड शरीरामध्ये या असद्वस्तूचा प्रवेश होतो, तो मनाने संकल्प केल्याप्रुळे जे कर्म उत्पन्न होते त्या कर्माच्या द्वाराने जीव-शरीरांत प्राणाचा प्रवेश होतो. याप्रमाणे छायारूपी प्राणाची उत्पत्ति आणि संकल्प-कृत कर्माच्या द्वाराने त्याचा शरीरात प्रवेश. या दोन गोष्टी ठरव्या.

मंत्रातील मनोकृत हे पद आर्थ आहे 'मनस्कृतेन' हा शुद्ध प्रयोग होईल. ३

मंत्र चौथा.

यथा सप्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्प्रा-
मानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरा-
न्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा सप्राद एव अधिकृतान् विनियुङ्क्ते 'एतान् प्रामान् एतान् प्रामान् अधितिष्ठस्व' इति (ज्याप्रमाणे कोणी चक्रवर्ती

राजा अधिकाऱ्यांची नेमणूक करितो आणि ' ह्या प्रानावर तुम्ही सत्ता चालवा, ह्यावर तुम्ही सत्ता चालवा ' अशी आज्ञा करितो) एवं एषः प्राणः इतरान् प्राणान् पृथक् पृथक् एव संनिधत्ते (त्याप्रमाणे हा मुख्य प्राण इतर नेत्रादि प्राणांस निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे अधिकार मात्र देऊन नेमितो) ॥ ४ ॥

मुख्य प्राण हा सर्व इतर प्राणांचा अधिपति आहे. हे इतर प्राण कोणते हे पुढील चार पांच मंत्रांत स्पष्ट होईल. चक्रवर्ती राजाच्या आज्ञेने त्याचे कित्येक अधिकारी निरनिराळ्या कामांचा कार्यभाग (कारभार) करितात, त्याप्रमाणे प्राणांचा अधिपति जो मुख्य प्राण तो निरनिराळ्या प्राणांस निरनिराळी कामे सांगून त्या सर्वांवर देखरेख करित असतो. सारांश, शरीराची सर्व गतिस्थिति व चळनवळन मुख्य प्राणाच्या तंत्राने चाललेली असतात हे आतांच्या मंत्रावरून स्पष्ट होत आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं
समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—पायूपस्थे अपानं, चक्षुःश्रोत्रे प्राणः मुखनासिकाभ्यां स्वयं प्रातिष्ठते (पायु आणि उपस्थ यांच्यामध्ये अपान वायूची स्थापना होते. मुखांतून आणि नासिकेतून आत बाहेर येणारा प्राण नेत्र आणि कर्ण यांचे ठिकाणी आपण स्वतः राहतो.) मध्ये तु समानः (प्राण आणि अपान यांच्यामध्ये समान वायु राहतो.) एषः तु एतद्भुतं अन्नं समं नयति (हा समान वायु खाद्येले अन्न समस्थितीला नेतो म्हणून त्याला समानवायु म्हणतात.) तस्मात् एताः सप्तार्चिषाः भवन्ति (तेथून ह्या सात ज्वाला उत्पन्न होतात.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत प्राण, अपान आणि समान ह्या तीन प्राणविभागांचा विचार केला आहे. अपानवायु हा मळद्वाराचे ठिकाणी राहून मळ-विषजैनादि कामे करितो. स्वतः प्राणवायु हा मुखनासिकांच्या द्वाराने आत बाहेर येऊन जाऊन नेत्र आणि कर्ण यांचे ठिकाणी राहतो. समान वायु हा प्राण आणि अपान यांच्या मध्ये राहून जीवाने स्वीकृत केलेल्या अन्नपानादिकांस एकरस करितो. याप्रमाणे दोन डोळे;

दोन कान, दोन नासिकाद्वारे प्राण आणि मुख ह्या सात ज्वाळा उत्पन्न होतात. हृदयांत जो बठराग्रि आहे, त्याच्या जणू कांहीं ह्या सात ज्वाळ्यच होत. तात्पर्य, हृदयांत तयार झालेल्या अन्नरसरूपी जीवनानें आपलीं दर्शन भवणादि इंद्रियें स्वस्वकार्यं करण्यास समर्थ होतात. याप्रमाणें मुख्य प्राणाच्या तीन विभागांचीं स्थानें व त्यांचीं कर्में सांगितलीं. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति- ॥
शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—हृदि हि एषः आत्मा (आपला आत्मा हृदया-
काशाचे ठिकाणीं राहतो.) अत्र नाडीनां एतत् एकशतं (येथें मुख्य
नाडीचें एक शतक व एक आहे. म्हणजे एकशेंएक नाड्या आहेत.)
तासां शतं शतं (त्या प्रत्येक नाडीच्या शेंभर शेंभर शाखानाड्या
आहेत.) एकैकस्यां द्वासप्ततिः द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति (एकेका शाखानाडीच्या बहात्तर हजार प्रतिशाखानाड्या अस-
तात,) आसु व्यानः चरति (यांच्या मधून व्यानवायु संचार करीत
असतो.) ॥ ६ ॥

ह्या मंत्रांत जीवाच्या शरीरांत असणाऱ्या नाड्यांची संख्या दिली आहे.
ती अशी—

१०१	प्रधान नाड्या
१०१००	शाखा नाड्या
७२७२०००००	प्रतिशाखा नाड्या
<hr/>	
७२७२१०२०१	

या प्रमाणें मनुष्याच्या शरीरांत बहात्तर कोटी बहात्तर लक्ष दहा हजार
दोनशें एक नाड्या आहेत. या नाड्यांतून ज्या वायूचा संचार होतो, त्याला
व्यानवायु म्हणतात. मुख्य प्राणाचा हा एक विभाग आहे. शरीराच्या सर्व
भागांस रक्त पाहोचविणें आणि मलीन झालेले रक्त पुनः हृदयांत शुद्धीकरणार्थ
आणणें हे या वायूचें काम आहे.

हा वायु सर्वे-व्यापक आहे म्हणून याला व्यान म्हणतात. रक्तविभाजन
करण्याच्या कामाप्रमाणेंच या वायूकडे सर्व धीर्यशाळी कर्में पडवून आपल्याची
व्यवस्था सोंपविळी आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति
पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ एकया ऊर्ध्वः उदानः (भातां एका ऊर्ध्व-
गामी नाडीच्या द्वारानें कर्म करणारा जो वायु आहे त्याला उदान वायु
म्हणतात.) पुण्येन पुण्यलोकं, पापेन पापं उभाभ्यां एव मनुष्यलोकं
नयति (हा वायु जीवानें पुण्यकर्म केले असतां स्वर्गादि देवलकांस नेतो,
पापकर्म केले असतां नरकलोकांस नेतो आणि पापपुण्य समान असतां,
जीवाला मनुष्यलोकांस नेतो.) ॥ ७ ॥

भागच्या मंत्रांत प्रधान नाड्या एकछेदक आहेत म्हणून सांगितले त्यांतिल
एक नाडी ऊर्ध्व-गामिनी आहे. इला सुपुत्रा नाडी असे म्हणतात. जीवाच्या
सत्कर्म दुष्कर्मानुसार ही नाडी जीवाला स्वर्ग, नरक अथवा मनुष्य लोक प्राप्त
करून देते. या नाडीतून संचार करणारा वायु पायाच्या तळव्यापासून डोक्याप-
र्यंत आपली सत्ता चाळवितो. ज्या स्थानांतून उदान वायु बाहेर गेल्यामुळे
मनुष्य गतप्राण होतो, त्या स्थानावरून तो स्वर्गलोकां गेला किंवा दुष्ण्या
कोठें गेला हें चाणाक्ष पुरुषांस कळतें, असा समज आहे. उदान वायु हा
प्राणाचा पांचवा भाग होय. सुपुत्रा नाडी हें त्याचें स्थान आहे. या प्रमाणें
प्राण-विभागांचें वर्णन होऊन प्राण कोणत्या द्वारानें बाहेर जातो याचेंही
संकीर्तन झालें. आतां यापुढें अधिभूत, अधिदेवत इत्यादिकांचें वर्णन याव-
याचें आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

आदित्यो ह वै वाह्यः प्राणः उदयत्येष ह्येनं
चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषत्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो
वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै वाह्यः प्राणः (आदित्य अथवा
सूर्य हा वाह्य प्राण आहे.) एनं चाक्षुषं अनुगृह्णानः हि एषः उदयति
(दोळ्यांतोळ प्राणावर अनुग्रह करीत होतोसाता हा सूर्य उगवतो.)
पृथिव्यां या देवता सा एषा पुरुषस्य अपानं अवष्टभ्य (पृथ्वीची जी

अधिष्ठात्री देवता आहे. ती पुरुषाच्या अपान-वृत्तीवर आपली सत्ता चालवून अपानावर अनुग्रह करिते) यत् अन्तरा आकाशः सः समानः (सूर्य आणि पृथ्वी यांच्यांमध्ये जी आकाश देवता आहे. तेथे राहणारा वायु समान वायूवर अनुग्रह करितो.) वायुः व्यानः (आणि सामान्य वायु व्यानावर अनुग्रह करितो.) ॥ ८ ॥

येथे आधिदैविक व आधिभौतिक देवता प्राणाच्या निरनिराळ्या भागांवर (अ-ध्यात्मावर कसा अनुग्रह करितात हे व प्राणांचें अधिदेवतादिस्वरूप सांगितलें आहे. सूर्य हा ढोळ्यांवर अनुग्रह करून जीवाला दर्शनसामर्थ्य देतो. पृथ्वी ही देवता अपान वायूवर अनुग्रह करून जीवांस खाली पडूं न देतां त्याचें शरीरसंरक्षण करिते. समान वायूची अनुग्रहक आकाशदेवता आणि व्यानाची वायुदेवता आहे. तात्पर्य, सूर्यादि देवता प्राणरूप आहेत, हें मागें सांगितलें आहे. या मंत्रांत जीवाच्या देहांत व इंद्रियांत जो अध्यात्मप्राण असतो, त्याच्यावर विश्वप्राणाच्या देवता कसा अनुग्रह करितात हें सांगितलें. विश्वप्राण हे देहस्यप्राणाचा कर्षी स्वरूप आहेत, हें या मंत्रावरून समजतें आणि प्राणरूपी तत्त्व सर्वव्यापी व एकरस आहे, असा निश्चय होतो. प्राण स्वरूपतः एकच आहे, उपाधीच्या भिन्नतेमुळे तो निराळा वाटतो, हें तत्त्व लक्षांत ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा. .

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भ-
वमिन्द्रियैर्मनासि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—तेजः ह वै उदानः (सामान्य जें तेज आहे तें उदान वायूवर अनुग्रह करितें.) तस्मात् उपशान्ततेजाः मनासि संपद्यमानैः इंद्रियैः पुनर्भव (म्हणून ज्या जीवांचें तेज नाहीसे झालें आहे, तो आसन्न-मरण पुरुष मनामध्ये लीन झालेच्या इंद्रियांसह पुनः जन्म घेतो.) ॥ ९ ॥

मागील मंत्रांत बाह्य अनुग्रहाकांचें वर्णन झालें व तेथेंच अध्यात्मावरील अनु-ग्रहांचेंही वर्णन झालें. उदान वायूवर सामान्य तेजाचा अनुग्रह होतो. मुख्य प्राण वायु हा सूर्य, अग्नि इत्यादि देवतांवर अनुग्रह करून त्यांचें धारण करितो. आणि प्राणापानादिकांवर अनुग्रह करून त्यांच्या द्वारानें ते ज्या शरीराचे प्राण असातात त्यावर ही अनुग्रह करितो. म्हणजे मुख्यप्राण हा अनेक प्राणापानादि स्वरूपें धारण करून त्याच्या योगानें त्या शरीराची व शरीरभागांची धारणा करितो. अर्थात्च भौतिक जें शरीर त्याच्यावर मुख्यप्राणाचा अनुग्रह होतो.

तसेच प्राण हाच नेत्र आहे, वाणी आहे, इत्यादि श्रुति आहे म्हणून नेत्र कर्णादि इंद्रिये ही प्राणरूपच होत. नेत्र-श्रवणादि इंद्रियास जी रूपशब्दादि ज्ञाने होतात, ती मुख्य प्राणाच्या अनुग्रहानेच होतात. एवच सूर्यादि देवता प्राणरूप, चक्षु श्रवणादिष्ठाची शारीरिक स्थानेही प्राणरूप आणि रूप शब्दादि जे विशेष अप्पात्म संस्कार होतात तेही प्राणरूपच आहेत. एतद्य, सर्वांवर प्राणाचा अनुग्रह आहे. अधिभूत, अधिदेव आणि अध्यात्मस्वरूपाने सर्वांवर मुख्य प्राणाचा अनुग्रह आहे. हा प्राणाचा अनुग्रह जोंपर्यंत अवतो तोंपर्यंत जीव जिवत राहतो. पण ज्यावेळीं हा अनुग्रह नाहीसा होतो, उदानावर तेजाचा अनुग्रह होत नाही, तेव्हा जीव मरणासन्न होतो असे या मंत्रात सांगितले. ज्या जीवाच्या मनाचे सकल्प विकल्प सपते नाहीत त्याची वाणी, नेत्र, कर्ण इत्यादि इंद्रिये मनामध्ये प्रवेश करितात. आणि हा असा बनलेला लिंगदेह दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करितो. हा मंत्र वाचताना गीतेतील १५ व्या अध्यायाची आठवण कोणास होणार नाही? यावरून असे ठरते की जोंपर्यंत वाचना आणि सकल्प जिवत आहेत, जों पर्यंत अज्ञान सपत नाही तोंपर्यंत जीवाची जन्म-मरण यात्राही सपत नाही. तथापि मुख्य गोष्टही लक्षात ठेवावयाची की, प्राणाचा अनुग्रह नाहीसा झाला म्हणजे जीवाचे आयुष्य-सूत्र तुटित होते. ॥९॥

मंत्र दहावा.

यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यच्चित्तः तेन एव प्राणः (मनुष्याचे जे सकल्प असतील त्यांच्यासह हा प्राण मुख्य प्राणामध्ये प्रवेश करितो.) तेजसा युक्त -प्राण -आत्मना सह यथा संकल्पितं लोकं नयति (नंतर तेजाने युक्त झालेला प्राण आपल्या स्वामीसह भशा लोकांला जातो की जेथे जाणे त्या स्वामीला इष्ट असते.) ॥ १० ॥

या मंत्रात असे सांगितले आहे की, मनुष्य मरणासन्न झाला म्हणजे त्याचा उदानवासु त्याच्या वाचनासह मुख्य प्राणात प्रवेश करितो. नंतर हा प्राण भोग्याची वाचना अक्षय्याच्या जीवासह शरीर सोडून बाहेर जातो. पुढे हा प्राण वासु आपल्या स्वामीस (जीवास) इष्ट असणाऱ्या म्हणजे पापुण्यानुसार सिद्ध झालेल्या वाचनाच्या अनुरोधाने निश्चित झालेल्या ठिकाणी पडून जातो. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीय-
तेऽमृतो भवति तदेपः श्लोकः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—यः विद्वान् प्राणं एवं वेद, न ह अस्य प्रजा ही-
यते; अमृतः भवति (ज्या विद्वान् पुरुपाला प्राणाचें हें श्रुत्युक्त स्वरूप
समजळें त्याची प्रजा केव्हाही नाहीशी होत नाही. तसेंच तो पुरुष अमर
होतो) तत् एपः श्लोकः (हा सिद्धांत समर्थन करणारा पुढील
श्लोक आहे.) ॥ ११ ॥

या मंत्रांत प्राणाचें ज्ञान असणाऱ्या पुरुषाचें ऐहिक कल्याण होतें. म्हणजे
त्याचा वंशच्छेद होत नाही. त्याला पारमार्थिक फळही प्राप्त होतें. म्हणजे
तो पुरुष प्राणरूप होऊन अमर होतो. सारांश, त्याला ऐहिक व पारमार्थिक
मुक्ताचा लाभ होतो. प्राणाचें स्वरूप समजून घेऊन जें कुळ प्रजापतिपताचें
अनुष्ठान करितें, त्याचा वंशवृक्ष अखंड राहतो व ह्या ज्ञानी कुळातील विद्वान्
पुरुष कल्पपर्यंत सूर्यलोकां अमर होऊन राहतात. ही फलश्रुति होय. ॥ ११ ॥

मंत्र धारावा.

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञा-
यामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणस्य उत्पत्ति, आयति, स्थानं, विभुत्वं च
पञ्चधा एव, अध्यात्मं च एव विज्ञाय अमृतं अश्नुते, विज्ञाय अमृतं
अश्नुते इति (प्राणाची उत्पत्ति, त्याचें आगमन, त्याचीं स्थाने, त्याचें
स्वामित्व, त्याचे पाच विभाग आणि त्याचें आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधि-
भौतिक स्वरूप समजळें असतां जीवाला प्राणरूपी अमरत्व प्राप्त होतें.) ॥ १२ ॥

बरीळ १० मंत्रांत कौस्तुभ्या जी उत्तरें दिली व अकराव्या मंत्रांत जी फळ
श्रुति सांगितली त्यांचाच अनुवाद या मंत्रांत केला आहे. ॥ १२ ॥

येथें तिसरा प्रश्न समाप्त झाला.

या प्रभांत प्राणाच्या यमनागमनाचे उपप्रश्न उत्पन्न करुने त्याचें पूर्ण स्वरूप
उद्घाटित केळें आहे.

प्रश्न चवथा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ सौर्यायणी गार्ग्यः एनं पप्रच्छ इ (नंतर सूर्य कुलोत्पन्न गार्ग्यनि—गर्गोत्रोत्पन्न पुरुषाने पिप्पलादमुनीस विचारिले.)

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन्ना-
ग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं
भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—(१) भगवन् एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति
(२) अस्मिन् कानि जाग्रति, (३) कतरः एषः देवः स्वप्नान्
पश्यति, (४) कस्य एतत् सुखं भवति, (५) नु कस्मिन् सर्वे संप्रतिष्ठिताः
भवन्ति इति १ भगवन्, ह्या पुरुषामध्ये कोण झोंपी जातात, २ कोण
जागृत राहतात, ३ कोणता देव स्वप्ने पाहतो, ४ कोणाळा सुख प्राप्त होतें
आणि ५ कोणच्या ठिकाणी हे सर्व प्रतिष्ठित होतात ? या प्रश्नांची उत्तरे
मळा यावी.) ॥ १ ॥

येथे पांच प्रश्न विचारिले आहेत. (१) पुरुषाला स्वप्न पडत असतां किंवा तो
निद्रेत असतां त्याची कोणती इंद्रिये झोंपी जातात, २ कोणती जागृत असतात
(३) स्वप्नाचा द्रष्टा कोण ? (४) निद्रेमध्ये जें सुख उत्पन्न होतें, त्याचा भोक्ता
कोण ? (५) आणि गाढ निद्रा लागली असता ही सर्व इंद्रिये कोठे जाऊन
लीन होतात, असे हे पांच प्रश्न आहेत. वाचकांच्या ध्यानात येईलच की, प्रश्नोप-
निषदांतिल पहिल्या तीन प्रश्नात चराचरात्मक जागृतीच्या व्यवहाराचा विचार झाला
आहे. चौथा प्रश्न हा व्यवहाराच्या पलीकडचा आहे. येथे जागृत स्थिति संपून
स्वप्नस्थिति व निद्रास्थिति यांस आरंभ झाला. आपली कर्मेन्द्रिये व ज्ञानेन्द्रिये
स्तब्ध झालीं असतांही स्वप्नामध्ये व्यवहार चालतोच दिसतो, तेव्हां आपल्यास
प्राप्त झालेल्या उपकरणांत कोणती इंद्रिये झोंपी जातात, कोणती जागृत
असतात, स्वप्नाला पाहतो कोण ? गाढनिद्रेमध्ये सुख कोणाळा होतें ? इत्यादि
प्रश्न जागृत जीवाचे अथवा व्यवहारी जीवाचे संबंधानें नव्हेत; इंद्रिये स्वकर्म-
निश्चय झालीं असतांही आपण स्वप्ने पाहतों व व्यापार करितों असें मानू असे.
तेव्हां सर्वत्रच प्रश्न उत्पन्न होतो की, स्वप्नस्थितीत जागे तरी कोण असतें ? स्वप्ने
पाहणारा कोण ? आणि निद्राकाली मनकुटि निर्यापार असतरी मुलाचा अनु-

भव येतो तो कोणाळा ? या प्रश्न-परंपरेवरून असे दिसेल कीं गार्ग्याचा अभि-
प्राय इंद्रियातीत असणाऱ्या कोणा एकाचे स्वरूप काय आहे हे समजावे. जागृति,
स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या पळीकडे असून नेत्र कर्णादि व बुद्धिमनादि ज्ञानोपकरणें
व कर्मसाधनें नसणारा असा जो कोणी एक आहे, त्याचें स्वरूप समजून घ्यावें.
अर्थात् हा प्रश्न आत्मविषयक आहे. अर्थात्च येथें व्यावहारिक शास्त्राची मात्रा
चाळत नाही. कारण व्यवहारशास्त्रें भौतिक असेल, अथवा मानविक असेल,
वा सामाजिक अथवा नैतिक असेल, त्यांचे सिद्धांत व त्यांचे नियम सांगतां येण्या-
सारख्या अनुभवावरून व परंपरेवरून विद्व शालेले असतात. पण जाग्रत स्थिति
संपून निद्रास्थिति किंवा सुषुप्तिस्थिति प्राप्त झाली, म्हणजे येथें वाच्य अनुभवाचें
राज्य संपवें. अनुभवजन्य अथवा परंपराप्राप्त शास्त्राचें येथें काहीं चाळत नाही.
शब्दांनीं किंवा इतर इतर चिन्हांनीं जेथील गोष्टी समजत नाहींत, तेथें विचारें
शास्त्रें काय करणार ? म्हणून हे निद्रास्थितीतील अनुभव व त्याची मीमांसा
सुषुप्ति करण्यास धृतीची (अपौरुषेय ग्रंथांची) आवश्यकता आहे. शंकराचार्यांनीं
म्हटल्याप्रमाणें येथून पुढें आतां पराविद्येला आरंभ झाला आहे; म्हणून हा
विषय आत्मपर आहे. याचें दिग्दर्शन एक धृति मात्र करूं शकते. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी-
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै
तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्होप पुरुषो
न शृणोति न पश्याति न जिघ्रति न रसयते न
स्पृशति नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृ-
जते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै स इ उवाच (गार्ग्याला विष्णूलाद मुनींनीं
उत्तर दिलें) गार्ग्य ! अस्तं गच्छतः अर्कस्य सर्वाः मरीचयः यथा एत-
स्मिन् तेजोमंडले एकीभवन्ति, पुनः पुनः उदयतः प्रचरन्ति (गार्ग्य-
शिष्य ! अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचे सर्व किरण ह्या तेजोमंडलामध्ये
सामायून जाऊन एकरूपी होतात आणि पुनः पुनः सूर्योदय झाला
असतां हे किरण सर्वत्र संचार करितात.) एवं ह वै परे देवे मनसि
तत् सर्वं एकीभवति (त्या प्रमाणें इंद्रियांच्या पळीकडे असणारें व

इंद्रियांस प्रकाशित करणारे जे मन त्यामध्ये हीं सर्वे इंद्रियादि उपकरणे लीन होतात.) तेन तहिं एषः पुरुषः न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति न रसयते, न स्पृशते, न, विमृजते, न ईष्यायते, स्वपिति इति आचक्षते (म्हणून हा पुरुष ऐकत नाही, पाहत नाही, याला वास येत नाही, रसज्ञान होत नाही, हा स्पर्श करित नाही, बोलत नाही, कांहीं देत घेत नाही, त्याला आनंद होत नाही, तो जात येत नाही. अशी स्थिति असली म्हणजे तो निजलेला असें म्हणतात. ॥ २ ॥

या मंत्रांत असें सांगितलें आहे कीं निद्राकालीं आपलीं सर्वे ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये मनामध्ये प्रवेश करून लीन होतात. हीं सर्वे इंद्रिये मनाच्या तंत्रानें स्वस्वव्यापार करितात; त्यावेळीं पुरुष जागा असतो. पण तो ज्यावेळीं झोपीं जातो, त्यावेळीं हीं सर्वे ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये व्यापारविन्मुख होऊन मनामध्ये धिरून एकरूप (मनोरूप) होतात. अर्थातच या वेळीं निद्रागत पुरुषाला बाह्य विषयांचें ज्ञान होणाऱ्या पण स्तब्ध झालेल्या इंद्रियांच्या द्वारे कोणत्याही विषयाचें ज्ञान होत नाही. तसेंच त्यांचीं सर्वे कर्मेंद्रियेही स्तब्ध असतात. यालाच निद्रा असें म्हणतात. मनाच्या तंत्रानें सर्वे इंद्रिये आपापलीं कामे करितात किंवा विषय प्रकाशितात हा श्रुतीचा सिद्धांत आधुनिक मानसिक सिद्धांताची पूर्ण पूर्वंकृति आहे. केवळ इंद्रिये विषयग्रहणाला किंवा विषयाचें ज्ञान करून घेण्याला समर्थ नाहीत, मनाचें साहाय्य असल्याशिवाय इंद्रियांना विषयज्ञान होत नाही किंवा विषय देतां घेतां येत नाही, हा सिद्धांत सर्वमान्य आहे. मंत्रांत मनाला देव (विषय-प्रकाशक) असें म्हटलें आहे, तें सर्वथा योग्य आहे. त्याच्याच तंत्रानें सर्वे इंद्रिये स्वकर्म करितात आणि झोपेच्या कालींही मनांतच लीन होतात. सारांश, सूर्य उदित झाला म्हणजे त्यापासून निघणारे किरण सर्वे विषय प्रकाशित करितात आणि तो अस्ताला गेला म्हणजे ते सर्वे किरण सूर्याविवांत प्रविष्ट होतात. लीनकालीं किरणांस विषयप्रकाशनाचें सामर्थ्य असत नाही. हा प्रकार आपण नित्य पाहतों. असाच इंद्रियांचा व मनाचा संबंध आहे. सारांश, निद्राकालीं ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये झोपीं जातात. हे गार्ग्याच्या परिस्थ्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. इंद्रिये मनोरूप होतात, ही गोष्ट घ्यानांत ठेवावी. मनस्तंत्रानें चालणारीं इंद्रिये केव्हां केव्हां मन जाग्यावर नसले तरी आपापलीं कामे करितात, असा कश्चित् प्रसंगी अनुभव येतो. पण इंद्रिये मनोरूप झालीं म्हणजे विषयदर्शनाचें त्यांचें काम निःशेष संपतें. हा आर्यसिद्धांताचा विषय-विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह
वा एपोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो, यद्गार्हपत्या-
त्प्रणयिते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एतस्मिन् पुरे प्राणाग्नयः एव जाग्रति (हा शरीर-
नगरींत पंचप्राणरूप अग्नि-अग्निरूप पंचप्राण-हे मात्र जागृत भसतात.)
एषः अपानः गार्हपत्यः ह वै (पंचप्राणांतीळ अपान हा गार्हपत्य अग्नि
आहे.) व्यानः अन्वाहार्यपचनः (व्यान हा अन्वाहार्यपचन अथवा
दक्षिणाग्नि आहे.) यत् गार्हपत्यात् प्रणयिते, प्रणयनात् प्राणः आह-
वनीयः (जो गार्हपत्य अग्नीपासून घेतला जातो तो आहवनीय अग्नि
म्हणजे प्राण होय,) ॥ ३ ॥

। वैदिकधर्म ठाऊक असणाऱ्या वाचकांस हें सांगायलास नकोच कीं, अग्नि-
होत्रामध्ये विशेष प्रकारची तीन कुंडे असतात. त्यांस प्रत्येकीं गार्हपत्य, दक्षिण
आग्नि आहवनीय अशीं नांवें आहेत. गार्हपत्य अग्नि हा प्रत्येक गृहस्थानें
ठेवला पाहिजे. लग्न झाल्या दिवसापासून तो मरणापर्यंत हा अग्नि प्रत्येक गृह-
स्थाच्या घरी पिढीदरपिढीला जिवंत असावा लागतो. दुसरे; सर्व अग्निहोत्र-
संबंधी किंवा इतर धार्मिक संबंधी संस्कारांस लागणारा अग्नि गार्हपत्य अग्नी-
पासूनच घेत असतात. आहवनीय अग्नीचें कुंड पूर्वेकडे असतें व दक्षिणाग्नीचें
कुंड दक्षिणेकडे असतें. दक्षिणाग्नीमध्ये दर्शकाली अथवा धादपक्षादिकाली राखी
लागणारे पिंडाची आहुति देतात. याप्रमाणें तीन अग्नींची व्यवस्था सांगितली.
पंचप्राण हे आपल्या शरीरांतील पंचाग्नि आहेत. त्यातील अपान हा गार्हपत्याच्या
स्थानी आहे. या अपानवायुपासूनच मुख-नासिकांच्या द्वारानें संचार करणारा
प्राण ग्रहण केलेला असतो. व्यान हा हृदयाच्या दक्षिणार्धीने बाहेर येतो व
तो सर्व शरीरभर पसरतो, म्हणून त्याला दक्षिणाग्नीचें नांव दिलें आहे. वैदिक
धर्मानें चालणाऱ्या आर्यांच्या घरी अग्नि नित्य जागृत असतो. त्याप्रमाणें शरीर-
नगरींतील अपान, व्यान, आणि प्राण हे नित्य जागृत भसतात. समान व उदान
हेही प्राण जागृत असतात; पण यांचें वर्णन पुढील मंत्रांत येणार आहे. असेा;
इंद्रियें निद्रित झालीं असतां जागें कोण राहवें, या प्रभाला प्राण जागृत राहतात
हे उत्तर आहे. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

यदुच्छ्वासनिश्वासाधेतावाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः
स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् उच्छ्वासनिश्वासाँ एतौ आहुती समं नयति
इति सः समानः (आपले उच्छ्वास भाणि निश्वास या दोन आहुति आहेत.
त्या दोन आहुती साम्य स्थितीला नेऊन जो शरीररक्षण करितो तो
समानवायु होय.) मनः ह वाव यजमानः (मन खरोखर यजमान आहे.)
उदानः इष्टफलं एव (उदान वायु हा इष्ट फल अथवा इष्ट फळाचा दाता
आहे.) सः एनं यजमानं अहरहः ब्रह्म गमयति (हा उदान वायु
यजमानाला प्रत्येक दिवशी ब्रह्मस्वरूपाकडे नेतो.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत समान आणि उदान या दोन वायूंचा विचार केला आहे. आपण
तिन्ही अवस्थांमध्ये बाहेर श्वास टाकणे व आंत श्वास घेणे यांची म्हणजे श्वासो-
च्छ्वासाची क्रिया करित असतो. श्वासोच्छ्वास (श्वास व उच्छ्वास) ह्या दोन
नित्य आहुति आहेत. या आहुति देणारा समानवायु आहे. समानवायु हा होता
होय. स्वतः समान हा जरी अभिरूप आहे तथापि तो श्वासोच्छ्वासरूपी आहुति
देतो, म्हणून त्याच्याकडे होतृत्व येते. उदानवायूच्या साहाय्याने आपल्याला इष्ट-
प्राप्ति होते, म्हणून त्याला फल असे म्हटले. या अभिहोत्राचा यजमान मन आहे.
याममाणे अपान, व्यान, आणि प्राण हे तीन अभि, समान हा होता, मन यजमान
आणि उदान यज्ञ-फल दाता आहे. अघो; जसे ज्ञान किंवा जसे कर्म असेल त्या-
प्रमाणे उदानवायु फल देतो असे मागे सांगितले आहे. अघो; भ्रुतीतील अभिहो-
त्राची कल्पना येथे टाकणेठीक बसली. अभिहोत्रांतलं अभि नेहमी जिवंत असतो
म्हणून प्राणार्चेही नित्य-जाग्रतत्व स्पष्ट होते. आणि हें त्याचे जागरण म्हणजे
एक नित्य सिद्ध होत असणारे अभिहोत्र होय. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं
दृष्टमनुपश्यति श्रुतं ध्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश-
दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं

चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
सच्चामच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—अत्र एव देवः स्वप्ने महिमानं अनुभवति (जागृत-
स्थिति संपत्ती असतां हा मनोदेव स्वप्नकाळी आपल्या स्वतःच्या विभूतीचा
पराक्रमाचा—ऐश्वर्याचा—अनुभव घेतो.) यत् दृष्टं दृष्टं अनुपश्यति, श्रुतं
श्रुतं एव अर्थ अनुगृणोति, देशदिगन्तरैः च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः
प्रत्यनुभवति (जे काय वारंवार पाहिले असेल, ऐकिले असेल किंवा निर-
निराळ्या देशी किंवा निरनिराळ्या दिशेला ज्याचा अनुभव आला असेल ते
हा मनोदेव स्वप्नामध्ये पुनः पाहतो, पुनः ऐकतो आणि पुनः त्याचा अनुभव
घेतो) दृष्टं च अदृष्टं च, श्रुतं च अश्रुतं च, अनुभूतं च अननुभूतं च,
सत् च असत् च, सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति (जे काय दृष्ट म्हणजे येथे
पाहिले असेल किंवा अदृष्ट या जन्मांत न पाहतां पूर्वजन्मांत पाहिले
असेल, या जन्मी ऐकिले असेल किंवा पूर्वजन्मी ऐकिले असेल, याजन्मी
किंवा देशदिगंतरी अनुभव घेतला असेल किंवा पूर्वजन्मी घेतला असेल,
त्या सर्व पदार्थांचे दर्शन आणि जलासारख्या सद्बस्तु व मृगजलासारख्या
असद्बस्तु, सारांश, सर्व वस्तु—पाहण्याला हे मन समर्थ आहे. कारण सर्व
इंद्रियांचे नियंतृत्व मनाकडे आहे.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत याग्यांच्या तिसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर दिले आहे. सर्व इंद्रिये निद्रा-
चय झाली असतां स्वप्नकाळी द्रष्टा कोण असतो हा प्रश्न आहे. त्याचे उत्तर
मन, द्रष्टा असतो हे आहे. स्वप्नकाळी आपली सर्व कर्ण—नेत्रादि शार्देद्रिये व
दृष्टपादादि कर्भेद्रिये स्वप्न असतांही स्वप्नामध्ये अनेक वस्तु आपण पाहतो,
अनेक वस्तूंचा दान—प्रतिग्रह करितो, याचे द्रष्टृत्व व कर्तृत्व मनाकडे असते.
जागृतकाळी वस्तु पाहत असतां किंवा आपण कर्म करित असतां मनावर
काही एक विधिष्ट संस्कार होत असतात व स्वप्नकाळी ते ते संस्कार स्वप्ना-
नुरूप कमी किंवा जास्ती प्रमाणाने मनःपेरणेमुळे जागृत होतात. आणि
जीवाचे बाह्य व्यापार संपले म्हणजे काही बळवान् संस्कार आपापली स्वरूपे
प्रकट करतात. या स्वरूपांचा द्रष्टा मन आहे व त्या प्रमाणेच आपण जे काय
कर्म करितो त्याचाही कर्ता व द्रष्टा मन आहे. सामान्यतः स्वप्नामध्ये ज्या वस्तूंचा
अनुभव आपल्यास येतो त्या वस्तु जागृतकाळी आपण पाहिलेव्या ऐकिलेव्या
किंवा दिल्या घेतलेल्या असतात. केव्हा केव्हा आपण पाहिली नाही किंवा
ऐकिली नाही अशी वस्तु आपल्यास स्वप्नामध्ये दिसते, हे कसे ? याचा उद्गाद्य
शुद्धि असा करिते की, पूर्व जन्मी आपण त्या गोष्टी पाहिलेव्या किंवा ऐकिलेव्या

असतात. उदाहरणार्थ मनुष्याला एखादे वेळीं आपणा स्वतःच फाशी दिल्याचें स्वप्न पडतें. आतां आपल्या स्वतःचा शिरच्छेद झाला, हें या जन्मांत पाहणें मनुष्यास शक्य नाहीं. पण तसें स्वप्न तर पडतें. तेव्हां या मानगडोचा भ्रुति असा उलगडा करितात कीं, स्वप्नांत फाशी गेलेल्या मनुष्याचा द्विगदेह फाशी जाण्याचा विधि पाहतो, व हा संस्कार देहांतरां (स्थूल देहांत) उद्भूत होऊन आपण फाशी गेलों असें मनुष्याला स्वप्न पडतें. ही मीमांसा संप्रदायसिद्ध आहे. पण मला असें वाटतें कीं, बाहेरून आलेल्या वस्तुज्ञानाचें ग्रहण करणें हें सामर्थ्य मनाला आहे, त्यामनाणेंच वस्तूच्या स्वरूपाची विपटना करणें, विरोधो वस्तंस एकत्र करणें किंवा सजातीय वस्तूस भिन्न करणें इत्यादि कर्तृकत्व ही मनाकडे आहे. जागृत काळीं कवि, चित्रकार इत्यादि ललित-कलांचे पुरस्कर्ते, वस्तूंचें अथवा वस्तुसमशाचें स्वरूपांतर करितात, हें आपण पाहतों. हें सामर्थ्य त्यांस मनाच्या उत्कट कर्तृत्वानें प्राप्त होतें. जागृत काळीं जर मनाला हें सामर्थ्य असतें तर स्वप्न काळीं तरी तें कां नसावें ? असा; भ्रुतीचा असा अर्थ करावा कीं जागृत काळीं न पाहिलेल्या वस्तु मनोदेव हा स्वप्नकाळीं उत्पन्न करितो. सारास, मनाकडे भोक्तृत्व आहे तसेंच कर्तृत्वही आहे. यामुळे त्यास सद्बस्तूचा व असद्बस्तूचा (खऱ्या व खोड्या गोष्टींचा) अनुभव घेतां येतो म्हणजे तें सर्वज्ञ आहे व सर्वरूप आहे असें ठरतें. हा सर्व प्रकार मनाच्या वासनासामर्थ्यानें सिद्ध होतो. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैव देवः
स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिन्शरीर एतत्सुखं
भवति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदा तेजसा अभिभूतः भवति (हा मनोदेव जेव्हां तेजानें वेष्टिला जातो) अत्र (तेव्हां) एषः देवः स्वप्नान् न पश्यति (हा मनोदेव स्वप्ने पाहण्यास असमर्थ होतो) अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति (नंतर त्या वेळीं ह्या शरीरांत उत्तम प्रकारचें हें सुख होतें.) ॥ ६ ॥

स्वप्नस्थिति संपून निद्राकाळ प्राप्त झाला क्षणजे हा मनोदेव एका प्रकारच्या पिशाचक तेजानें वेष्टिला जातो. यावेळीं क्षणजे निद्राकाळीं मनाला स्वप्ने दिव्य नाहींत, म्हणजे मन ही यावेळीं व्यापाररह्य असतें. याप्रमाणें मन, बुद्धि, चित्त आणि अरंकार ही सर्व व्यापाररह्य झाली म्हणजे प्रत्यगात्मा (जीवात्मा)

निरुपाधि होतो. त्याचे सर्व विशेष ज्ञान नाहीत होते. तो स्वस्वरूप होतो. स्वस्वरूप म्हणजे सुररूप होय. जीवाला निद्राकार्त्ती सुखानुभव येतो, तो जीव परमायतः आत्मरूप असतो म्हणून येतो. याप्रमाणे कोणाला सुख होते त्या गार्ग्याच्या चौथ्या प्रश्नाला असे उत्तर मिळाले की मनाच्या पळीकडे अश्रुणारा जो जीव किंवा आत्मा तो सुखी होतो. वास्तविक तो सुखरूपच आहे. मन आदि उपाधीनी विशेष ज्ञान व विशेष कर्तृत्व उत्पन्न केले असल्यामुळे जीवाला सुख-दुःखाचे किंवा शीतोष्णाचे भान होते. इतकेच कायते. उपाधि संपल्या म्हणजे हे भान संपते आणि तो जग स्वरूपतःच सुखरूप असतो तसाच 'मी आहे, असे त्याला ज्ञान होते म्हणजे अनुभव येतो, सुखरूप होतो. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा हे सोम्य! वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठते, एवं ह वै तत् सर्व-च-सः परे आत्मनि संप्रतिष्ठते (हे सौम्य ज्याप्रमाणे पक्षी आपल्या आश्रय देणाऱ्या वृक्षावर जाऊन बसतात, त्याप्रमाणे हे सर्व विश्व आणि हा भौपाधिक जीव परमात्म्याचा आश्रय करितात.) ॥७॥

याचा भावार्थ स्पष्ट आहे. संध्याकार्त्ती पक्षी जसे एखाद्या महावृक्षाचा आश्रय करून तेथे राहतात, त्या प्रमाणे हे सर्व विश्व व त्याचा द्रष्टा व भोक्ता जीव, साराथ सर्व चराचर वस्तु परमात्म स्वरूपाच्या आश्रयाला जाऊन सुखरूप राहतात व शेवटी तेथे लीन होतात. सूर्योदय झाल्यावर ज्याप्रमाणे पक्षी चोहों कडे उडून जातात, त्याप्रमाणे व्यवहारकार्त्ती, अज्ञानकार्त्ती, हा सर्व प्रपंच आणि त्यातील जीव 'भाषण परमात्म्याच्या आश्रयाला आहोत' हे विस्मरतात आणि विशेष सुख-दुःखाची कारणे आणि कार्ये पतकरून जीव सुख-दुःखाचा अनुभोक्ता होतो. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा, वाऽऽयश्चाऽऽपोमात्रा च.
नेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽका-

शब्दाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसपितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योत्तयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च, आपः च आपोमात्रा च, तेजः च तेजोमात्रा च, वायुः च वायुमात्रा च, आकाशः च आकाश-मात्रा च, चक्षुः च द्रष्टव्यं च, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च, घ्राणं च घ्रातव्यं च, रसश्च रसपितव्यं च, त्वक् च स्पर्शयितव्यं च, वाक् च वक्तव्यं च, हस्तौ च आदातव्यं च, उपस्थः च आनन्दयितव्यं च, पायुः च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च, मनः च मन्तव्यं च, बुद्धिः च बोद्धव्यं च, अहंकारः च अहंकर्तव्यं च, चित्तं च चेतयितव्यं च तेजः च विद्योत्तयितव्यं च प्राणः च विधारयितव्यं च (पृथ्वी आणि तिची गंध-तन्मात्रा, जठ आणि जटमात्रा, तेज आणि त्याची मात्रा, वायु आणि त्याची मात्रा, आकाश व आकाशमात्रा, नेत्र आणि द्रष्टव्य—पहावयाची वस्तु,—कर्ण आणि श्रोतव्य, घ्राण आणि घ्रातव्य, रस आणि रसपितव्य, त्वचा आणि स्पृश्य वस्तु वाणी आणि तिचा विषय, हस्त आणि ग्रहण करण्याचे विषय, उपस्थ आणि रतिविषय, पायु—गुदद्वार—आणि मूत्र, चरण आणि गमन, मन आणि मननाचा विषय, बुद्धि आणि जाणण्याचा विषय, अहंकार आणि त्याचा विषय, चित्त आणि त्याचा विषय, तेज आणि त्याचा विषय, प्राण आणि प्राणाचा विषय, ही सर्व परमात्म्याचा आश्रय घेणारी आहेत.) ॥८॥

साठव्या मंत्रात उल्लेखितेव्या प्रश्नाचे विस्तृत वर्णन घेणे केले आहे. या वर्णनात पृथ्वीमादि पंच महाभूत व त्यांच्या ठ-मात्रा, श्रोत्रादिवे आणि त्यांचे विषय, कर्णादिवे आणि त्यांचे विषय, मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार व त्यांचे विषय, या सर्व कडे राहून मनादिकात उपायून टाकणारे तेज आणि प्राण या भूतत्वा निदर्शक ठरता आहे. हा सर्व प्रश्न—विस्तार रोव. परमात्म्याचे

स्वरूप या सर्व प्रपंचस्वरूपाहून निराळें असूनही तो परमात्मा या सर्वांस आश्रय देतो. सर्वांचा मूळ आधार परमात्मा असून तो सर्वव्यापी आहे हे येथें मुख्यत्वानें सांगायचाचें आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

एष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसायिता
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽ-
क्षर आत्मानि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः हि द्रष्टा, स्पर्ष्टा, श्रोता, घ्राता, रसायिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा, पुरुषः, सः परे अक्षरे आत्मानि संप्रतिष्ठते (आणि द्रष्टा—पाहणारा, स्पर्ष्टा—स्पर्श करणारा,—श्रोता, घ्राता—वास घेणारा, रस चाखणारा, मनन करणारा, जाणणारा, कर्ता, असा हा विज्ञानात्मा पुरुष (जीव) असतो, तोही अक्षर—अविनाशी असा जो परमात्मा त्याच्या ठिकाणी आश्रय घेतो.) ॥ ९ ॥

या मंत्रांत प्रपंच पाहणाऱ्या जीवाचें वर्णन आहे. सातव्या मंत्रांत 'सः' या पदानें आभिप्रेत असणारा जो कर्ता भोक्ता जो जांव, त्याचें वर्णन येथें आहे; प्रापंचिक उपाधि जीवानें पतकरिलेल्या असल्या म्हणजे तो कर्ता, भोक्ता, व विपव पाहणारा असतो. पण हा प्रपंच निद्रेमध्ये जसा परमात्म स्वरूपांत विलीन होऊन एकरूप होतो, त्याच प्रमाणें निद्राकाली जीवाच्या सर्व उपाधी नष्ट होऊन तो परमात्मस्वरूपी म्हणजे ज्ञानरूप अथवा स्वरूप होतो याप्रमाणें गार्भ्यांच्या पांचव्या म्हणजे शेषटच्या प्रश्नास विप्लवादांनी उत्तर दिलें आणि सांगितलें कीं प्रपंच आणि प्रपंच-द्रष्टा जीव हे उभयतां परमात्म-स्वरूपाचा आश्रय करून त्याच्या आधारानें स्थित होतात. असो; याप्रमाणें स्वप्रस्थितीचें व निद्रास्थितीचें वर्णन झालें. जागृत स्थितीचा विचार पहिल्या तीन शिष्यांच्या तीन निरनिराळ्या प्रश्नांत झाला आहे. आतां परमात्म-स्वरूप सांगून, (सर्वांच्या आधाराचें स्वरूप सांगून) या प्रश्नाची परिष्कृति विप्लवादमुनि राहिलेल्या दोन मंत्रांत करतो. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तु यः ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं, शुभ्रं, अक्षरं, यः वेदयते, सोम्य ! सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (पण ज्याळा या अच्छाय—तमःशून्य, उपाधिरहित—शरीरशून्य, रूपशून्य, गुण-शून्य, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचें ज्ञान होतें, हे सौम्य ! तो पुरुष अविनाशी आणि अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप परमात्मस्वरूप प्राप्त करून घेतो. (सः-सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञाता आणि सर्वरूप होतो.) तन् एषः श्लोकः (याच अर्थाचा संप्रह करणारा पुढील श्लोक आहे.) ॥ १० ॥

कोणत्याही प्रकारची छाया नसणाऱ्या, कोणतीही उपाधि नसणाऱ्या निर्गुण, शुद्ध, नित्य, अद्या ज्ञानरूप परमात्म्याचें स्वरूप ज्याळा समजतें तो पुरुष परमात्म-स्वरूपाळा जाऊन पोचतो. सायश ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म होतो ज्ञानज्ञे तो सर्वज्ञ होतो, अथवा ज्ञानरूप होतो. तो सर्व होतो अथवा सर्वव्यापी होतो. तारत्य जावार्चें सर्व अज्ञान नाहीतें ज्ञाळें व त्याळा पूर्ण प्रपंचवैराग्य झालें, ज्ञानज्ञे तो ब्रह्मरूप होतो. त्याळा मग आशेचें किंवा मोठाचें कारण उरत नाही. हीच श्रुतीने सांगितलेली नुर्वावस्था आहे. ही जाग्रत, स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या पळीकडीळ अवस्था आहे. या प्रमाणें येथें ब्रह्मस्वरूप कसे आहे व ब्रह्मज्ञानाचें फळ काय आहे हे सांगितलें. अर्थातच येथें गार्ग्यकृत प्रभ्रपंचकाची समाप्ति झाली. आतां ह्या मंत्रांत जें काय सांगितलें त्याचा अनुवाद करणारा धर्मिमंत्र उदरत केळा म्हणजे गार्ग्याच्या प्रश्नाची मीमांसा पूर्ण झाली. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा ऋतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाधिदेशोति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य, यत्र सर्वैः देवैः सह विज्ञानात्मा च प्राणः च-ऋतानि संप्रतिष्ठन्ति (सर्व मन इन्द्रियादि देवतासह विज्ञानात्मा—सोदा-

धिक आत्मा, जीव—पंचप्राण आणि सर्व जड वस्तु ही ज्याचा आश्रय घेतात,) तंतु अक्षरं यः वेदयते तु सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (तें अक्षर स्वरूप ज्याला समजतें तो सर्वज्ञ पुरुष सर्वामध्ये प्रवेश करितो. अथवा तो सर्वव्यापी आणि सर्वसाक्षी होतो. ॥ ११ ॥

पाठीमागील सात, आठ, नऊ, दहा या मन्त्रातील अर्थाचा सप्रह करणारा हा मंत्र आहे. येथे स्पष्ट असे सांगितले आहे की, ज्या पुण्याला ब्रह्माचें—म्हणजे सर्व हृदये व त्याच्या देवता यांच्यासह असणारा जो कर्ता भोक्ता जीव, त्यास व सर्व सामर्थ्य आणि सर्व जड वस्तु यांस आधार देणाऱ्या (याचें अविद्यमान असणाऱ्या) अविनाशी ब्रह्माचें—ज्ञान होतें, तो सर्वत्र पुरुष सर्वसाक्षी आणि सर्व व्यापी होतो. ॥ ११ ॥

चवथा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर सत्यकाम या नांवाच्या शैब्याने प्रश्न केला.)

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमो-
कारमभिधायति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, सः यः ह वै मनुष्येषु प्रायणान्तं ॐकारं अभिव्यापति (भगवन्, जो कोणी मनुष्यलोकातील जीव मरणापर्यंत ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान करीत) तेन कतमं वाव लोकं सः जयति (ह्या ॐकाराच्या ध्यानाने तो कोणत्या लोकाची प्राप्ति करून घेतो.) इति (हा सत्यकामाचा प्रश्न होता.) तस्मै सः उवाच ह (त्याला पिप्पलाद मुनींनी उत्तर दिलें.) ॥ १ ॥

सर्वभगपरित्याग करून ब्रह्मचर्यपुरुषास एकनिष्ठध्यानाने ध्यान करणे याचें नांव अभिध्यान आहे. असे ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान जो पुरुष आम-

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तु य ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं,
शुभ्रं, अक्षरं, यः वेदयते, सोम्य ! सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (पण
ज्याला या अच्छाय—तमःशून्य, उपाधिरहित—शरीरशून्य, रूपशून्य, गुण-
शून्य, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचें ज्ञान होतें, हे सौम्य ! तो पुरुष अवि-
नाशी आणि अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप परमात्मस्वरूप प्राप्त करून घेतो. (स-
सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञाता आणि सर्वरूप होतो.) तत् एषः
श्लोकः (याच अर्थाचा संप्रह करणारा पुढील श्लोक आहे.) ॥ १० ॥

कोणत्याही प्रकारची छाया नसणाऱ्या, कोणतीही उपाधि नसणाऱ्या निर्गुण,
शुद्ध, नित्य, अशा स्वरूप परमात्म्याचें स्वरूपज्याला समजतें तो पुरुष परमात्म-
स्वरूपाला जाऊन पोचतो. साराश ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म होतो क्षणजे तो सर्वज्ञ होतो,
अथवा ज्ञानरूप होतो. तो सर्व होतो अथवा सर्वोपासी होतो. तात्पर्य
जीवाचें सर्व अज्ञान नाहीसें झालें व त्याला पूर्ण प्रपंचवैराग्य झालें, क्षणजे
तो ब्रह्मरूप होतो. त्याला मग आद्येचें किंवा माताचें कारण उरत नाही. हीच
श्रुतीने सांगितलेली त्र्यांबिका आहे. ही जाणव, स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या
पढीकडील अवस्था आहे. या प्रमाणें येथें ब्रह्मस्वरूप कसे आहे व ब्रह्मज्ञानाचें
फल काय आहे हें सांगितलें. अर्थातच येथें गार्ग्यकृत प्रपंचकार्या समाप्ति
झाली. आता ह्या मंत्रात जें काय सांगितलें त्याचा अनुवाद करणारा धर्मिमत्र
उत्तम केळा म्हणजे गार्ग्याच्या प्रश्नाची मीमांसा पूर्ण झाली. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भृतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविधेशोति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य, यत्र सर्वं देवै सह विज्ञानात्मा च प्राणः
च-भृतानि संप्रतिष्ठन्ति (सर्व मन इन्द्रियादि देवतांसह विज्ञानात्मा—सोपा-

धिक आत्मा, जीव—पचप्राण आणि सर्व जड वस्तु ही ज्याचा आश्रय घेतात,) तंतु अक्षरं यः वेदयते तु सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (तें अक्षर स्वरूप ज्याला समजतें तो सर्वज्ञ पुरुष सर्वामध्ये प्रवेश करितो. अथवा तो सर्वव्यापी आणि सर्वसाक्षी होतो. ॥ ११ ॥

पाठीमागील सात, आठ, नऊ, दहा या मंत्रातील अर्थाचा समग्र करणारा हा मंत्र आहे. येथे स्पष्ट असे सांगितलें आहे की, ज्या पुरुषाला ब्रह्माचें—मृणजे सर्व इद्रिये व त्याच्या देवता यांच्यासह असणारा जो कर्ता भोक्ता जीव, त्यास व सर्व सामर्थ्ये आणि सर्व जड वस्तु यास आधार देणाऱ्या (याचें अविष्टान असणाऱ्या) अविनाशी ब्रह्माचें—ज्ञान होतें, तो सर्वस पुरुष सर्वसाक्षी आणि सर्व व्यापी होतो. ॥ ११ ॥

चवथा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर सत्यकाम या नांवाच्या शैव्याने प्रश्न केला.)

स यो ह वै तद्भूगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमो-
कारमभिध्यायति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, सः यः ह वै मनुष्येषु प्रायणान्तं ॐकारं अभिध्यायति (भगवन्, जो कोणी मनुष्यलोकातील जीव मरणापर्यंत ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान करील) तेन कतमं वाव लोकं सः जयति (हा ॐकाराच्या ध्यानाने तो कोणत्या लोकाची प्राप्ति करून घेतो,) इति (हा सत्यकामाचा प्रश्न होता.) तस्मै सः उवाच ह (त्याला पिप्पलाद मुनींनी उत्तर दिलें.) ॥ १ ॥

सर्वसगपरित्याग करून ब्रह्मचर्यपुरुषर एकनिष्ठध्याने ध्यान करणें याचें नांव अभिध्यान आहे. असे ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान जो पुरुष आम-

रपांत करितो त्याला फळप्राप्ति काय होते, एतद्विषयक हा प्रश्न आहे. ॐकार हे ब्रह्माचे एक नांव आहे, असे कठोपनिषदात सांगितले आहे. ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान केले असता काय फळ होतं हे आता समजून घ्यावयाचे आहे. तसेच प्रसंगतः हे ॐकारोपासन कसे करावे, याचाही विधि आचार्य सांगणार आहेत. १

मंत्र दुसरा.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ।

तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यकाम, यत् ॐकारः एतत् वै परं च अपरं च ब्रह्म (हा जो ॐकार आहे तो हे सत्यकाम, पर—सर्वश्रेष्ठ, निर्गुण, व अपर—गौण—सगुण—ब्रह्म आहे.) तस्मात् एतेन एव आयतनेन एकतर अन्वेति (म्हणून या साधनेने ॐकाराचे ज्ञान असणारा पुरुष आपल्या ध्यानानुसार पर किंवा अपर ब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो.) ॥ २ ॥

या मंत्रांत ॐकाराच्या ध्यानाने ब्रह्मप्राप्ति होते असे सांगून आचार्यांनी सत्य कामाच्या प्रभाचे उत्तर एकदम देऊन टाकले. त्यांतच ब्रह्म हे पर आणि अपर असे दोन प्रकारचे आहे असेही सांगितले. परब्रह्म हे सत्यरूप आणि अविनाशी असते व अपरब्रह्म हे सगुण उपासना करण्यास योग्य आणि भक्तास प्रसन्न होणारे असे असते. परब्रह्माचे प्रतीक ॐकार आहे व ते अपरब्रह्माचे वाचक आहे. प्रतीकरूपाने निर्गुणब्रह्माचे एकनिष्ठ ध्यान केले म्हणजे ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो आणि उपासनापूर्वक ॐकाराचा जप करून अपरब्रह्माचे ध्यान केले असता अपरब्रह्माची प्राप्ति होते. असे फळ देणे सांगितले आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

स यद्येकमात्रमभिध्यापीत सः तेनैव संवेदित-
स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्य-
लोकनुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदि एकमात्रं अभिध्यापीत सः तेन एव संवेदितः तूर्ण एव जगत्याम् अभिसंपद्यते (जो कोणी निमात्रक ॐकाराचे केवळ एकमात्रेनेच ध्यान करील तो त्या ध्यानाने ज्ञानी होऊन

भूलाकाची संस्कार प्राप्ति करून घेईल.) तं ऋचः मनुष्यलोकां उपनयन्ते (या एकमात्रक ॐकाराचें ध्यान करणाराला ऋग्वेदांतीळ मंत्र मनुष्यलोकांला नेऊन पोचवितात.) सः तत्र तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया संपन्नः महिमानं अनुभवति (तो पुरुष मृत्युलोकीं तपःसंपन्न, ब्रह्मचर्यसंपन्न आणि श्रद्धा-संपन्न होऊन अतिश्रेष्ठ पदवीचा अनुभव घेतो.) ॥ ३ ॥

अ, उ आणि म अशा ॐकारान्या तीन मात्रा आहेत. या मात्रावैकीं ॐकार क्षणान्क्षण ॐकाराचें जो ध्यान करील, अक्षर क्षणजेच ॐकार असें समजून जो पुरुष एकनिष्ठ ध्यान करितो, तो ऋचकरच मनुष्य लोकांस जाऊन पोचतो. हे त्याच्या ध्यानबलाचें फल होय. अक्षर हा ऋग्वेदाचा उल्लेख करितो. अक्षर क्षणजे ऋग्वेद होय असें समजतात. ऋग्वेद-मंत्रपूर्वक ॐकारोपासना करणाऱ्याला मनुष्यलोकाची प्राप्ति होते. ऋग्वेद हा मनुष्यलोकाचा दर्शक आहे असें समजतात, असो; तप, ब्रह्मचर्य आणि श्रद्धा यांच्या साहाय्यानें तो ध्यानी पुरुष संपन्न झाल्यामुळे अति श्रेष्ठ गोष्टीचा अनुभविता होतो. शाराद्य त्याचें मनुष्यलोकीं कल्याण होतें ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुच्चीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूति-
मनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सः यजुर्भिः अंतरिक्षं सोमलोकं उच्चीयते (पण जो कोणी ॐकार हा द्विमात्रक समजून—‘ अ ’ आणि ‘ उ ’ या दोन मात्रावर ॐकार स्वरूपाची भावना धरून—ध्यान करितो तो यजुर्वेदाच्या साहाय्यानें अंतरिक्षांत असलेल्या सोम-लोकाची प्राप्ति करून घेतो.) सोमलोके विभूतिं अनुभूय पुनः आवर्तते (नंतर तो सोमलोकांतीळ सुखाची प्राप्ति करून घेऊन पुनः या मृत्युलोकीं अवतीर्ण होतो.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत ‘ अ ’ व ‘ उ ’ या अक्षरांचें ध्यान करून व तें ध्यान ॐकार स्वरूपाचें आहे अशी भावना धरून जो मत्स्थ राहो त्याला सोमलोकाची प्राप्ति होते. हा सोमलोका अंतरिक्षांत आहे. तेव्हां या स्वरूपाचें ध्यान करणारा मनुष्य मेल्यानंतर सोमलोकास किंवा पितृलोकास जातो. आणि तेथील सुख अनुभवून पुनः तो मनुष्यलोकीं येऊन पोचतो. ‘ उ ’ हें अक्षर यजुर्वेदाचें दर्शक

आहे. ऋग्वेदाने मनुष्यलोकाची प्राप्ति होते ह्या प्रमाणे यजुर्वेदाने सोमलोकाची अथवा चंद्रलोकाची प्राप्ति होते. या मंत्रांतील द्विमात्र या पदाचा अर्थ दुसरी मात्रा असा भीमच्छंकराचार्यांनी केला असा मला मास होत आहे; पण मला असे वाटते की द्विमात्र या पदाचा अर्थ दोन मात्रा असा करावा, अ आणि उ ह्या ह्या दोन मात्रा होत. असा अर्थ केला असेतां मनुष्यलोकाहून भेद जो पितृलोक याची प्राप्ति द्विमात्राचे ध्यान करणारांस होते; हे म्हणणे नीट होईल. एकमात्रक ॐकाराचे ध्यान करणारापेक्षां द्विमात्रक (अ आणि उ) या स्वरूपांसह ॐकारध्यान करणारा पुरुष जास्त योग्यतेचा आहे, ही गोष्ट स्पष्ट होते. असे; उकाराने यजुर्वेदप्राप्ति होऊन सोमलोक मिळत असल्यास उत्तमच मोट साठी. ऋग्वेद जागृतस्थानी आहे आणि यजुर्वेद स्वप्नस्थानी आहे अशी सांप्रदायिक कल्पना आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुच्चीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं-पुरुषमीक्षते तदेतौ लोका भवतः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यः पुनः त्रिमात्रेण ॐ इति एतेन एव अक्षरेण परं पुरुषं अभिध्यायीत सः तेजसि सूर्ये संपन्नः (जो कोणी त्रिमात्रक म्हणजे अ, उ आणि न् ह्या अक्षरांनी सिद्ध झालेल्या ॐकाराच्या साहाय्याने ह्या पुरुषोत्तमाचे एकादि ध्यान करितो. तो तेजस्वी सूर्याशी एकरूप होऊन जातो.) यथा पादोदरः त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै सः पाप्मना विनिर्मुक्तः; स सामभिः ब्रह्मलोकं उच्चीयते (ज्याप्रमाणे सर्प हा आपल्या त्वचेपासून मुक्त होतो, त्याप्रमाणे ॐकाराचे ध्यान करणारा पुरुष पापापासून विनिर्मुक्त होतो आणि सामपेशच्या साहाय्याने तो ब्रह्मलोकां जाऊन पोहोचतो.) सः एतस्मात् जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषं ईक्षते (त्याला ह्या जीवघन हिरण्यगर्भाहून आपसत घेष्ट व सर्व अघचरांत राहून त्यांत अस्तित्त्व देणाऱ्या पुरुषोत्तमाचे दर्शन होतं.)

तत् एतौ श्लोकौ भवतः (हाच अर्थ सांगणारे पुढील दोन मंत्र आहेत.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत ॐकारान्या संपूर्ण स्वरूपाचें एकनिष्ठ ध्यान करणाऱ्या पुरुषाला सूर्यलोकाची जणु कांही स्थिति प्राप्त होते. साप कांत टाकून मोकळा होतो, त्याप्रमाणें ॐकाराचें ध्यान करणारा पुरुष पापापाहून मोकळा होतो. नंतर तो ब्रह्मलोकाला जातो आणि तेथें गेल्यावर त्याला हिरण्यगर्भान्याही पत्नीकडे असणाऱ्या परब्रह्माचें, पुरुषोत्तमाचें दर्शन होऊन, तो मुक्त होतो. येथें त्याचें जन्म-मरण संपतें. सामवेदाचा ॐकार हा दर्शक आहे. येथें सुपुत्रांची स्थिति असते. परम सुखाचाही लाभ येथेंच होतो. हा लाभ म्हणजे हिरण्यगर्भ लोकाची प्राप्ति झाल्यावर त्या पुरुषाला हळू हळू हिरण्यगर्भाहून श्रेष्ठ असणाऱ्या परब्रह्माची प्राप्ति होते आणि तो मुक्त होतो. ही सुर्यावस्था आहे. हीच शेवटची स्थिति होय. येथें जाण्यायेण्याची म्हणजे सर्व यातायातीची समाप्ति होते. या प्रमाणें ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान करणाराला कोणतें फळ प्राप्त होतें हे सांगितलें आणि ॐकाराचें ध्यान मुमुक्षुनें कसें केलें असतां परब्रह्मप्राप्ति होते, त्याचेंही निवेदन केलें. सारांश येथें फळ आणि विधि या दोन्हीचेंही संकीर्तन केलें आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु
सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तिस्रः मात्राः प्रयुक्ताः मृत्युमत्यः (या ॐकाराच्या तीन मात्रा एकेक मात्रापरत्वानें प्रयुक्त केल्या असतां—एकेकच मात्रा घेऊन ध्यान केलें असतां—या ध्यानाचा परिणाम मृत्युमय होतो.) बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु क्रियासु अन्योन्यसक्ताः अनविप्रयुक्ताः ज्ञः न कम्पते (पण सर्वांतबाह्य आणि योग्य रीतीनें विनियोग केल्याच्या ध्यान क्रियांमध्ये परस्पर संबंध करून आणि सर्वास एकत्र करून जर या तीन मात्राचा उपयोग केला व ॐकाराचें पूर्ण ध्यान केलें तर ज्ञानी पुरुषाला भय असण्याचें कारण राहात नाहीं.) ॥ ६ ॥

या वेद मंत्रांत असे सांगितलें आहे कीं, तीन मात्रा असणाऱ्या ॐकाराचें ध्यान एक एक मात्रा घेऊन मात्र जर केलें म्हणजे न हाच ॐकार आहे, उ हाच

ॐकार आहे म् हाच ॐकार आहे अशी भावना धरून जर ध्यान केले तर हे सर्व ध्यान मृत्यु असणारे होतें. तात्पर्य, या ध्यानाने मृत्युसुकव नाही. पण नाद (जागृत स्थिति) मध्य (स्वप्न स्थिति) अम्यंतर (सुषुप्ति स्थिति) या सर्व स्थितीस योग्य असणाऱ्या ध्यानक्रियांमध्ये या तिन्ही मात्रांस एकत्र करून व त्यांचे परस्पर संबंध कायम ठेवून योग्य रीतीने ध्यान केले तर उच्चम प्रकाशचें ज्ञान प्राप्त होतें. असे ज्ञान झालेल्या पुरुषाला कोणत्याही प्रकारचें भय असण्याचें कारण राहात नाही. खरेंच आहे—जीवाच्या तिन्ही अवस्थांमध्ये साध्या असणाऱ्या पुरुषोत्तमाचें ध्यान जर सर्वसाधित्वाचा उपदेश करणाऱ्या ॐकार-स्वरूपानें झाले तर साध्याचें ज्ञान निःपबाध होऊन ध्यान करणाऱ्यांच्या सर्व उपाधी नष्ट होतात आणि तो मुक्त होतो. एकेक मातेने ध्यान केले असतां मृत्यु येतो आणि ॐकारचें सामान्याने ध्यान केले असतां जीव मुक्त होतो, हे धृतीला सांगवण्याचें आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्षत्तत्कवयो
वेदयन्ते । तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्यत्त-
च्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—ऋग्भिः एतं, यजुर्भिः अंतरिक्षं, (ऋग्वेदांतोळ ऋचांनी मनुष्यलोकाचा उल्लेख होतो, यजुर्वेदाच्या यजूंनी अंतरिक्षाचा, चंद्रलोकाचा उल्लेख होतो) यत् सामभिः तत् कवयः वेदयन्ते (पण सामवेदाच्या सामानी ज्याचा उल्लेख व प्राप्ति होते ते अति विद्वान् पुरुषास मात्र माहीत आहे.) ॐकारेण एव आयतनेन तं अन्वेति (ॐकाराच्या मात्र साहाय्याने त्या परब्रह्मलोकांत प्रवेश करिता येतो.) यत् तत् शांतं अजरं, अमृतं, अभयं, परं च, (तो ब्रह्मलोक शांत आहे. जरामरणरहित आहे, निर्भय आहे आणि सर्वश्रेष्ठ आहे.) इति (याप्रमाणें हे सत्यकाम, तुझ्या प्रश्नाचें हे उत्तर आहे.) ॥ ७ ॥

या मंत्रांत पांचव्या प्रभाच्या उचरांचा सर्व समूह साक्षा आहे. सम ॐकाराच्या एकत्रिय ध्यानाने प्रथमतः अपर ब्रह्माची प्राप्ति होऊन नंतर मग ब्रह्मरूपान्य, निर्भय, शांत आणि सर्व-भेद अशा परब्रह्माची प्राप्ति होते, हे देखे सांगितले आहे. तसेच तुज्या ' अ ' च्या ध्यानाने (ऋग्वेदाने) मनुष्य लोकाची प्राप्ति होते व तेथे मनुष्याची भक्ति असते आणि तुज्या ' उ ' च्या ध्यानाने (यजुर्वेदाने) सोमलोकाची (यज्ञ लोकाची) प्राप्ति होते, वयाचे

त्याही लोकांत जरा मरणाची भीति असते.' पण समग्र ॐकाराचे अवयव-संबंध काय आहेत, हें समजून घेऊन व अवयवाची ताडातोड न करितां जर एकनिष्ठरणानें ॐकारध्यान केलें, तर प्रथमतः अपरब्रह्माची आणि नंतर परब्रह्माची प्राप्ति होऊन जीव कृतार्थ होतो, असे सांगितले ॥ ७ ॥

पाचवा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न सहावा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अन्वय व अर्थ—अथ इ एनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ (नंतर भारद्वाज कुलोत्पन्न सुकेशा विचारिता झाला.)

भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्येतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमश्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्प्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, कौसल्यः राजपुत्रः हिरण्यनाभः मां उपेत्य प्रश्नं अपृच्छत (हे भगवन्, हिरण्यनाभ नामक कौसल्यदेशचा राजपुत्र माझ्याकडे येऊन मला प्रश्न विचारिता झाला) भारद्वाज, षोडशकलं पुरुषं वेत्थ (हे भारद्वाज, सोळा कलाचा पुरुष आपल्यास माहीत आहे काय ?) तं अहं, कुमारं अश्रुवं (मी त्या कुमाराला बोललों) न अहं इमं वेद (हा पुरुष मला ठाऊक नाही.) यदि अहं इमं अवेदिपं कथं ते न अवक्ष्यं इति । समूलः वै श्वः परिशुष्यति यः अनृतं अभिवदति, तस्मात् न अनृतं वक्तुं अर्हामि (जर मला या पुरुषाचे ज्ञान असतें तर तें मी तुला कसे सांगितलें नसतें ? जो मनुष्य खोटें बोलतो, तो मूळासकट नष्ट होतो, हें मला ठाऊक आहे म्हणून मी केव्हाही खोटें बोलवायाचा नाही.) सः रथं तूष्णीं आरुह्य प्रवव्राज (तो निरुत्तर

होऊन व लज्जित होऊन रथांत बसला आणि निघून गेला.) क्व असौ पुरुषः इति तं त्वा पृच्छामि (म्हणून आपल्यास विचारितों कीं तो कलात्मक पुरुष कोठें आहे ?) ॥ १ ॥

या मंत्रांत सोळा कलांचा पुरुष कोण आहे व त्यांचें स्वरूप काय, अशा अर्थाचा प्रश्न आहे. याचें उत्तर विष्णूनाद मुनि पुढील मंत्रांत देणार आहेत. प्रसंगप्रसन्न ही गोष्ट वाचकांनीं लक्षांत ठेवावयाची कीं, पूर्वकालीं धत्रिय लोक आणि त्यांतून राजपुत्रही ब्रह्मविचारासारख्या आत्मिक प्रश्नाची मीमांसा करीत असत आणि ब्रह्मज्ञान मिळविण्यासाठीं ते लागतील तितके प्रयत्न करण्यास व हाळ सोसण्यास सिद्ध असत. तसेंच दुसरें हें लक्षांत ठेवावयाचें कीं कोणीही प्रश्न विचारला व त्याचें उत्तर आपल्यास ठाऊक असलें तर तें उत्तर देण्यास केव्हांही अनमान करावयाचा नाहीं, अशी त्या वेळची पद्धति होती. आणि तिसरी गोष्ट ही कीं असत्य भाषण करणें हें फार मोठें पापकृत्य आहे, अशी तत्कालीन समजूत असून असत्य भाषणाच्या संध्यानें तीव्र तिटकारा जागृत असे. तसेंच, विचारल्याशिवाय आत्मज्ञान किंवा इतर ज्ञान सांगत सुटावयाचें नाहीं, असा संप्रदाय त्यावेळीं असे; असें दिसते. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तरमै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य स
पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तरमै सः उवाच (त्याला आचार्यांनी उत्तर दिलें)
सौम्य, यस्मिन् एताः षोडश कलाः प्रभवन्ति, सः पुरुषः इह एव अन्तः-
शरीरे इति (हे सौम्य, ज्याच्यामध्ये सोळा कलांचा उद्भव होतो, तो पुरुष
येथेच आपल्या अंतःकरणरूपी शरीरांत वास्तव्य करितो. समजलास!) ॥२॥

ज्याच्यापासून सोळा कलांची उत्पत्ति होते तो पुरुष कोठें आहे ह्या प्रश्नाला हें उत्तर मिळाले कीं तो पुरुष जीवांच्या शरीरांतच वास्तव्य करीत असतो. सोळा कला कोणत्या तें चौथ्या मंत्रांत सांगणार आहेत. हा पुरुष म्हणजे, आत्म-स्वरूप होय. सोळा कला ह्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. किंवा हा पुरुष षोडशकलात्मक आहे, असें म्हणण्याचा श्रुतीचा अभिप्राय नाहीं. त्याच्यामध्ये सोळा कला निर्माण होतात हें खरें; तथापि तो स्वरूपतः निष्कल आहे, कला-रूप आहे असें पुढें पांचव्या व सहाव्या मंत्रांत श्रुतिच स्वतः सांगणार आहे. या सोळा कला पुरुषामध्ये उत्पन्न होतात व अस्ताळा जातात असे भाषमात्रानें दिसते, हें धृतीस सागावयाचें आहे. पुरुषाचें स्वरूप निष्कल म्हणजे निर्गुण

आह. या कळा सूर्यावर येणाऱ्या अभ्राप्रमाणें, क्षणमगुर आहे. अंत्रें येतात व जातात, तथापि सूर्यस्वरूपाळा त्यापासून यत्किंचित्ही विकार उत्पन्न होत नाही. कळा असल्या म्हणजे आत्मस्वरूप भाटें किंवा लहान होतें, सविकृत अथवा अविकृत होतें अशा भाग नाही. तें निर्विकार अखंड, निर्गुण आणि एकस्वरूप असतें, असा विशेषत्वाने येथे सांगायचाचें आहे. या मंत्राच्या माध्यामर्ष्ये श्रीम-
च्छंकराचार्यांनी बौद्धान्या, नैयायिकांच्या व चार्वाकादि नास्तिकांच्या म्हणण्याचा विचार करून त्यास उच्चर केळें आहे, तें जिज्ञासु वाचकांनी काळजीपूर्वक वाचाचें अशी माझी त्यास आमहाची विनंति आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

स ईक्षांचक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—स ईक्षांचक्रे (त्या पुरुषाने विचार केला) कस्मिन् उत्क्रान्ते अहं उत्क्रान्तः भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति (कोणती गोष्ट उत्क्रान्त झाली असता मी उत्क्रान्त होईन व कोणती गोष्ट स्थित झाली असता मी स्थित होईन, असा विचार आत्म्याने केला) ॥३॥

येथे आत्मस्वरूपापासून सृष्टि—उद्भव कसा झाला याचा विचार केला आहे. कोणत्या गोष्टी आविर्भूत (प्रकट) झाल्या असता आत्मस्वरूप प्रकट होईल व कोणत्या गोष्टी विरोभूत (अस्वगत) झाल्या असता आत्मस्वरूप अदृश्य होईल याची मंडाळा आत्म्याने केली आणि तदनुसार सृष्टीची उत्पत्ति केली. या सृष्टीच्या उत्पत्तीने आत्मस्वरूपात काहीं विकृति झाला असा मात्र भाग नाही सृष्टि उत्पन्न करणे किंवा ती लयाळा नेणे ही कार्ये झालींशी आपत्यास दिसतात, परंतु वस्तुतः परमार्थामध्ये काहीं उत्पन्न होत नाही किंवा लयासही जात नाही अशी स्थिति असते मृगजळ उत्पन्न होणे किंवा तें नाहीसे होणे इत्यादि कार्यांनी सूर्यस्वरूपात जसा कोणत्याही प्रकारचा विकार प्राप्त होत नाही, तो स्वतः आलसच असतो, तशीच विश्वाच्या उत्पत्तीची, स्थितीची व लयाची गोष्ट आहे जावदृष्टानें पाहिलें असता ही सृष्टि ज्ञानपूर्वक झाली आहे असे दिसतें व व्यवहारात ती तथा आहे ही तथापि परमार्थदृष्टानें आत्मस्वरूपा कडे सृष्टिकर्तृत्वाचा किंवा संहारकत्वाचा भाग येत नाही. व्यवहारात परमेश्वर हा सृष्टीचा उत्पन्नक, संरक्षक आणि विनाशक आहे असेच घडून चाळले पाहिजे. ज्ञानाच्या आणि ज्ञानपूर्वक प्रयोजनाच्या तथानें उत्पत्ति—स्थिति—लयाचें क्रमं चाळले आहे. हा सृष्टीचा निपता सर्व मंगलगुणांनी परिपूर्ण आहे, म्हणून

या सृष्टिनियंतीची आपण सर्वात्मना उपासना केली पाहिजे व त्यास प्रिय होईल असेच कर्म केले पाहिजे. हे सर्व नीट आहे; तथापि उपासनेने व ईश्वर-नुकूल कर्माने परिशुद्ध होऊन जीव तत्त्वज्ञानाचे अध्ययन करण्यास योग्य झाला म्हणजे त्याला परमात्म्याचे व जीवात्म्याचे स्वरूप एकच असून ते निर्विकार, निर्गुण आणि निरामय आहे असेच प्रत्ययास येईल. सारांश, व्यावहारिक सृष्टि परमेश्वराने निर्माण केली, अन्य कोणी नाही, असे या भूतीने सिद्ध होते. म्हणून सांख्यादि वाद्यांचे म्हणणे ठीक नाही, असा निश्चय होतो. सारांश, सृष्टि उत्तम झाली म्हणजे परमेश्वरी स्वरूप प्रकट होते; पण ते स्वरूप परमार्थतः अखंड आणि निरंजन आहे; हे जिज्ञासु पुरुषांनी समजून घ्यावे. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः
कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—सः प्राणं असृजत (त्याने प्राणाची म्हणजे हिरण्य-गर्भाची—सर्व प्राणाच्या इंद्रियादिकांचा व प्राणांचा आधार असणाऱ्या पुरुषाची—उत्पत्ति केली) प्राणात् श्रद्धां, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इंद्रियं, मनः, (प्राणापासून शुभकर्माची इच्छा देणारी श्रद्धा, आकाश, वायु, तेज, जल, पृथिवी, कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये आणि अंतःकरणचतुष्टय, ह्या वस्तु निर्माण केल्या.)—सः—अन्नं असृजत (त्याने अन्न म्हणजे उपभोगाचे पंचभूतात्मक पदार्थ उत्पन्न केले.) अन्नात् वीर्यं, तपः मन्त्राः कर्म, लोकाः, लोकेषु च नाम च (अन्नापासून वीर्य—सामर्थ्य—तप, मंत्र, भुवने आणि भुवनातीत नामरूपे उत्पन्न केली.) ॥ ४ ॥

परमेश्वराने विचारपूर्वक प्राणाची व अन्नाची उत्पत्ति केली. पहिल्या प्रश्नातील कवचीच्या विनंतोला जे उत्तर मिळाले याचा हा अनुवाद आहे. येथे जास्ती हे सांगितले आहे की, प्रत्येक प्राणी आपल्या पुरुषार्थासाठी रात्रदिवस प्रयत्न करित असतो. आपले कल्याण व्हावे व इष्ट हेतू साधावे यासाठी प्रत्येक प्राण्याची जी प्रयत्नसतति विचारपूर्वक मुरू असते तिचा भद्रा अर्थ दणतात. यालाच (Faith) विश्वास (Will-Force) असे ही म्हणजे. काही तरी एक अत्युत्तम वस्तु आहे आणि तिची प्राप्ति आपल्यास करून घेतली पाहिजे असे ज्ञान व अशी कर्म-प्रेमा यांचा भेदेमध्ये भेदभाव होतो. मानवी विघाटाप्यारी

पलीकडे भवन विचारांस, आश्रय देणारी जी शास्त्रपरंपरा ती सत्य आहे, अशी भावना असणे याळा भेदा असं द्वाणतात व ही भेदा आपला इष्टतम पुरुषार्थ साध्य करून घेण्याविषयी प्राण्यास प्रेरणा करीत असते., असो; या भेद-नेतर पंचमहाभूतांची आपापल्या गुणांसह उत्पत्ति झाली. ही पंच-महाभूते जीवाला आपला इष्टतम पुरुषार्थ साध्य करण्याच्या कामी साहाय्य करितात. या पंचमहाभूतांच्या साहाय्येने जीवांच्या शनोद्वियांची, क्रमोद्वियांची तसेच अंतरःकरणचक्षुष्यांची उपादान—कारणे सिद्ध होतात. असो; परमेश्वराने प्राण्यांच्या भोगासाठी अनेक पदार्थ उत्पन्न केले. त्या पदार्थांपासूनच वीर्य म्हणजे बल, तप, ऋग्वेदादिकांचे शोषक मंत्र, प्राण्यांचे कर्म, अनंतसुवनं आणि तेथील नामरूपे ही उत्पन्न होतात. या संबधाने उप-पंधारांत विशेष विचार करावयाचा आहे. म्हणून हे प्रकरण येथेच सोडून देतो. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रिष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-कलोऽमृतो भवति तदेष्टः श्लोकः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा इमाः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः नद्यः समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति, तासां नामरूपे भिद्येते, समुद्रः इति एवं प्रोच्यते (नित्य वाहणाऱ्या व समुद्राकडे जाणाऱ्या ह्या नद्या समुद्रात प्रवेश करितात, तेथे अस्ताळा जातात, त्यांची नामरूपे नाहीशी होतात व सर्वांस समुद्र असं नांव प्राप्त होतं.) एवं एव अस्य परिद्रिष्टुः इमाः पुरुषायणाः षोडश कलाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति, आसां नामरूपे भिद्येते, च पुरुषः इति एव प्रोच्यते (त्याचप्रमाणे ह्या सर्वज्ञ पुरुषाच्या सोळा कळा पुरुषा-कडे जाण्यास प्रवृत्त होतात, पुरुषाची गाठ पडल्यावर अस्ताळा जातात; त्याची नामरूपे नाहीशी होतात व त्यांस पुरुष अशी सज्ञा प्राप्त होते.) सः एष्टः अकलः अमृतः भवति (तो हा पुरुष निष्कल आणि मरणशून्य

असतो.) तत् एषः श्लोकः (हाच अर्थ समर्थन करणारा पुढील मंत्र आहे.) ॥ ५ ॥

या मंत्रातील दृष्टांत तर स्पष्टच आहे. प्रत्येक अखंड नदीचा प्रवाह समुद्राकडे चाललेला आहे. समुद्राशी संगम झाल्यावर प्रत्येक नदीचे नामरूप नष्ट होतं आणि त्या सर्व जल-संचयास समुद्र हें नांव प्राप्त होतं. हा आवालवृद्धांचा अनुभव सर्वप्रसिद्ध आहे. याच प्रमाणे श्रुति असे म्हणते की सर्वज्ञ व सर्व-साक्षी पुरुषापासून निघालेल्या सर्व कला, नित्यपुरुषप्राप्त्यर्थे क्षणजे आत्म-स्वरूपाच्या प्राप्तीसाठी प्रयत्न करित असतात. इष्टार्थांसाठी झाली क्षणजे त्यांची नामे आणि त्यांची रूपे नाहीशी होतात आणि त्यांस आत्म्याचे नांव प्राप्त होतं. सारांश, ह्या सर्व कला आत्मरूप होतात. या प्रमाणे सर्वाधिष्ठान असणारा पुरुष कलाशून्य आहे, गुणघर्मशून्य आहे आणि जरांमरणशून्य आहे, असे स्पष्ट होतं; समुद्रास मिळणाऱ्या नद्या आल्या काय किंवा गेल्या काय, त्यांच्या योगाने समुद्र मोठा किंवा लहान होत नाही. येणाऱ्या नद्या त्यांत भर टाकित नाहीत किंवा नद्या आल्या नाहीत तर त्याचा जलसंचय कमी होत नाही. सारांश, नद्यांच्या अपेक्षेने समुद्र हा निर्गुण आणि अजरामर आहे. असा प्रकार पुरुषोत्तमाचा आहे. तो सोळा कला उत्पन्न करितोसा दिसतो, आत्मस्वरूपाच्या अधिष्ठानावर सोळा कलांची उत्पत्ति झालीशी दिसते, तसेच ह्या सर्व कला म्हणजे विश्वातील सर्व सामर्थ्ये व सर्व जड वस्तु आत्म-स्वरूपांत लीन होतातसे दिसते. तथापि विश्वाच्या उत्पत्तीने किंवा लयाने आत्म-स्वरूपात कोणताही विघाट होत नाही. कारण तो स्वतः निर्गुण आहे. यावरून श्रुतीला आत्म्याचे निर्गुणस्वरूप अभिप्रेत आहे, उत्पत्तिस्थितिलयाचा प्रकार व्यावहारिक, तात्पुरता, क्षणभंगुर आहे असे म्हणावयाचे आहे, असे मला वाटते शिवाय वाचकांच्या लक्षांत हेही येईल की येथे श्रुतीने जीवाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने उल्लेख केला, तथापि श्रुतीने जीवाच्या आत्म्याचा (Soul) उल्लेख कोठेही केला नाही. मला असे वाटते की, सोळा कला नाहीशा केल्या म्हणजे परमात्मस्वरूपांत य प्रत्यगात्म स्वरूपांत यकिंचित्ही भेद राहावयाचा नाही. इतकेच नव्हे तर ती उभयताही एवच आहेत असे विचारांतर्ती ठरेल. श्रुतीला ही हे एवत्व इष्ट आहे असे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
चेद्यं पुरुषं वेद यथा मा चो नृत्युः परिव्यया इति ॥६॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यस्मिन् कलाः प्रतिष्ठिताः, तं वेद्यं पुरुषं वेद (रथाच्या नाभीमध्ये जशा सर्व अरा प्रतिष्ठित होतात त्या प्रमाणे ज्याच्यामध्ये सोळा कलांचें प्रतिष्ठापन झालें आहे, त्या ज्ञेय पुरुषाचें ज्ञान करून घ्यावें.) यथा वः मृत्युः पा परिण्यथा; (—असें ज्ञान करून घ्यावें—की ज्या योगानें तुम्हांला मृत्यूपासून पीडा होणार नाही.) ॥ ६ ॥

याही मंत्रांत चाकाच्या अरांचा दृष्टांत देऊन असें दाखविळें आहे की, चाकाच्या अरा रथाच्या तुंब्यामध्ये जाऊन प्रतिष्ठित होतात, तथापि त्या अरा तुंब्याचें किंवा रथाचें स्वरूप ठरवित नाहींत. त्या प्रमाणेच सर्व कला जरी परम पुरुषाच्या आधारावर राहतात; तथापि तो पुरुष स्वतः सर्वतः निरपेक्षच आहे. अतो; जर आपल्यास जन्ममरणाची भीति नाहींशी करून घ्यावयाची असेल, जाणाऱ्या येणाऱ्या कलाचक्रांतून मुक्त व्हावयाचें असेल, तर जो ज्ञानस्वरूप आहे, जो ज्ञान्याला मात्र ज्ञानरूपानें प्रतीत होणार, त्या सच्चिदानंदीस पुरुषाचें ज्ञान करून घ्यावें म्हणजे कोणासाठी प्रकारें जन्ममृत्यूची पीडा होणार नाही. पुरुष या पदानें असा अर्थ व्यंजित होतो की, सर्व पदास आश्रय देणारा, त्यांचें नियमन करणारा व त्यांस लयास नेणारा, आत्माराम स्वतः परिपूर्ण आहे, निरपेक्ष आहे आणि सत्स्वरूप आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातथा.

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तान ह उवाच (पिप्पळाद मुनि पुढें म्हणाले,) एतावत् एव अहं एतत् परं ब्रह्म वेद) मला परब्रह्माचें स्वरूप येथपर्यंत मात्र ठाऊक आहे.) न अतः परं अस्ति (आतां याच्या पलीकडे सांगावयाचें किंवा जाणावयाचें असें कांही राहिलें नाही.)

सारांश, गुरूनें जितका उपदेश करणें शक्य आहे तितका उपदेश पिप्पळादाचार्यानी केला. आतां पुढें सांगावयाचा भाग राहिला नाही. एकनिष्ठ मनन आणि एकनिष्ठ चिंतन यानी सिद्ध होणारा जो साक्षात्कार तो ज्याचा त्यानेंच करून घेतला पाहिजे. उपदेशाचा भाग येथें संपळा व उपनिषदाचीही परिषमाप्ति साधी ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
विद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परम-
ऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

या मंत्राचा अन्वय व अर्थ सरळ आहे व येथे विस्ताराने सांगण्यासारखे असेही कांही नाही. विद्येचा उपदेश झाल्यावर गुरुची पूजा करणे हे योग्यच आहे. तसेच अविद्येच्या समद्रांतून तारून नेऊन शिष्यास मुक्त करणारा गुरु हा जन्म देणाऱ्या जनकाइतका थोर आहे असेच नव्हे, तर त्याची योग्यता आईबापांपेक्षा व मोगक्षेम चालविणाऱ्या यजमानापेक्षाही जास्त भेद आहे. ॥८॥

सहावा प्रश्न समाप्त.

याप्रमाणे प्रश्नोपनिषदाचे विवरण समाप्त झाले.

प्रश्नोपनिषत्.

इतर आचार्यांच्या सिद्धान्तांचा उल्लेख.

येथे श्रीमद्रामानुजाचार्यादि भाष्यकारांनी शंकराचार्यांच्या माध्याह्न कोठे विभिन्नता प्रकट केली आहे, तिचे स्वरूप सांगून एकंदर त्यांचा अभिप्राय काय आहे हे कळविण्याचे योजिले आहे.

श्रीरंगरामानुजाचार्य.

प्रश्न पहिला.

चौथ्या मंत्रांत प्रजापतीचा अर्थ परमात्मा अथवा ब्रह्म असा केला आहे. सहाव्या मंत्रात आदित्याचा अर्थ जीव असा करून, प्राच्यान् प्राणान् म्हणजे चक्षुःमादिकरून इन्द्रिये असा गोंड अर्थ केला आहे. रश्मीचा अर्थ भ्रमसंबंधी ज्ञान असा केला आहे. दहाव्या मंत्रांत सांगितलेले अमृत आणि अमृतस्थान परब्रह्माचे आहे, केवळ सूर्याचेच आहे असे नव्हे, असे स्पष्ट सांगितले आहे; कारण ज्ञानकर्मसमुच्चयाने अमृत मिळते असा याचा शिद्धांत आहे. अकराव्या मंत्रातील पंचपादा याचा वत्सर, संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर, असा ठीक अर्थ केला आहे. सप्तचक्राचा 'ग्रहसप्तक' अर्थ नितनीय होय. पंधराव्या मंत्रातील 'प्रजापति-व्रत म्हणजे व्रतपूर्वक अन्नमक्षण करणे होय. अन्न मात्र भक्षण करणारे ब्रह्मचर्यशून्य लोक प्रजा उत्पन्न करितात व त्यास पुत्र, पशु, अन्न-आदि सप्तरलोक प्राप्त होतो' असे या आचार्यांचे म्हणणे आहे.

पहिल्या प्रभातील भावार्थासंबंधाने केवळाद्वैत आणि विशिष्टाद्वैत यांच्यामध्ये फारसा भेद उत्पन्न होणे शक्य नाही. शंकराचार्य प्रजापति शब्दाने हिरण्यगर्भाचा अवतार करितात, तर श्रीमद्रामानुज वरील शब्दाने सर्व नियामक व सर्वव्यापी परब्रह्माचा अवतार करतात. उभयतीर्ती आपआपल्या तत्त्वज्ञानविषयक समजुतीस वध होऊन प्रत्येक मंत्र आपल्या पूर्वग्रहास अनुकूल आहे, असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुसऱ्या किरकोळ भेदांसाठी काहींचा निर्देश वर केला आहे; त्यावरून मुख्य तात्पर्यांमध्ये विरोध विरोध दिसत नाही, असे याचकांच्या प्रत्येक येईल.

प्रश्न दुसरा.

तिष्ठत्या मंत्रात मुख्य प्राणाचे म्हणणे असे वर्णिले आहे की, आकाशादि पंचमहानूते आपापली दृष्टी मात्र करण्यास समर्थ असतात. देशांनी सर्व धर्म करणाऱ्यांचे सामर्थ्य त्यापैकी कोणाही एकास नसते; पण

प्राण हा सर्व भूतांच्या स्वस्वकार्यांचे निमित्तकारण असल्यामुळे प्रत्येक महा-भूतांचे कार्य त्यास करिता येते, पण पंचमहाभूतांमधील कोणत्याही भूताला प्राणाची जीवदातृत्व व जीवदातृत्व इत्यादि कामे करिता येत नाहीत. हा कायतो विशेष स्मरणीय अर्थविशेष मला दिसत आहे. सहाव्या मन्त्रातील क्षत्र आणि ब्रह्म या शब्दांचे स्थावर आणि जगम प्राणी असा उपलक्षणाने अर्थ करून मन्त्राचे विवरण केले आहे.

प्रश्न तिसरा.

दुसऱ्या मन्त्रात ब्रह्मिष्ठ या पदाचा अर्थ ब्रह्मवेत्ता असा केला आहे. तिसऱ्या मन्त्रात 'अकृतेन' याचा प्रयत्नाशिवाय असा अर्थ करून आतत म्हणजे अविनाभाव (नित्य साहचर्य) असा अर्थ केला आहे, आणि तात्पर्यार्थ असा काढला आहे की, मन आणि प्राण हे पुरुषार्थां नित्य साहचर्याने असतात. म्हणजे परब्रह्म हे नित्य मन आणि प्राण या विशेषांनी युक्त असते. हा अर्थ विशिष्टाद्वैताच्या सरणीस योग्यच होय. आठव्या मन्त्रात आदित्याला बाह्य प्राण असे म्हटले आहे. हा केवळ उपचार आहे आणि उपासनेचा अर्थ सिद्ध होवा, यासाठी आदित्यादिकास प्राणात्मकत्व अर्पित केले आहे. दहाव्या मन्त्रात मुख्य प्राण आणि उपप्राण हे सर्व जीवामध्ये लीन होतात, जीव प्राणामध्ये लीन होत नाही, असा अर्थ केला आहे. शंकराचार्य म्हणतात की, लिंगदह मुख्य प्राणामध्ये (हिरण्यगर्भामध्ये) लीन होतो. पण धीरगरामानुज म्हणतात की, जीव उत्क्रांत होतो किंवा प्रतिष्ठित होतो, तो प्राणासह हातो, असे.

प्रश्न चौथा.

पाचव्या मन्त्रात 'देव' शब्द जीवाचा बोध करितो, असे म्हटले आणि सहाव्या मन्त्रात 'मुख शेतो' असे जे म्हटले आहे, ते भौतिक शरीरात जीव असेल तर होतो, नाही तर नाही, असे मन्त्राचे तात्पर्य काढिले आहे आठव्या आणि नवव्या मन्त्राचे तात्पर्य असे ठरविले की, आत्मा हा ज्ञानरूप नसून तो ज्ञानी आहे आणि त्याच्या आभयाने सर्व चेतनाचेतनरूप प्रपन्न राहते या म्हणण्याने माया वादाचा निरास होता असे रगरामानुजाचार्यांचे मत आहे. दहाव्या मन्त्रात छाया शब्दाचा अर्थ ज्ञानाचा सकोच करणारे कर्म असा अर्थ करून, अन्त्याय म्हणजे निष्पाप असे ठरविले. येथे परब्रह्म म्हणजे बामुदेव होय.

प्रश्न पाचवा.

तिसऱ्या मन्त्रातील 'एकमात्र' या पदाने अपरब्रह्माचा वाचक 'दृश्यप्रणव' असा अर्थबोध केला आहे आणि चौथ्या मन्त्रातील द्विमात्रप्रणव हाही अपरब्रह्माचा मात्र वाचक आहे, असे सांगितले आहे. पाचव्या मन्त्रातील जीववन याचा अर्थ आनन्दस्वरूप असाणारे सद्यःकाल आणि पुरुष म्हणजे बामुदेव असे

अर्थ केले. वासुदेवाचे ध्यान करणारे लोक ब्रह्मलोकाला म्हणजे वासुदेवलोकाला जातात असे या मंत्रांत सांगितले. सहाव्या मंत्रांत विप्रयुक्त म्हणजे अत्यंत डबकर ज्यांचा उच्चार केला आहे अशा मात्रा होत, अर्थातच त्यांचा एकमेकांशी दृढ संयोग होणे म्हणजे अन्वोन्यसक्तता होय. तात्पर्य, अत्यंत सावकाश रीतीने मात्रांचा उच्चार केला असता, त्या मात्रांचा तो उच्चार अनर्थावद्द होतो, असे स्पष्ट सांगावयाचे आहे. यशादिक बाह्य क्रिया, मानसक्रिया आणि मध्यमा म्हणजे अजरूप वाचिक क्रिया ह्या तीन क्रियांमध्ये तिन्ही मात्रांचा यथार्थ उपयोग केला असता जीव निर्भय होतो असे ठरते.

या प्रभाचे तात्पर्य असे काढिले आहे की, पाहण्याचे अथवा विचार करण्याचे कर्म करणाऱ्या परमात्म्याकडे जावाला ॐकाराच्या आश्रयाने जातां येते. प्रभांत उल्लेखिलेले शांत, अजर, अभय आणि अमृतदापो स्थान हे परमात्म्याचे वास्तव्य स्थान आहे. म्हणून ॐकाराचे यथाशास्त्र ध्यान करणारा जीव हिरण्यगर्भापर्यंतच न जातां परमात्मस्वरूपापर्यंत जातो. जीवघन शब्दाने हिरण्यगर्भाचाही उल्लेख होतो. त्या जीवघनाच्या पलीकडे ॐकाराच्या मात्र साहाय्याने जीवास जातां येते. म्हणून जीवघनांत अंतर्भूत होणारा जो हिरण्यगर्भ, त्याच्या पलीकडे असणाऱ्या परब्रह्मस्थानाप्रत ॐकाराचा आश्रय करणारा एकनिष्ठ उपासक जातो असे तात्पर्य आहे. एकमात्रक प्रणवाची (ह्रस्वोच्चरित प्रणवाची) उपासना करणाऱ्या जीवाला मनुष्यलोकाला प्राप्ति होते. एकनिष्ठ द्विमात्रक ॐकाराची, मध्यमोच्चरित प्रणवाची, उपासना करणारास स्वर्गलोक प्राप्त होतो; आणि त्रिमात्रक प्रणवाची, दीर्घोच्चरित प्रणवाची, उपासना करणारा जीव परब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो. असे पांचव्या प्रभाचे तात्पर्य यांनी काढिले आहे.

प्रश्न सहावा.

या प्रभाच्या दुसऱ्या मंत्रांत प्रमवन्ति (समर्थ होतात.) या पदावर विशेष कटाक्ष घेऊन त्याच्या बळाने या मंत्रातील पुरुष शब्दाचा अर्थ जीव असा केला आहे आणि त्याचे समर्थन जीव जेथे राहतो, त्या शरीराच्या अंतर्भागाचे केले आहे. या अर्थाचे समर्थन—इह एव अंतःशरीरे (येथेच अंतःशरीरांत म्हणजे शरीरांत मर्यादित केलेल्या प्रदेशाचा उदास आचार आहे, त्या जीवाधिष्ठानामध्ये) असा या पदाचा अर्थ करून केले आहे. पुढे चौथ्या मंत्रांत प्राणाला आरम करून,—नामापर्यंतच्या सर्व सोळा कला जीवांस होणाऱ्या सुख—दुःखादि भोगरूप उपकार करणाऱ्या समर्थ होतात असे म्हटले आहे. सारंग्य, पौंड्रकलक जीवांचे मात्र आहे, असे ठरविले आहे आणि दाला निपासक पुढील मंत्र नेतला आहे. सोळा कलांचा आविर्भाव व तिरोभाव यांनी जीवाचा आविर्भाव (प्रकट होणे) व तिरोभाव (अस्त पावणे) होतात; म्हणून जीवाला प्राणादि पौंड्रकलांचे जननसामर्थ्य येऊन तद्भोक्तृत्व संभवनीय होते.

चौथ्या मंत्रांत तर रंगरामानुजाचार्यांनी सर्व कळांचें उत्पादकत्व जीवाच्या मार्ग्या मारलें आहे आणि त्याचें समर्थन असें केलें आहे कीं, परमेश्वराच्या संकल्पानुसार यागणाच्या अदृष्टोत्पादी (पाप-पुण्यादि घर्मात्मक) कर्मांचें कर्तृत्व जीवाकडे आहे. सारांश, तो प्राणादिकांचा कर्ता आहे. नंतर या-पुढील मंत्रांत विशिष्टाद्वैतात्मक विशेष मळा दिसला नाहीं. पाठीमागील मंत्रानुसार पुढील मंत्राचा अर्थ केला आहे आणि परमेश्वर कळाजन्य भोक्तृत्वाचा लेव स्वीकारित नाहीं, म्हणून त्याला निष्कल असें म्हटलें आहे.

पुढें सारांश सांगतांना अशी एक शंका उत्पन्न केली आहे कीं, “व्याख्या पिप्पलादाचार्य ‘यापलीकडे परब्रह्म नाहीं, मीं सांगितलें इतकेंच परब्रह्म मला ठाऊक आहे,’ असें म्हणतात; त्याअर्थी जीवापलीकडे ब्रह्म नाहीं, असा त्यांचा अभिप्राय दिसतो.” या शंकेचें समाधान “जीवब्रह्मामध्ये भेद सांगितला आहे म्हणून तें जीवाहून अधिक आहे.” या ब्रह्मसूत्रावर (२।१।२२) भिस्त ठेवून केलें आहे व असें मानलें नाहीं तर सूत्रार्थी विरोध येईल असें म्हटलें आहे. ईश्वरानें जगत् उत्पन्न केलें आहे, असें जांब आणि ब्रह्म यांचा अभेद मानून मानिलें तर आपलेंच अहित कोणी करणार नाहीं. ब्रह्मार्थी अभिन्न असणाऱ्या जीवानें जगत् उत्पन्न केलें असतें, तर जीवाला दुःख देणारे प्रसंग जगांत आढळतात; तसें आढळले नसते. कारण, ब्रह्म हें सर्वज्ञ, सत्य-संकल्पी इत्यादि मंगलगुणांनी युक्त आहे. तसाच जीवही असणार; म्हणून जगांत दुःख दिसलें नसतें; पण जगांत दुःख दिसतें. म्हणून जीव आणि ब्रह्म एक आहेत असें मानतां येत नाहीं; असा सिद्धांत केला आहे. तसेंच आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ अनेक द्वैतमूलक भुक्तीचा अवतार केला आहे.

असो, हा वाद फार मोठा आहे. आणि या उत्पन्न केलेल्या शंकेचें समाधान विशिष्टाद्वैती श्रीमद्रामानुजाचार्यांचें सूत्रभाष्य वाचलें असतां सहज करून घेतां येईल. आपल्यापरीनें कां होईना; पण विशिष्टाद्वैताचार्यांनीं अनेक श्रुति एकत्र आणून त्या सर्वांचा अभिप्राय जीव आणि ब्रह्म यांच्यामध्ये परस्पर भेद आहे, असा उद्भूत केला आहे.

तात्पर्य, विशिष्टाद्वैताचें जें मुख्य रहस्य तें या प्रभोपनिषदांत भोरंगरामानुजांनीं संगृहित केलें आहे. ब्रह्म सगुण आहे; सर्व-नियामक आहे; सर्वकर्तृ आहे; जीवाचें नियामक तेंच परब्रह्म आहे; जीव परब्रह्माहून निराळा आहे; तो अल्पज्ञ आहे; ब्रह्म सर्वज्ञ आहे; जीव अमर आहे; तथापि त्याच्या ज्ञान-संकाचविकासानें रूपांतर पावणारा आहे; मुक्ति मिळविण्यासाठीं त्यानें ज्ञान-निष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा आश्रय केलाच पाहिजे; एरु परब्रह्ममात्र भयशून्य आणि मरणशून्य आहे; सर्वनियामक परब्रह्माच्या संकल्पानुसार अदृष्टानें प्रेरित झालेला जीव प्राणादि पौष्ट्य कळा उत्पन्न करितो; म.या नाहीं; आपल्याच होणारे ज्ञान सत्यरूप मात्र असतें. इत्यादि अनेक सिद्धांत प्रथित केले आहेत.

श्रीमन्मध्वाचार्य.

या आचार्यांनी केलेल्या भाष्यांत व श्रीजयतीर्थकृत विस्तृत टिप्पणींत जीं काय अर्थांतरे या उपनिषदांत मळा दिसलीं, त्यापैकी कांहीं नमूद करित आहे.

प्रश्न पहिला.

मंत्र पहिला--ब्रह्मपर म्हणजे वेदाच्या अभ्यासामध्ये वेदतात्पर्याकडे मात्र लक्ष देणारे; ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे वेदोक्त कर्मांचे अनुष्ठान एकनिष्ठपणाने करणारे होत. हीं विशेषणें ब्रह्मजिज्ञासेचा अधिकार या उपनिषदांतील सहा शिष्यांस होता, हे दाखविण्यासाठीं आहेत. तिसऱ्या मंत्रांत कर्बुचीच्या प्रश्नाची अशी फोड केली आहे: प्रजांची उत्पत्ति होते हे प्रसिद्ध आहे. याचें कारण कोणतें? अचेतन कारण असणे शक्य नाहीं. चेतनांच्या आश्रयानें अचेतन नसलें म्हणजे तें कांहीं एक कार्य करित नाहीं, असा अनुभव आहे. तसेंच जीव परतंत्र असल्यामुळे तोही अचेतनाचा स्वतंत्र नियामक होऊं शकत नाहीं. ईश्वरही प्रजोत्पादनाचें कारण नव्हे. कारण, तथा अनुभव नाहीं. याप्रमाणें सचेतन, अचेतन व परमेश्वर यापैकी कोणीही कारण असल्याचें सिद्ध होत नाहीं. देवां प्रजांची उत्पत्ति कशी? असा पहिला प्रश्न आहे. तिसऱ्या मंत्रात प्रजापति याचा अर्थ परमेश्वर केला आहे. परमेश्वरानें तप केलें तें लोकांचें अनुकरण करण्यासाठींच होय. परमेश्वरानें प्राण आणि रथि या उभयतांस उत्पन्न करून असें ठरविलें कीं, हीं उभयतां अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करतील. या उभयतांमध्ये शिस्त मी प्रजोत्पादन करीन. अथवा तीं प्रजोत्पादनाचें निमित्तकारण होतील. हा चौथ्या मंत्रातील भावार्थ आहे. पंचिच्या मंत्रांत सर्व रथि म्हणजे तेज, जल आणि अन्न या मूर्त वस्तु आणि प्रकृत्यादि अमूर्त वस्तु हे राशिद्रव्यांच्या उपादानकारण आहे, तें या मंत्रातील 'सर्व' होय. या राशिद्रव्यापासून विभक्त झालेली जी मूर्ति ती रथि होय. प्राण हा सूर्यामध्ये राहून प्रजोत्पत्तीचें निमित्तकारण असतो. हे सहाव्या मंत्राचें तात्पर्य आहे. शिवाय या आचार्यांनी उपनिषदांत सांगितलेल्या देवांच्या भार्यांचाही अंतर्भाव केला आहे. सातव्या मंत्रातील सर्वत्सरांत वास्तव्य करणारा प्रजापति आहे. या सर्वत्सराचीं दोन अयनें ही प्राण आणि रथिरूप आहेत. उत्तरायण प्राण आणि दक्षिणायन रथि होय. येथील 'कृत' शब्दाचा अर्थ अन्न कर्म असा सांगितला आहे. आठव्या मंत्रातील उत्तरार्धाची व पूर्वार्धाचा संबंध असा दाखविला आहे कीं, उत्तरार्ध हा दक्षिणमार्गास नेणारा आहे आणि प्रथम अर्ध देवयानमार्गानें जाणारा आहे. नवव्या मंत्रातील सूर्यलोकास जाऊं इच्छिणारे ऋषि शुक्रपश्चात इष्टि करितात, म्हणजे निष्क्रम अशी प्राणपूजा करितात व चंद्रलोकास जाऊं इच्छिणारे ऋषि कृष्णपश्चांत काम्यइष्टि म्हणजे रथि-पूजा करितात; असें तात्पर्य सांगितलें आहे. अहोरात्रातील दिवस हा प्राण पुरुषामध्ये असतो आणि रात्रीची अधिष्ठात्री रथि ही स्त्रियांमध्ये असते. म्हणून पुरुषरैतामध्ये राहणारा प्राण

दिवसा स्त्री-संगत झाला, तर तो सग व्यर्थ होतो. हा अर्थ चिंत्य आहे, या आचार्य-भाष्यामध्ये उत्तरायण, शुक्लपक्ष, दिवस ही सर्व प्राणरूप आणि दक्षिणा यन, कृष्णपक्ष आणि रात्र ही रविरूप अथवा सरस्वतीरूप आहेत असे प्रतिपादिले आहे जे प्रजापतिव्रत करितात ते सत्यलोकाळा जातात, असे दहाव्या मंत्राचे तात्पर्य सांगितले आहे! सारांश, रयि, प्राण व परमेश्वर मिळून सृष्टीची उत्पत्ति होते.

प्रश्न दुसरा.

या प्रभाचे उत्तर देताना आकाशादि पंचमहाभूताच्या अभिमानी देवता किंवा तत्त्वदेवता स्थिति-हेतु आहेत, व चक्षुरादि देवता प्रकाश-हेतु आहेत आणि त्यात मुख्य प्राण हा श्रेष्ठ आहे, असे दुसऱ्या मंत्रात देवतांचे पृथक्करण केले आहे. तिसऱ्या मंत्रात 'प्रकाश्य' असा पाठ घेऊन, त्याचा अर्थ प्रकाशवत असा केला आहे. तिसऱ्या मंत्रात "मी या शरीरातील पंचप्राणादि रूपांनी हें शरीर धारण करितो व प्रकाशितो, अशी वस्तुस्थिति असून तुम्हीं आपसामध्ये धारक कोण व प्रकाशक कोण असा वाद घातला आहे, हा तुमचा मोह होय." असे प्राण इतर देवतास म्हणाला. अभिमान याचा अर्थ शरीर असा केला आहे. प्राण हाच गर्भस्य असून, जनिक्रिया करणारा आहे. असा पाचव्या मंत्रातील 'चरति गर्भे' इत्यादि मंत्रसंगचा अर्थ केला आहे.

प्रश्न तिसरा.

परमेश्वर जगाच्या जन्मस्थितिळयाचा नियामक आहे. या सिद्धाताचे स्पष्टीकरण या प्रभाव केले आहे. येथे परमेश्वरपासून प्राण कसा उत्पन्न होतो? त्याचे पंचभेद कसे होतात? तो शरीरात का वास्तव्य करतो? त्याचे विभाग कसे? कोणत्या विभागामुळे जीवाचे उत्क्रमण होतें आणि त्याची अधिभूतादि स्वरूपे कशी? इत्यादि प्राणविषयक अनेक प्रश्न येथे केले आहेत. दुसऱ्या मंत्रापासून उत्तराला आरंभ झाला आहे. ज्याप्रमाणे छाया हा सर्वथा शरीराभान असते, त्याप्रमाणे महाभेद जो प्राण तोही आत्म्याच्या अत्यंत अधीन असतो. यावरून प्राणापेक्षा आत्म्याची म्हणजे परमात्म्याची आढ्यता जास्त आहे, असे ठरते येथे मन म्हणजे परमेश्वरी संकल्प होय. सारांश, परमेश्वराच्या इच्छेने प्राण हा शरीरात प्रवेश करितो व तोच सर्व प्राणाचा (मुख्य प्राणाचाही) नियामक आहे. वायुपुराणात असे सांगितले आहे की, 'प्रभु हा स्वतः पंच प्राणरूपात्मक होतो आणि मोघादिकांचे दान करितो. सूर्य हा प्राणाचे वाह्य स्वरूप आहे. सूर्यात असणारा प्राण नेत्रामध्ये असणाऱ्या प्राणवायवर अनुग्रह करितो, असे दहाव्या मंत्रात सांगितले आहे. सातव्या मंत्रात "मरणकाळी जीवाला त्या विषयाचे चिंतन असते त्या विषय-सहित विद्यासह जीव मुख्य प्राणाबरोबर जातो. पण मुख्य प्राण हा उदानासह व परमेश्वरसह जीवाक

त्याच्या इष्ट स्थानाकडे घेऊन जातो. सारांश जीवाचें उत्क्रमण करणारा उदान वायु आहे. याप्रमाणें प्राणाची परमात्म्यापासून उत्पत्ति होते, त्याच्या इच्छेनें तो शरीरांत राहतो. येथें पंचप्राणरूपी होऊन (विविध स्वरूपें धारण करून) मुख्य प्राण आपलें स्वामित्व प्रकट करितो; तोच आध्यात्मिकादि स्वरूपवान् होतो इत्यादि प्रकारचें ज्ञान ज्यास होतें तो मुक्त होतो; असें तिसऱ्या प्रश्नाचें तात्पर्य आहे.

प्रश्न चौथा.

या प्रश्नांत जगताचें भगवन्नियामकत्व केवळ जागृतावस्थेतच नाहीं, तर इतर अवस्थांमध्येही आहे, असें सांगितलें आहे. जीव निद्रा घेत असतां कोणत्या देवता स्वव्यापारापासून निवृत्त होतात? कोणत्या स्वव्यापार करितात? स्वप्नामध्ये पदार्थ पाहणारा कोण? निद्रास्थितीत कोणाळा सुख होतें? इत्यादि प्रश्न विचारले आहेत. जीवाळा स्वतंत्रतेनें या अवस्था प्राप्त होत नाहींत. मुख्य प्राणाधीनही या अवस्था नाहींत. अतएव कोणाच्या आभयानें या जीवाच्या अवस्था असतात? हेंही जाणावयाची सौर्वायणीची इच्छा आहे. दुसऱ्या मंत्रांत सूर्यकिरणांचा दृष्टांत घेऊन असे सांगितलें आहे की, स्वप्न पडत असतां सर्व देवता मनामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या विष्णु-स्वरूपांत एकत्र होतात, आणि गाढ निद्रेत हृदयाकाशस्थ विष्णुस्वरूपांत एकत्र होतात. तिसऱ्या मंत्रांत अग्निहोत्राचा दृष्टांत घेऊन अपान हा पश्चिमेकडे असणारा गार्हपत्य अग्नि, व्यान हा दक्षिणेकडे असणारा अग्नि, अपानापासून, येणारा प्राण हा आहवनीय अग्नि, श्वासोन्मुवासाळा यथाकाळ येणाऱ्या दोन आहुतींसह समस्व रूप देणारा समानवायु हा अप्वर्यु, जीव हा यजमान, इष्ट फळ देणारा उदान हा उद्राता, इत्यादि रूपक संपूर्ण केलें आहे आणि मनाळा स्वप्रदर्शन होतें, असा निष्कर्ष काढिला आहे. चौथ्या मंत्रांत जीव हा परमेश्वरी तेजानें अभिभूत झाल्यामुळे (परमेश्वराचें जालिष्य प्राप्त झाल्यामुळे) गाढ निद्रेत त्याळा अत्यंत सुखप्राप्ति होते. कारण, भगवंताच्या शरीरासारखें शरीर या वेळीं प्राप्त होतें व त्याळा आत्मस्वरूपानें ज्ञान असतें म्हणून सुख होतें आणि शेनटीं असे सांगितलें आहे की, पंचमहाभूतें, त्यांच्या तन्मात्रा, अनेंद्रियें, कर्मेन्द्रियें, शब्द-स्पर्शादि सर्व विषय, मनःप्रमुख अतःकरण पंचक, चेतनप्राणी इत्यादि सर्व पदार्थांस परमेश्वराचा आश्रय आहे. प्राण हा मुख्य घर्ता आहे. परमेश्वर हा सर्वांस सर्वप्रकारची शक्ति देणारा आहे, त्याचें शरीर प्राकृत नाहीं, असें परमेश्वरी ज्ञान वयोव होईल, तो तत्स्वरूप होऊन त्याच्या जवळ राहतो. सारांश, मुक्त होतो.

प्रश्न पांचवा.

या प्रश्नांत ओंकारोपासनेचे मंत्र आहेत. तसेंच येथें फळभूतिही सांगितली आहे. दुसऱ्या मंत्रांत ओंकार हा परमात्म्याचा प्रतिपादक आहे. आणि त्याच-

प्रमाणे प्रतिमेच्या द्वारा ब्रह्मदेवाचा प्रतिपादक आहे. ज्ञान झाले असता प्रणव-उपासना फलप्रद होते. प्रणवाच्या तीन मात्रा आहेत. त्या अकार, उकार आणि मकार होत. जो कोणी अकार हेंच अक्षर परमात्म्याचें वाचक आहे, असे समजून अकार-प्रणवानें पत्रक्षाचें ध्यान करील, त्याला ऋग्वेदाभिमानांनी देव-तांच्या साहाय्यानें भूळोकावर उत्तम ब्राह्मणकुली जन्म प्राप्त होऊन तो तपा-दिकांनीं संपन्न होईल. याचप्रमाणे द्विमात्रक प्रणवाचें ध्यान करणाराला अंतरिक्ष लोकाची प्राप्ति होते, आणि त्रिमात्रक ओंकारसाहाय्यानें परमात्म्याचें ध्यान करणाराला परमेश्वराचा साक्षात्कार होऊन तो तेजःस्वरूपी होतो. त्याला मात्र पुन-र्जन्म प्राप्त होत नाहीं. मंत्रांतील ' जीवधन ' याचा अर्थ विरिंच (ब्रह्मदेव) असा केला आहे. तिसऱ्या मंत्रांत 'विप्रयुक्ताः' म्हणजे एकेक मात्रा निराळेपणाने जाण-लेल्या असा अर्थ केला आहे. ' अनविप्रयुक्ताः ' याचाही तोच अर्थ केला आहे. अन्योन्यसक्त म्हणजे दोन मात्रांची जोडी होऊन त्यांचा संबंध झालेल्या मात्रा होत. याप्रमाणे दोन दोन मात्रांचे युग्म जाणले असतां आणि तार (उंच) मंद्र (मंद) आणि मध्यमस्वराने त्यांचा उच्चार केला असतां मृत्यूचें निवारण होत नाहीं; पण तिन्ही मात्रांचें उत्तम प्रकारचें ज्ञान होऊन त्यांचा उच्चार यथाशास्त्र झाला म्हणजे हा ध्याता मुक्त होतो, असा भावार्थ काढिला आहे.

प्रश्न सहावा.

हा वेळपर्यंत प्राण आणि जीव तिन्ही अवस्थांमध्ये परमेश्वराच्या स्वाधीन असतात असें ठरविले. या प्रश्नात मुक्त पुरुष मुद्धा त्याच्याच स्वाधीन असतात असें ठरवावयाचें आहे. येथे पहिल्या मंत्रांतोळ ' पुरुष ' या शब्दाचा अर्थ ' विष्णु ' असा आहे प्राणादि सोळा कला जीवांच्या शरीराचे भाग असतात. त्या विष्णूपासून उत्पन्न होतात, तेथे लय पावतात आणि त्याच्या आभयाने असतात. तो पुरुष (विष्णु) जीवशरीराच्या अंतर्भागी असतो. हा प्रथम प्राणाची उत्पत्ति करितो. ' हा सर्वथा माझ्या स्वाधीन भक्षणारा आहे व भक्ति-शानादिकांनीं संपन्न होणारा आहे ' असा निश्चय करून परमेश्वराने जीव-कलेचा अभिमाना जो प्राण त्याची उत्पत्ति केली. प्राणानंतर ध्रुवा, याक्रमाने सोळा कलांची उत्पत्ति परमेश्वराने केली. येथे ज्या कला सांगितल्या आहेत त्या त्या कलांचा व. त्यांच्या अभिमानांनी देवतांचा समूह करावयाचा आहे. असा अर्थ केला म्हणजे मोक्षामध्ये जड कलांचा प्रवेश होत नाहीं आणि जीवासह म्हणजे प्राणाभिमानांनी देवतेसह परमेश्वरप्राप्ति होते, हे म्हणणें उपयुक्तिक होतें. यापुढे हा प्राणाचा स्वामी असून त्याचा उत्पादक आहे. तो पर, अव्यय, आद्वितीय असा स्वरूपाचा आहे. मथामध्ये जो क्रम सांगितला आहे, तशीच कलांची उत्पत्ति झाली आहे, असें नाहीं; तर प्राण, मन, इंद्रिये, आकाश, वायु, तेज, जळ आणि पृथ्वी असा उत्पत्तीचा क्रम आहे. विष्णु हा नित्यमुक्त आहे आणि

म्हणून तो सर्वोत्तम आहे. म्हणजे याचें उत्तमत्व सर्व-विलक्षण आहे. तितक्या मंत्रांत समुद्र हा शब्द प्रथमांत नसून, सतमी विमक्तीमध्ये आहे ! आणि त्याचा अर्थ समुद्रामध्ये असा करून, समुद्र आणि नद्या यांमध्ये भेद प्रकट केला आहे; आणि या फेरकारानें असा अर्थ केला आहे की, समुद्रांत जाऊन मिळणाऱ्या नद्या अशांनी लोकांना दिशत नाहींत; तथापि त्यांची नामरूपे समुद्राहून निराळीच असतात, असे विद्वान् लोक म्हणतात. त्याचप्रमाणें मोक्षकाली कला (नामरूपांसह) परमेश्वरी स्वरूपांत लीन झाल्या, असें अशांनी पुरूषांस वाटतें; पण खरा प्रकार तसा नसून, कलांची नामरूपे परमेश्वराहून भिन्न म्हणजे निराळीच असतात, हा सिद्धांत आहे. भेद या शब्दाचा नाश असा कधीच अर्थ होत नाहीं; अवयव-विभाग असा अर्थ होतो. पुढें मग आपण अनुमानानें त्याचा नाश असा अर्थ करितों; शिवाय नामरूपे अवयव-हीन असतात, म्हणून त्यांचा नाश होणें शक्य नाहीं. ' नामरूपे विहाय ' येथें ' रूपे ' या पदापुढें अवग्रह आहे, असें समजून ' अविहाय ' असें पद घेतले म्हणजे अर्थाचा अर्थ सुसगत होतो ! तात्पर्ये येथें भ्रुतीला भेद इष्ट आहे. जीव आणि ब्रह्म हीं निरनिराळी आहेत, असें सांगावयाचें आहे. भ्रुतीला भेदवाद इष्ट आहे, अद्वैतवाद इष्ट नाहीं. याप्रमाणें श्रीमन्मध्वाचार्यांचा सिद्धांत आहे. श्रीमन्मध्वाचार्यांनी आपल्या सिद्धांताचें प्रणयन भ्रुतीच्या व स्मृतिपुराणां-दिकांच्या द्वारे केलें आहे.

यापुढें श्रीमद्दयानंद स्वामींचे प्रवचनाचा विचार करावयाचा; पण तें सद्यःप्रसंगी फारसें इष्ट दिशत नाहीं. कारण हे स्वामीजी प्रायः दैतवादी असल्यामुळे त्यांचे सिद्धांत विधिष्टादैताच्या व केव्हां दैतसिद्धांतांच्या मध्ये अंतर्भूत होतात. म्हणून त्यांचा विचार येथें मी करित नाहीं.

याप्रमाणें इतर आचार्यांच्या मतांचें विवरण झालें. यावरून कोणाच्याही लक्षांत हे येईल की, प्रत्येक आचार्यांस जो सिद्धांत खरा वाटत आहे, त्याला अनुसरून प्रत्येकानें त्या सिद्धांतास अनुकूल असा प्रत्येक मंत्राचा अर्थ केला आहे. हे करितांना प्रत्येक आचार्यांस योदीबहुत्र पदांची व अर्थांची ओढाताण करावी लागली आहे. अशो; शासंवधानें मी गणित केले नाहीं, तथापि मायावादी शंकराचार्यांच्या मतानुसार अर्थ करावयाचा म्हणजे फार कमी ओढावाण पडते, इतर मतांत जास्त पडते, असा माझा अजमात आहे. भ्रुतीला केवळादैत मान इष्ट आहे; पण अधिकारानुसार भ्रुतीने आपले अपौरुषेय बोल कधी दैतभाषेत व कधी अदैतभाषेत प्रकट केले आहेत, अशी माझी समजूत असल्यामुळे, नळा अर्थ करितांना कोठेंच अडचण पडत नाहीं. इतर आचार्यांच्या अनुयायांनी हा प्रकार एकदां अजमावून पहावा

म्हणजे कोठें अदृच्छणी येतात, हें त्यांस समजेल व अर्थाचा उलगडा होईल. परमार्थतः सर्वत्र एकरसामक अद्वितीय ऐक्य आहे, असें मानण्याकडे मानवी मनाची अखंड प्रवृत्ति आहे व एकत्व स्थापित्याखेरीज मनःसमाधान होत नाहीं, असा अनुभव त्रिकाळाबाब आहे. असो; श्रुति, युक्ति व अनुभव यांचा इष्ट पुरुषार्थ केवळ अद्वैत हा आहे; हें इतरराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासावरूनही दिसतें, ही वस्तुस्थिति आहे. याउपर ज्याला जसा अर्थ करावासा वाटेल, तथा तो करण्याचें प्रत्येकास स्वातंत्र्य आहेच ! तथापि अतीला, न्यायाला व अनुभवाला कोणता अर्थ पटतो, हें ध्यानांत आणून व आपल्यास पुरुषार्थ साधवयाचा आहे, हें लक्षांत आणून मग कोणती पद्धति स्वीकारणे तें ठरवावें, सव्ययत्नादा श्रीहरि यश देतो.

उपसंहार.

या उपनिषदांत सहा प्रभांची चर्चा केली आहे. ते प्रथम कोणते हे वैदिक उपनिषद्-वाचकांस समजलेलेच आहे. या प्रभांच्या व त्यांस दिलेल्या उत्तरांच्या संबंधाने मळा काय म्हणावयाचे आहे, ते आतां सांगतो.—

कोणतेही उपनिषद वाचावाच घेतले असतां प्रथमदर्शनी शिष्यांचे विनीतत्व, आचार्यांचे माहात्म्य, त्यांच्या संबंधाने शिष्याची पूज्य-श्रुद्धि आणि ब्रह्म-विद्येचा अभ्यास करण्याला अवश्य लागणारी विचश्रुद्धि, इत्यादिकांचे वर्णन बहुधा सांगोपांग केलेले असते. गुरु ज्ञानविज्ञानसंपन्न असावा, शिष्य अधिकारी व विनयपूर्ण असावा, हे विद्यार्जनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच गुरुच्या अंगी शास्त्रनिपुणता व साक्षात्कारदर्शन या संपत्तीसह ज्ञान-विज्ञानाच्या प्रसाराची आस्था व शिष्य-कल्याणाची कळकळ याची जशी आवश्यकता आहे, त्याचप्रमाणे शिष्य वैराग्यपूर्ण आणि विवेकनिपुण असून, त्याच्या ठिकाणी मोक्षाची तीव्र आतुरता असली पाहिजे, हेही आवश्यक आहे. कोणत्याही विद्येचे अर्जन करून काढले असतां वरील गुणधर्म गुरुच्या व शिष्याच्या अंगी असलेच पाहिजेत. शास्त्र-नैपुण्याप्रमाणे गुरुला युक्तीचे बळ अवश्य आहे. व शिष्याच्या अंगी ब्रह्म आणि विचारकुशलता असणे हेही आवश्यक आहे. विद्यार्थ्याने ब्रह्मचर्याचे व्रत अवश्य पाळिले पाहिजे. शरीररक्षण होऊन विद्येचे एकनिष्ठ चिंतन व निदिध्यास सद्गुरु रीतीने कारितां येईल, अशा प्रकारचे शिष्याचे आहार, विहार, चेष्टा (वर्तन) आणि निद्रा-जागृति यांची व्यवस्था, असली पाहिजे. हा सर्व जम योग्य रीतीने बघून तर विद्येचे संपादन ठीक रीतीने होई.

पहिला प्रभ प्रभांची उत्पत्ति कशी होते, यासंबंधाचा आहे. विश्वोत्पत्ति-संबंधाचा हा प्रभ आहे. कोणतेही तत्त्वज्ञान ज्या, प्रथमतः त्यांत विश्व व जीव यांची उत्पत्ति कशी झाली, हा विचार बहुधा केलेला असतो. आतां या प्रभाला आचार्यांनी जे उत्तर दिले आहे, ते ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. प्रथमतः सृष्टिकर्त्याने-प्रजापतीने-तय करून (पूर्वी सृष्टि कशी झाली होती, याचा विचार करून) मग ही नवीन सृष्टि उत्पन्न करण्यास त्याने आरंभ केला. यावरून सृष्टि अनादि आहे, येथे उत्पत्ति व ऋय होतात, ते खरोखर पाहता सृष्टीचे आविर्भाव आणि तिरोभाव होत, असे ठरते. सूर्य उगवला असतां सूर्यविकासिनी कमळ प्रफुल्लित होई. हा त्या पुण्याचा आविर्भाव व सूर्य अस्तास गेला असता ते निमीळित होई, हा त्या पुण्याचा तिरोभाव होय. पुण्याच्या उपद्रव्या-मिटण्यापुरताच हा दृष्टांत आहे. वात्पर्य हे आहे की, सृष्टींत आवश्यक असणाऱ्या ज्या दोन वस्तू त्या उपादानकारण व निमित्तकारण होत.

यांच्या संबंधामध्ये कालानुसार संयोगवियोग उत्पन्न झाला असतां, सृष्टि प्रकाशित होते किंवा अस्तगत होते हे समजून घ्यावयाचे आहे. पिप्पळादांनी सांगितले आहे की, प्रजापतीने प्रथमतः प्राण (Force) आणि रयि (Matter) ही दोन द्रव्ये उत्पन्न केली. सृष्टिकर्ता हा या प्राण-रयिरूपी मिथुनाचा प्रकाशनकर्ता आहे. इतकेच नव्हे; पण तो या मिथुनाने घटित झाला आहे; आणि इतकेच सांगून आचार्य स्तब्ध राहिले असते, तर श्रीमद्रामानुजाचार्यांचे व श्रीमद्वल्लभाचार्यांचे सिद्धांत खरे आहेत, असे मानण्याचा प्रसंग येता. स्थूल दृष्टीने पाहिले असतां, सृष्टीची कमलाप्रमाणेच उघड-झांप होत असते व वाल्मी-मताचे समर्थन होते. सूक्ष्म विचारांतही ही उघडझांप एकसारखी होत नसून, प्रत्येक वेळी कार्य-कारण-संबंधाने होत असते असे दिसते. पूर्वीच्या सृष्टीत उत्पन्न झालेली कार्ये कारणरूप होऊन पुढील सृष्टि विस्तृत करितात, असे नित्य प्रत्ययास येते. म्हणून नुसत्या आविर्भाव-तिरोभावाने (उघड-झांपीने) मनाचे समाधान होत नाही; अथवा सत्याची प्रतीति येत नाही. आतां, प्रजापति (किंवा शंकरा सगुणब्रह्म अथवा श्रीमद्रामानुजाचार्यांचा परमेश्वर) प्राण (जीव, चिद्रस्तु) व रयि (जड किंवा अचेतन वस्तु) या मिथुनाने संघटित झाला आहे असे म्हटले, तर अथवा चिद्-अचिद् वस्तुचा (जड व चेतन याचा) नियामक परमेश्वर असून, जड व चेतन हे त्याचे दोन शारीरिक प्रकार आहेत; असे म्हटले तर तेंही जुळत नाही. कारण सर्व मूर्तामूर्त वस्तु रयि आहेत आणि सर्व वस्तु प्राणरूप आहेत, असे याच उपनिषदांत सांगितले आहे. सर्व वस्तु भोग्य असून प्रत्येक वस्तु भोक्त्री आहे, असे म्हणण्याचा पहिल्या प्रश्नाचा शोक आहे. अलीकडील शास्त्रेही असे सागत असतात की, प्राण आणि रयि यांच्यामध्ये विवेक करणे ही गोष्ट प्रायः अशक्य आहे. एकुणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी अशा सिद्धांत प्रकट झाला आहे की, हे सर्व विश्व म्हणजे प्राणाचे विलास होत. अमूर्त व अरूप आणि निर्गुण परमाणूंच्या आदोलनांच्या सख्येच्या प्रमाणाने जडाजड वस्तु निर्माण होतात, म्हणजे रयि प्रकट होते. हे अलीकडील अनुभव-शास्त्र-पंडितांचे म्हणणे आहे व अनेक प्रयोग करून त्यांनी ते आपले म्हणणे अजमावूनही पाहिले आहे. तेव्हा पिप्पळादाने सिद्धांत व अलिकडे सिद्ध झालेले सिद्धांत यांची एकवाक्यता होऊन हे विश्व प्राणात्मक आहे, असे ठरू पाहत आहे. म्हणजे या दृश्य विश्वांतही प्राण ही एकच वस्तु असून तिच्या कमी-जास्तोपणावर किंवा तिच्या आदोलनावर जडसृष्टीचे आस्तित्व अवलंबून असते, असे दर्शवाचा व ठरविण्याचा समय जवळ जवळ येत आहे. यावरून 'परमेश्वर म्हणाला, प्रकाश होऊ दे, आणि प्रकाश उतरून झाला' इत्यादि आरंभ-सृष्टीचे वर्णन अय्यार्थ नाही; तथापि परमेश्वर मुद्दा पूर्वसृष्टयनुसार पुढील

सृष्टिव्यवस्था करतो, हे मत ज्ञान सुसंगत दिसते. पुढे विवर्तवाद हा मात्र विशेष प्रामाणिक आहे, असे सिद्ध होईल. असे.

प्राण (सूर्य) आणि रथि (चंद्र) या उभयतांच्या बरोबरच कालाचाही संग्रह करावा लागतो. सूर्य, चंद्र आणि काल या वस्तु केशी आणि कथा उत्पन्न झाल्या, हे सांगण्याचे धाडस अनुभवशास्त्राळा केव्हाही करतां यावयाचे नाही. या गोष्टी-मानपी बुद्धि-कथेच्या बाहेर आहेत. यांचा उलगाडा केवळ वेदभेदेने मात्र होणार आहे. सर्वसाक्षी वेद या तीन वस्तु कथा उत्पन्न झाल्या हे सांगतो. प्रथमतः प्रजापति तप करून योगाच्या सामर्थ्याने पूर्वसृष्टीची व्यवस्था कशी होती हे ध्यानांत आणितो आणि प्राण (Force), रथि (Matter) व काल यांच्या परस्पर संबंधास चालन देतो. हे वेदाचे अपवा प्रत्येक अपौरुषेय मंत्रांचे सांगणे आहे. मनुष्याला या गोष्टी समजणे अशक्य आहे म्हणून व या गोष्टी गृहीत घेतल्या असतां सृष्टीतील सर्व गोष्टींचा उलगाडा उत्कृष्ट रीतीने होतो म्हणून या गोष्टी गृहीत घेऊन व त्यांच्यावर आपण निःसीम भद्रा ठेऊन पुनःपुनः विचार करण्याची पद्धति कायम ठेविली पाहिजे. तसेच, या दृश्य विश्वांत अदृश्य प्राणरूपी सत्त्व संचार करीत आहे आणि कालाच्या व स्थलाच्या अनुसंधाने यांत कमीजास्तपणा होऊन जडाची उत्पत्ति होत आहे, हे तरवही आपण समजून घेतले पाहिजे.

भोग्य पदार्थांवर वासना ठेवून व भोग्य पदार्थांचा अभिमान घेऊन (मीच हे भोग्य पदार्थ आहे, हे माझे आहेत मी नांचा कर्ता-भोक्ता आहे, असा अभिमान घेऊन) चाललो, तात्पर्य, आपण रथिरूप झालो, म्हणजे जीवांस इहलोकी व परलोकी रथिरूप द्यावे लागते; पण प्राणाचा उत्कर्ष होण्यासाठी मात्र रथीचा विनियोग केला पाहिजे, प्राणास शुद्ध प्राणरूप केले पाहिजे, असे समजून जे लोक भोगांश्वधाने विरक्त होतात व भोगांचा आणि भोग्य वस्तूंचा अभिमान सोडतात, ते येथे व परत्र प्राणरूप होतात, हे भक्तीचे सांगणे अनुभवालाही पटण्यासारखे आहे. भोगांच्या पाठीमागे लागणारे लोक पुण्यकर्मा असतील, तर चंद्रलोकास जातात (येथे प्राणाचे वास्तव्य नाही. केवळ जड वस्तूंचा मात्र संग्रह येथे आहे. असे अलीकडील शास्त्रो म्हणत भवतात.) व पापकर्मा असतील, तर नरकलोकास जातात आणि येथेही यांच्या पाठीमागे भोग लागतात. हे आपल्या अनुभवदृष्टीनेही सर्व सुसंगतच आहे. पण जे लोक पुण्यकर्मा करूनही भोगसुखाची वासना ठेवीत नाहीत व भोग्यविषयांचा अभिमान घरीत नाहीत, ते मशरुमत्र जीव देवगानमार्गाने सूर्यलोकास जातात. (येथे सर्व सामर्थ्याचा संग्रह आहे, येथूनच सर्व सामर्थ्य उत्पन्न होतात, येथेच सर्व सामर्थ्य लयासही जातात. असे अलीकडील शास्त्र सांगत असतात.) आणि तेथून या जीवांस प्रलयकालपर्यंत परत यारे लागत नाही, असे उपनिषदांचे म्हणणे आहे. हे म्हणजे सुसंगतही दिसते. आपल्या एकनिष्ठ चिंतनाचा जो विषय असतो, त्या विषयातूनच जाणते व जाणले स्वरूप

होत जाते, असा एक वैदिक सिद्धांत आहे. या सिद्धांताला आधुनिक शारीरिक शास्त्रांचे व मानसिक शास्त्रांचे किती पाठबळ मिळेल हे जरी मला सांगता येणार नाही तरी स्थूलमानाने असे विधान करण्यास मला प्रत्यवाय वाटत नाही की, आपल्या अत्यंत इष्ट विषयाचे स्वरूप आपल्यास प्राप्त होते, असा अनुभवही आहे. मद्यपी मद्यमय होतो, गानप्रिय गानमय होतो, नाटकप्रिय मनुष्य नाटकी होतो, इत्यादि हवीं तितकी उदाहरणे देऊन असे सिद्ध करितां येईल की, आपला जो अभीष्ट विषय असेल व तदर्थ सिद्ध करण्यासाठी अहर्निश आपण सर्वात्मना प्रयत्न करीत असू तर तत्स्वरूपामध्ये आपले पर्यवसान होते. या आनुभविक नियमास अनुसरून शुद्ध प्राणोपासक प्राणरूप होणे (सूर्यलोकाला जाऊन प्राणरूप होतो.) व केवळ भोगाची उपासना करणारा पुरुष भोगलोकी (चंद्रलोकी अथवा नरकलोकी) जाऊन भोगात्मक होतो, असे श्रुती म्हणतात, ते अनुभवदृष्टीनेही योग्यच आहे. जीवाला मरण नाही, भोगी जीवाला अनंत कालपर्यंत भोग घ्यावे लागतात, म्हणजे जन्ममरणाच्या चक्रांत पडवे लागते आणि भोगविन्मुख प्राणोपासक जीव सूर्यलोकी जाऊन ह्या सृष्टीच्या अखेरीस अमर होतात, हे सर्व उपनिषदांत सामान्यतः म्हणित घरिले आहे. चेतनाला अचेतनात व्हावे होणे केव्हाही संभवनीय नाही, असे श्रुतीचे सांगणे आहे. चेतन आपले वसतिस्थान बदलील, अनेक देह घारण करील, ही गोष्ट ठीक आहे; पण चेतन वस्तु नाहीशी होईल, असे कधीही व्हावयाचे नाही. चेतन म्हणजे ज्ञानकला होय आणि प्राण व रयि ही ज्ञेय म्हणजे जाणण्याच्या वस्तु होत. ज्ञान हे स्वरूपतः ज्ञेय होणे शक्य नाही, हे वैदिक विद्यार्थ्यांस उलगडून सांगायला नको आहे.

आतां जे प्रजापतिप्रताचे अनुष्ठान करितात. म्हणजे त्यांच्या प्रमाणेंच कन्यापुत्रांची (भाग्य भोग्याची) उत्पत्ति करितात त्यां पैकीं जे लोक वैदिक मार्गाचे अनुसरण करून तप व ब्रह्मचर्य यांचे अनुष्ठान करितात, ज्यांचे वर्तन सत्पाला सोडून कधीही असत नाही ते लोक ब्रह्मलोकाला अथवा चंद्रलोकाला जातात; कारण यांची तपश्चर्या व ब्रह्मचर्य (ऋतुकार्ही मात्र भार्यागमन) हे पळान्या इन्डेने शाळेंले असते. पण ज्यांच्याठिकाणी परस्परवियोगी व्यवहाराचा गंध नाही, जे लोक स्वप्नांत किंवा यष्टेवरी लोटें बोलत नाहीत आणि ज्यांचे अंतर्बाह्य वर्तन एकरूप असते ते लोक सूर्यभुवनांत जातात; कारण त्यांचे कर्म शुद्ध म्हणजे निष्काम आणि निरभिनानाचे असते.

याप्रमाणें प्रजापतीच्या संघर्षानें असे सांगितले की सर्व प्राणांचे व अन्नाचे अभिष्ठान जो प्रजापति तो प्राण, अन्न, काल, आणि भाकाय यांचे उत्पन्न करितो; म्हणजे प्रजापत्यादन करितो. दुसरे असे सांगितले की केवळ प्राणोपासक निष्काम अस्तित्तर तर सूर्यलोकाला जातात आणि सत्काम अभोगासक लोक चंद्रलोकाला जातात.

दुसरा जो प्रश्न झाला आहे त्याचें उत्तर असे दिलें आहे कीं प्राण ही वस्तु कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेंद्रियें, चित्तचतुष्टय आणि पंचमहाभूतें या सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ असून त्यांचें नियमन करिते. तसेंच, या सर्वांस आपापलीं कर्मे करण्याचें सामर्थ्य देऊन या सर्वांकडून ती वस्तु शरीर-विचारणही करविते. 'प्राणाचीनं जगत्सर्वं' हें सर्वथा खरें।

तिसऱ्या प्रश्नांत असे विचारिलें आहे कीं प्राण कोठून उत्पन्न होतो, शरीरार्थां त्याचा-संयोग कसा होतो, त्यांचे विभाग कोणते, तो शरीर सोडून बाहेर कसा जातो आणि त्याचीं दैविक, भौतिक व आध्यात्मिक स्वरूपे कशीं असतात. याबाबत आचार्यांनीं जें उत्तर दिलें आहे तें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. ते म्हणतात कीं-हे सर्व प्रश्न अत्यंत गहन आहेत. यांचीं उत्तरे देणें कठीण काम आहे आणि दिलेलीं उत्तरे समजून येणें हें त्यादीपेक्षां जास्त कठीण आहे. प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून होते. पण आत्मा हा कर्ता नाही, विकारी किंवा विकार्य नाही, असा भक्तांचा शिदांत आहे. आणि येथें तर प्राणाचें जनकत्व आत्म्याकडे दिलें आहे. तेव्हां याची सांगड कशी? प्रतीनें ज्ञापकत्वाचा इद्रांत देऊन प्राण म्हणजे पुरुषाची ज्ञाया असा या प्रश्नाचा अर्थ तिसऱ्या मंत्रांत स्पष्ट केला आहे. येथें मायावादाचा उद्भव होतो. जशी ज्ञाया वस्तुतः लटकली; त्याप्रमाणेंच आत्मस्वरूपापासून उत्पन्न झालेला प्राणही लटका आहे आणि म्हणूनच हा प्रश्न जीव-ज्ञानाच्या कडेबाहेरचा आहे. शरीर-प्राणांचा संयोग होतो तो सुद्धां अदृष्ट व्यापारानें शिद होतो. पूर्वजन्मीं जीवानें जीं कृत्यं करीं वाईट कर्मे केळीं असतील, त्यांच्या फळांचा उपभोग जीवांस प्यावा लागतोच. पण त्या त्या कर्मांचे संस्कार मनावर दृढ झालेले असल्यामुळे त्या संस्कारांच्या बळानें अथवा वातनावशात्, अज्ञानी जीवाला शरीराचा संयोग होतो. वास्तविक पाहतां अमूर्त प्राणवस्तूचा संयोग मूर्त शरीरार्थां होणें केवळ अशक्य आहे. तथापि हा जो संयोग झालावा दिसतो, तो वास्तविक नसून इद्र मायिक आहे. मागे आपण पाहिलेंच आहे कीं प्राणाच्या आंदोलनानुसार रचीची अथवा शरीराची उत्पत्ति होते. हें शरीर म्हणजे प्राणाची एक नियमित अवस्था आहे. तेव्हां जास्त आंदोलनें असणारी प्राणवस्तु कमी आंदोलनांनीं घटित झालेल्या शरीरार्थां कशी संयुक्त होते, हें समजणें अत्यंत कठीण आहे, नव्हे अशक्य आहे. याप्रमाणें प्राणाची उत्पत्ति व त्याचा शरीरार्थां संयोग हीं कशीं होतात; याबाबत प्रतीचें उत्तर इतकेंच आहे कीं, उत्पत्ति होणें व संयोग होणें हा मायेचा विळास आहे. सर्वच प्राणाचीं आंदोलनें अगत्यात, सर्व प्राणरूप आहे, म्हणून प्राणशरीरसंयोग नसून दिसणारा संयोग केवळ मायानिर्मित आहे. या विळासाचा उलगाडा परिच्छिन्न बुद्धीच्या जांवांस केव्हांही करितां यावयाचा नाही. शरीरार्थां संयुक्त झाल्यावर शरीरांत जेथें जेथें प्राणाची वसति असते, त्या त्या स्थानानुसार त्यास प्राण, अपान, समान, ब्यान आणि उदान हीं नांवें प्राप्त होतात. वस्तुतः पाहिले

असतां शरीरांतीक सर्व प्राण एकरूप आहेत, इतकेंच नव्हे तर सर्व विश्वांत संचार करणारी जी प्राणवस्तु आहे तिचें स्वरूप व शरीरस्थ प्राणाचें स्वरूप एकरूप आहे; असें उपनिषदांचें सांगणें आहे. ह्या म्हणण्याचा अनुवाद सेन्सर व हव्मूले इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रतत्त्वज्ञांनीं केला आहे. सूर्य हा प्राणवायूवर, पृथ्वी अपानवायूवर, आकाश समानवायूवर, वायु ग्यानवायूवर आणि सामान्य तेज उदानवायूवर अनुग्रह करितात अथवा हीं यांचीं आधिदैविक व आधिभौतिक स्वरूपे आहेत. तसेंच निरनिराळ्या इंद्रियांमध्ये जी प्राणवृत्ति प्रकाशित होते, तें प्राणाचें आध्यात्मिक स्वरूप आहे. यामुळे या उपनिषदानें पहिल्यां तीन प्रश्नांत प्रजांची उत्पत्ति, प्राणाचें श्रेष्ठत्व आणि प्राणाच्या उत्पत्ति शिथल्यादि अवस्था या विषयांचा विचार करून जो पुरुष प्राणाचें स्वरूप समजून घेतो, तो इह लोकी व परलोकीं अमर होतो, असें सांगितलें. त्याचा वंशच्छेद होत नाही, म्हणून इह लोकीं प्रत्येक प्राणोपासक अमर होतो आणि प्राणोपासकाला प्राणात्मकत्व प्राप्त होतें म्हणून तो परलोकींही अमर होतो, असें सांगण्याचा अभिप्राय आहे. अर्थात् हे अमरत्व ह्या कल्याणपुरतेंच आहे. हें चाणाल वाचकांस सांगण्याचें कांहीं कारण नाही. त्यांना इतकाच गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची आहे की, प्राणाची एकनिष्ठ उपासना करणाऱ्या पुरुषांचें चित्त शुद्ध आणि निर्मल होतें व या प्राणोपासकांस प्राणाच्याही पलीकडे असणारें जें चैतन्यतत्त्व त्यांचें ज्ञान समजून घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. असल्या अधिकारासाठींच पहिल्या तीन प्रश्नांची योजना झाली आहे.

वरील तीन प्रश्नांत जागृतावस्थेचाही विचार झाला; पण स्वप्नस्थिति, गाढ निद्रा आणि या शरीरांत कधीही जागें न होण्याची महानिद्रा (मृत्यु) यांत कोण जागृत असतो, याचा विचार केल्याशिवाय तत्त्वज्ञानाचें काम संपत नाही. अशाच अर्थाचा चौथा प्रश्न आहे. सर्व इंद्रियें झोंपी गेलीं असतां जागें कोण राहातें, या प्रश्नाला सोपपत्तिक उत्तर अलीकडील शास्त्रज्ञांनीं दिलें आहे, असें मला वाटत नाही. झोंपी जाऊं लागण्याच्या वेळीं व झोंप संपतांना आपण सामान्यतः स्वप्नस्थितींत असतो. स्वप्नस्थिति म्हणजे काय ? स्वप्ने पडतात कधी ? स्वप्ने पाहणारा कोण ? इत्यादि प्रश्न भारी अवपड आहेत. आपलीं सर्व इंद्रियें शांत झालीं, मनबुद्धि आपापलीं कर्मे करीनाशीं झालीं, शरीराला यकवा आला म्हणजे प्रत्येक जीवाला झोंप येऊं लागते. जागृतस्थिति संपून गाढ निद्रा लागण्याचे अगोदर स्वप्ने पडतात असा नियम आहे. स्वप्ने पडण्याचा काल अत्यंत नियमित असतो. म्हणजे एक किंवा दोन मिनिटांच्या (पळान्या) पलीकडे स्वप्नाची मजळ जात नाही ! यावेळीं आपले प्राण तर जागृत असतातच; पण आपलें मनही त्यावेळीं जागृत असतें. जागृत कार्यां मनानें इंद्रियद्वारां जे जे संस्कार जन्मादार-म्य प्रदहन केले असतात, त्यांपैकी कित्येक संस्कार फार अभिर्वचनीय कारणांनीं उद्बुद्ध होतात. हे वाचना-

बळाने उद्बुद्ध झालेले संस्कार प्रत्यक्ष झाले म्हणजे त्याला आपण स्वप्ने असे म्हणतो. हे संस्कार ज्या कारणांनी उत्पन्न झाले ती कारणे (आपले अनुभव आणि आपल्या वाचना) जशींच्या तशींच आपल्यास दिसतात असे नाही. तर त्या कारणांतील वस्तूंचा संस्कार होऊन कांहीं एक चमत्कारिक प्रकार स्वप्नकाळां आपल्या दृष्टीस पडतो. यावेळीं प्राणापानादिकांचे व्यवहार जागृत काळाप्रमाणेच चाललेले असतात. म्हणजे सर्व इंद्रिये विभांतीचा उपभोग घेत असताना पंच-प्राण कायते जागृत असतात. तसेच आपले अंतःकरणही जागृत असते आणि तेंच स्वप्ने पाहत असते.

पण हे मनही झोपां गेले, मनालाही विभांति हवी असची म्हणजे तें स्तब्ध होतें. आणि त्यावेळीं आपला गानरूपी जो आत्मा म्हणजे जीवात्मा तो स्वरूप-मय होतो. म्हणून त्याला उत्तम प्रकारचे सुख होते. जीवाच्या शरीर, इंद्रिय, प्राण, मन, बुद्धि आदि सर्व उपाधि स्तब्ध झाल्या असतां आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप अज्ञानी जीवात भोगावयाला मिळतें, म्हणून त्याला अत्यंत सुख होतें. उत्तम निद्रा लागली असतां उत्तम सुख प्राप्त होतें, हें प्रत्येकास स्वानुभवाने समजलेलेच आहे. सारांश, सुख होतें हें सर्वसंमत आहे. या सुखाचा भोक्ता कोण ? याला भ्रति हें उत्तर देते की, उपाधिरहित असणारा जीव या सुखाचा उपभोक्ता असतो. यावर कोणी असे म्हणेल की, निद्रास्थिति असणे हेंच जर सर्व सुखाचे आगर आहे, तर उत्तम निद्रा येण्याची साधने उपलब्ध करून घेतली म्हणजे जीवाला अत्यंत सुख होईल व त्याचा पुढापार्थ साध्य होऊन तो कृतकृत्य होईल ! यावर श्रुतीला असे सांगायचे आहे की, निद्रांति शुद्ध सुखाचा अनुभव घेणारा जीव उपाधिविरहित झाला तरी त्याचे अनादि अज्ञान जिवंत असतें म्हणून निद्रांतील सुख हा पुढापार्थ नव्हे. पुढापार्थभिदोळा असे स्थान द्यां आहे की, जेथे कधी निद्रा नाही किंवा जागृति नाही, विषय-सुख-दुःखांचा जेथे अभाव आहे; जें स्थान शुद्ध गानरूप आहे आणि जें केवळ अस्तित्स्वरूप मात्र आहे; असे स्थान मिळाल्याखेरीज जीव केव्हाही शुद्ध सुख-रूप व्हावयाचा नाही. हें स्थान म्हणजे परमात्मस्थान होय. जीवाचे मायाज-नित अज्ञान उपाधीसह नाहीसे झाले म्हणजे तो आपल्या मूळध्वरूपावर जाऊन स्थिर होतो आणि त्याला जर परमात्मस्थिति अंतर्बाह्य वस्तूचे गान होणे शक्य असेल तर त्याला असे समजून येईल की, आपण मूळपाश्च-ज्जणे होतो तसेच आहो, येथे परिकल्पित आपल्या स्वरूपांत फरक झाला नाही, जें काय झालेसे दिसले तो केवळ मायेचा भ्रतिकृत चमत्कार होता. अतो; हा परमात्मस्थिति हें सर्व दृश्यवस्तूंचें मूळस्थान आणि अंतिम गति आहे. या स्थितीचे गान जांवाव झाले म्हणजे तो पुक्त होतो. श्रुतीने अज्ञानी जीवाला (Soul) विज्ञानात्मा असे म्हटले आहे व तीच कर्ता भोक्ता आहे असे आपण व्यवश्रांत समजत असतो.

स्वप्रस्थितो व निद्रास्थितो आपलें शरीर, आपली कर्मेन्द्रिये व आपली ज्ञानेन्द्रिये निद्रास्थितो असतात; पण यावेळीं प्राण आणि मन हीं जागृत असतात आणि मन हें स्वप्न पाहात असतें, असें ठरले. येथें मन म्हणजे वासना आणि वासना झणजे भाषणा लिंगदेह होय. या स्थितोतही आत्मा विद्यमान आहेच. पण तो जागृत आहे किंवा सोपी गोळा आहे असें म्हणणें वाळिशुच होईल. म्हणून या आत्म्याच्या अधिष्ठानावर आपलें वासनात्मक मन प्राणासह जागृत असतें, असें म्हणावयाचें. प्राणाला विषयग्रहणाचें सामर्थ्य नाही, ज्ञानरूप आत्मा केव्हांच विषयग्रहण करीत नाही, म्हणून तिहीपैकीं मन हेंच स्वप्नाचें पाहणारे आहे असें ठरतें. गाढनिद्रा लागली म्हणजे अंतःकरणव्यापारही स्थब्ध होतात आणि यावेळीं जीवाला आपल्या शुद्ध मुखमय आत्मस्वरूपाचा अनुभव येतो. निद्रेच्या पलीकडे जी नुर्यावस्था भाहे, ती स्वरूपज्ञान झालेल्या जीवाला मात्र (ब्रह्मजिवाला, ब्रह्मरूप जीवाला) अनुभवावयास सांपडत.

याप्रमाणें या प्रश्नांत स्वप्रस्थिति, निद्रा आणि नुर्यावस्था यांचें वर्णन झाले आणि शरीरापासून प्राणापर्यंत व अज्ञानी जीवापर्यंतच्या सर्व वस्तु परमात्म-स्वरूपामध्ये प्रतिष्ठित होतात असें ठरले.

पांचव्या प्रश्नांत अकाराचा विचार केला आहे. कठोपनिषदामध्येही अकाराचा उच्चार झाला आहे. पण या प्रश्नाचा ऊहापोह पुढील एका उपनिषदांत सामर्थ्यानें व्हावयाचा म्हणून येथें ह्या विषयावर मी कांहीं एक लिहीत नाहीं. केवळ इतकेंच सांगून ठेवतो कीं, अकारोपासना वैदिक मार्गाने विधिपूर्वक व यथासांग केली तर प्रथमतः सगुण ब्रह्माची प्राप्ति करून देऊन अंतोही उपासना परब्रह्मप्राप्तीचें साधन होतें.

सहाव्या प्रश्नांत ज्याला सोळा कळांचा पुरुष झणतात तो कोठें असतो असें विचारले आहे. या प्रश्नाला धृतीनें जें उत्तर दिलें आहे तें सर्व वैदिक मार्गानुवर्ती तत्त्वज्ञान्यांनीं आणि सर्व जिज्ञासुंनीं मनन करण्यासारखें आहे. ह्या आपल्या जीवशरीरांतच त्या पुरुषाचें वास्तव्य असतें. त्याच्यापासूनच सोळा कळा निर्माण झाल्या असें दिसतें. त्या सर्व कळा पुनरपि ह्या पुरुषामध्ये अंतर्भूत होऊन तो पुरुष निष्कल होतो. असें येथें स्पष्ट सांगितले आहे. हेंच केवलाद्वैती तत्त्वज्ञानचें म्हणणें आहे. सूर्यादिरणाच्या यज्ञाने मृगजळ उत्पन्न झालेसे आपल्यास दिसतें व तें मृगजळ सूर्यामध्येच समर्पित हातें. मृगजळान्य असें सूर्याचें शुद्ध व वाटोळें मरगरीत विष आपल्या दृष्टीस पडतें. या सर्व कारभारांत सूर्याच्या स्वरूपाला यादिकचितही घका लागलेला नसतो. याचप्रमाणें शुद्ध भावविषयावर पोडशकळात्मक मायारटक आलेले आपल्यास दिसतें व आपणही म्हणूं लागतो कीं हे सर्व विश्वचक्र आत्म्यानेच उत्पन्न केलेले आहे. पण जवळचे भावस्थान व स्वरूपज्ञान होत जातें, विवेक आणि बेराग्य यांची शुद्धि होत जाते. तसतसें मारले अज्ञान नाहीसें होतें आणि पुरुषस्थाने धृतीचा वषार

अयंबोध होऊन आपण मनननिदिध्यासानें त्या अर्थाला विज्ञानाचें अपवा
स्वानुभवानें स्वरूप दिवें, आपले ज्ञानचक्षु निरंजन झाले म्हणजे हा सर्व माया-
प्रपंच नष्ट होऊन एक आत्मविषय मात्र सत्य आहे, आपणही आत्मरूप आहों
ही आपल्या चर्मचक्षूंस दिवणारी सुखिदी आत्मरूप आहे, असें ज्ञान होतें
आणि आपण आत्मरूप होतो. येथें दिलेला नदो-समुद्रांचा दृष्टांत किंवा
धरा-नार्भीचा दृष्टांत हे दोन्ही ही अत्यंत समर्थक आहेत. साशंभ, येथें
भुवीला अद्वितीय ब्रह्माचा व ब्रह्मात्म्यक्याचा उपदेश स्पष्टपणें करावयाचा
आहे असें मला वाटतें.

या प्रश्नांत घोळा कळांचा उल्लेख आला आहे. त्यांत प्राण आणि अन्न ह्या
दोन कळांचा प्रामुख्याने निदेश झाला आहे. सहाव्या प्रश्नांतोळ तिसऱ्या मंत्रांत
असें म्हटलें आहे कीं, परमेश्वरानें प्राणाची उत्पत्ति केळी, त्याबरोबरच
अन्नाचीही उत्पत्ति केळी. शालक उत्पन्न झाल्याबरोबर मातृस्तनांतील
दुग्धाची उत्पत्ति तोच करितो हें सर्वविश्रुत आहे. अशो; प्राणापासून भद्रा, पंचः
महाभूतें, ज्ञानेंद्रिये कर्मांद्रिये आणि अंतःकरणचतुष्टय उत्पन्न झालें, अज्ञापासून
बळ, तप, मंत्र इत्यादि उत्पन्न झालीं. नामरूपाचीही उत्पत्ति अज्ञापासूनच
आहे. अशो; मला येथें विशेष आग्रहानें असें सांगावयाचें आहे कीं, धर्तीच्या
म्हणण्याप्रमाणें प्रथमतः प्राणापासून भद्रा उत्पन्न झाली व पृथ्वीची उत्पत्ति
झाल्यावर मग इंद्रिये आणि मन यांची उत्पत्ति झाली. हें सर्व वाचकांनीं
ध्यानांत ठेवावें. निदान धर्तीनें भद्रेला अग्रस्थान दिवें आहे हें तरी विस्म
नये. विशेष आग्रहानें मी असें म्हणण्याचें घाटस करितो कीं या उपनिषदांत
तरी पृथ्वीमागून इंद्रियांची व मनाची उत्पत्ति झाली, असें आकाश, वायु,
तेज, जळ, पृथ्वी इंद्रिये आणि मन या श्रुतिस्थित क्रमावरून दिसत आहे.
आकाशामागून वायु झाला, वायूनंतर तेज उत्पन्न झालें, इत्यादि उत्पत्तीची
प्रक्रिया सर्व वैदिक वाचकांस संमत आहे. येथें पूर्वापरत्वाचा संबंध दिसत
आहे. म्हणून मला असें वाटतें कीं पृथ्वीनंतरच इंद्रियांची व मनाची उत्पत्ति
सांगावी, असा धर्तीचा अभिप्राय आहे. म्हणजे पृथ्वीप्रमाणेंच इंद्रिये व मन
ही जड आहेत आणि अळीकळीळ कांहीं मानविक शक्त्यांच्या विद्रांताप्रमाणें
तीं मूल आहेत, असें सांगण्याचा धर्तीचा अभिप्राय आहे. प्राणानंतर भद्रा
सांगितली आहे व ती आकाशाच्या पूर्वी सांगितली आहे. यावरून अद्याही
प्राणाप्रमाणें व आकाशाप्रमाणें सर्वव्यापी असून अमूर्त आहे, असें भुवीस
म्हणावयाचें आहे. आतां विषयाचा अनुभव जवजरा जास्त येत जाईल त्या
त्याप्रमाणें इंद्रिये, मन, बुद्धि इत्यादि जास्त उन्नत होतात. पण तसा प्रकार
भद्रेचा नाही. ती प्रथमपासूनच उन्नतावस्थेनच्यें असते आणि तिचा योग्य
विषय तिळा मिळाला म्हणजे ती स्वकार्य करण्यास समर्थ होते. इतकेंच
नव्हे, तर स्वतःच योग्य अज्ञानाच्या विषयाची प्राप्ति करून घ्यावी, यदी मेरणा

करण्याचेंही स्वयंभू सामर्थ्य श्रद्धेच्या अंगां आहे. श्रद्धा म्हणजे पुरुषार्थावर दृढ विश्वास आणि तो साध्य करून घेण्याविषयीची दृढ वासना होय. सारांश, प्राणी जन्माला आला म्हणजे आपलें कल्याण होईल, असा त्याला दृढ विश्वास असतो. आणि तें कल्याण सिद्ध करण्याच्या कार्मां त्याचे प्रयत्न सदैव सुरू असतात. विषयांच्या ज्ञानाज्ञानानुसार श्रद्धेची दिशाभूळ होते हें खरें आहे; तथापि आत्मकल्याणाची इच्छा प्रत्येक प्राण्यास असते. ही निर्विवाद आहे. यावरून "जीव हा निरंतर दुःखी असावयाचा" असा जे उपनिषद्-विद्येवर आरोप आला आहे तो वा उपनिषदाप्रमाणे तरे अवास्तव आहे. हें उपनिषद तरी निदान दुःखवादी (Pessimistic) नसून तें कल्याणवादी (Optimistic) आहे, असें म्हणतां येतें. 'संसार दुःखमय आहे.' हें उपनिषदाचें म्हणणें आहे व तें खरें आहे असें मला वाटतें. जोंपर्यंत आपण या संसाराकडे स्वतःच्या अथवा शारीरिक व मानसिक सुखभोग्यांच्या दृष्टीनें पाहतों, संसारामध्ये आपल्या स्वतःस मात्र विषयसुख व्हावें अशी वासना जोंपर्यंत प्रबळ असते, तोंपर्यंत संसार कितीही संपन्नतेचा असला तरी तो दुःखमयच होणार. पण आपल्यास इष्ट पुरुषार्थ साधावयाचा आहे ही शक्ति जर अखंड ठेविली, व विषयभोग हें आपलें इष्ट नव्हे, असें वर्तन राखिलें म्हणजे नीतियुक्त कर्म, उन्नतिकारी उपासना आणि प्रगतिमूलक ज्ञान उत्पन्न होऊं लागतें. श्रद्धेला तिचा विषय मिळतो आणि हाच संसार सुखमय आहे असा ज्ञानी मुमुक्षूचा निश्चय होतो. भोगदृष्टीनें संसार दुःखमय आहे, पण आत्मज्ञानदृष्टीनें तो सुखमय आहे, असें येथें श्रद्धेचा ज्या क्रमानें उल्लेख झाला आहे, त्यावरून मला वाटतें.

दुसरी एक गोष्ट माझ्या समजुतीनें विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही-प्रजापतीनें अन्न उत्पन्न केलें आणि अन्नापासून वीर्य, तप, मंत्र, कर्म लोक आणि नामरूपे उत्पन्न झालीं असें सांगितलें आहे. वेदमंत्र कर्मप्रवर्तक आहेत व कर्म-निवर्तकही आहेत. कर्म या शब्दाचा अर्थ येथें अमळसा संकुचित करून वेदोक्त कर्म असा मात्र मी घेतला आहे. 'कर्म' याचा व्यापक अर्थ घेतला, तथापि माझ्या म्हणण्याला फारसा बाध येईल असें मला वाटत नाहीं. वेदानें विहित केलेलें किंवा निषिद्ध केलेलें किंवा वेद ज्याविषयी उदासीन आहे अशा तीन स्वरूपांत मात्र कर्म असें शक्य आहे. तेव्हां लोकाहितकारक अथवा लोकाहितविधातक कर्म मंत्रापासूनच उत्पन्न होतें असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं. अस्तित्वांत असणाऱ्या वस्तूंचें विधान वेदमंत्र कर्मितात किंवा जीवानें कसें वागावें हें सांगतात. अर्थातच वेदमंत्रापासून कर्म उत्पन्न झालें, असें वैदिकदृष्टीनें तरी दोंतें. आपल्यास ज्या लोकां वास्तव्य करावें लागतें, तो लोक कर्मानें उत्पन्न होतो, यासंबंधानें प्राचीन व अर्वाचीन पौरस्य व पाश्चात्य पंडितांत एकमत आहे. मंत्रानें कर्म होतें, कर्मानें

वसतिस्थानाचे भुवन ठरते, अन्नापासून वीर्य उत्पन्न होते, हे अनुभवसिद्ध आहे. यावरून बीर्यापासून तप, तपपासून मंत्र, मंत्रापासून कर्म, कर्मापासून, वसतिस्थान आणि स्थानापासून नामरूपे उत्पन्न होतात. असें वर जो योबाधाक्रम स्पष्ट केला, त्यावरून सिद्ध होते.

प्रजापतीने प्राण व अन्न (Force) And (Matter) ह्या वस्तु उत्पन्न केल्या आणि प्राणापासून अन्न, अन्नापासून आकाश अर्शा आकाशादि पंचमहाभूते, कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये आणि मन या वस्तु परंपरेनें उत्पन्न झाल्या. प्राणादि सर्व वस्तु अमूर्त आहेत, पंचमहाभूते येथे स्थूलरूपांनीं वेण्याचीं नसून त्यांच्या तन्मात्रा मात्र स्वावपाच्या आहेत. या तन्मात्राचें ज्या वेळीं पंचीकरण होतें त्या वेळीं त्यांस स्थूलरूप येऊन तांच आकाश, वायुआदि स्थूल पंचमहाभूते होतात. अगो; तेव्हां सर्वेश आंदोलनस्थितता राहणारा जो प्राण-याळा व दर्डी इलेक्ट्रॉन म्हणतातसें वाटते-याचीं आंदोलनें जसजशीं कमी होत जातात, त्या त्या मानाने अन्नादि अष्टक निर्माण होते आणि ज्या ज्या मानाने अन्न घनदाट होत जाते, त्या त्या मानाने बीर्यादिपदक उत्पन्न होते. प्राणसृष्टि अमूर्त आहे आणि अन्नसृष्टि मूर्त आहे; तथापि प्राण व अन्न यांचें अव्यभिचारी (कधीही व्यभिचार न करणारे) मिथुन झाले असल्यामुळे दोन्ही सृष्टींचा मिलाफ होऊन हे विश्व उत्पन्न होते. आपणांस दिवणाऱ्या या विश्वोत्पत्तीची अशी कहाणी आहे. हे सर्व विश्व प्राण आणि अन्न या मिथुनापासून उत्पन्न झाले आहे. पण प्राण हा व्याम्याची छाया आहे. सूर्यापासून छाया उत्पन्न होते म्हणून छायास्वरूपा प्राण ही सद्बस्तु नाही. सूर्यप्रकाश नसेल तर छाया दृश्य होणार नाही अणजे छाया उत्पन्न होणारी व नष्ट होणारी आहे, सारांश कांही काळपर्यंत टिकणारी वस्तु आहे. अन्न ही वस्तु विकारी आणि विकार्य आहे हे सिद्ध करावयाचें कारणच नाही. तेव्हां प्राण आणि अन्न या वस्तु व्यवहारकार्त्वी जरी लक्षा अस्ततातें व त्यांचा सांठा केव्हांही कमी जास्त होत नाही असें जरी प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रे सांगतात, तरी त्या वस्तु परमार्थदृष्टीनें खऱ्या नाहीत, सद्बस्तु नाहीत, असें या उपनिषदांतिक 'छाया' या पदाने स्पष्ट होते. सारांश पारमार्थिक दृष्टीनें ही सर्व सृष्टि व तिचीं उपादान कारणें (प्राण व अन्न) हीं असतू आहेत, एक आत्मा-मात्र सत्य आहे; असा या उपनिषदाचा अभिप्राय दिसतो. व्यवहारकार्त्वी ही सृष्टि व तिचीं कारणें सत्य आहेत. हे सर्व पथांस म्हणजे केवळ अद्वैतमतप्रतिस्थापक भीमच्छंकराचार्यापासून तो शुद्ध द्वैतमतप्रणायक भीमशाचार्यापर्यंतच्या सर्व आचार्यांस संमत आहे. परमार्थदृष्टि व्यवहारदृष्टीहून निराळी आहे कीं नाही, हा प्रश्न वेगळा आहे. पण परमार्थ वस्तु एकच आहे. असें ज्या आचार्यांस वाटते ते मात्र म्हणतात कीं परमार्थात सृष्टीचा किंवा तिच्या कारणांचा विचार करण्याचें कारण नसतें. कांकी ह्या वस्तु परमार्थात नसतातच. परमार्थवस्तु (Absolute) ज्यांय मान्य नाही ते लोक मायावादाचा अंगीकार करीत नाहीत

हे नीट आहे; पण जेथे प्राणाळा छाया असे म्हटले व पुरुषाळा निष्कळ आणि अमृत अशी विशेषणे उपयोजिली आहेत, त्या मंत्रांची ठीकशी व्यवस्था अनादितवादाचांस लावितां येईल असे मला वाटत नाही. असे; व्यवहारांत अवयव असणाऱ्या विहित कर्मांचा व एक-निष्ठ उपासनेचा ज्याप्रमाणे अनादितवादी गौरव करितात, तसाच गौरव भूमिभंडकराचार्याही करितात. जेथे म्हणजे व्यवहारांत कोणत्याही मंत्राचा आपण स्वीकार केला तरी त्यापासून नीतीची, वैदिक कर्मांची व उपासनेची कोणत्याही प्रकारे हानि होत नाही. असे; तेन्हां कर्माळा किंवा उपासनेला ळवमात्रमुद्धां लघुत्व न भावण्याविषयीं दख असणारे व ज्ञानाळा पूर्णत्व देऊन सर्व शास्त्रास, सर्व विद्यांस व सर्व कलांस एकवट करून त्यांचा संघटित संग्रह करणारे केवढाद्वैत, विचारी पुरुषांस कां मान्य होऊं नये, हे मला समजत नाही. जीव मुक्त झाल्यावर तो निष्कळ व अमृत होतो, असे जर म्हणावयाचे, तर परमात्मस्वरूपापासून जीवात्मस्वरूपास वेगळे कसे काढावयाचे? शिवाय पांचव्या प्रश्नांतील नवव्या-मंत्रांत उल्लेखिलेला विज्ञानात्मा जर शेवटीं परमात्मस्वरूपातच प्रतिष्ठित होतो, तर तो स्वरूपतः परमात्मा आहे असे आपल्यास म्हणावयास नको काय! आपली समुद्राकडे वाहात जाणाऱ्या नद्या समुद्रांत प्रवेश करून तदनुरूप झाल्यावर जर त्याची नामरूपे नाहीशी होतात, आणि समुद्राचे पाणी कोणते व नद्याचे पाणी कोणते, हे जर आपल्यास संगत झालेले जळ घेऊन सांगता येत नाही, जर सहाव्या मंत्रांत सांगितलेल्या पुरुषगामी कला पुरुषांत जाऊन मिळाल्यावर एकत्र होतात, एकवट होतात व त्याचे नामरूप मावळून जाते, तर आपल्यास असे म्हणावयास नको काय! कीं या कलांचे मूळ स्वरूप, अंतिम स्वरूप आणि म्हणून मध्य काळीन स्वरूप पुरुषात्मकच असते आणि आपल्यास जो भेद दिसतो तो पारमार्थिक नसून केवळ मायिक आहे.

तात्पर्य, या उपनिषदांत केवळ-अद्वैत-सिद्धांताचे मात्र प्रणयन करून हेच सिद्धांत व्यावहारिक गोष्टींचा व्यवस्थित उलगडा करितात, असा श्रव्यभिन्न आहे असे मला वाटते.

चार उपनिषदांचा सामान्य विचार व उपसंहार.

(१) येथपर्यंत चार उपनिषदांचा मनोरंजक कामगार आटपला. त्यांत ईश, केन आणि कठ या उपनिषदांच्या मूळासह, चार भाष्यांचें अवतरण मा केले आहे. नवीन व्यवस्थेनुसार प्रभोपनिषदावर आमच्छकराचार्यांचें जें भाष्य आहे, तें मात्र दिलें आहे. पण माही पूर्वपद्धति अजाबत मुद्दने म्हणून विशिष्टाद्वैताचें व द्वैताचें विशिष्ट म्हणणें काय आहे, त्याचें तात्पर्य मी आपल्या शब्दांत देऊन सर्व वाचकांची सोय केली आहे. असो; पहिल्या तीन उपनिषदांच्या भाषासंस्कारावद्दल कोणत्या भाष्यकाराचे म्हणणें श्रुतीची प्रणालिका पद्धत असतें, याचा आपल्यास बराच अज्ञान करितां येण्यासारखा आहे वेद अथवा वेदांत या पवित्र ग्रंथातील मंत्रांचा अर्थ करावयाचा तो उपक्रम, उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, लिंग, उपपत्ति—इत्यादिकांच्या बलाबलाच्या साहाय्यानें करावयाचा असतो, हें तत्त्व ध्यानात ठेवून पुढील विवेचन करण्याचें मी योजिलें आहे.

(२) या चारी उपनिषदांच्या उपक्रमादि विव्हावद्दल कोणता अर्थ निर्माण होतो हे टाविणें, युक्ति, आधुनिक शास्त्रें व अनुभव यांचें साहाय्य कोणत्या पक्षास मिळतें हें पाहणें, आणि या चार उपनिषदांच्या संस्कारावद्दल श्रुतीला कोणते सिद्धांत अभिमत होते, हे टाविणें या तीन गोष्टींच्या साहाय्यानें मला काय म्हणावयाचें आहे तें म्हणतों.

(३) या महाभारती व प्रचंड उद्योगाला हात घालतांना प्रथमतः श्रीमच्छकराचार्य, श्रीमद्रामानुजाचार्य, श्रीमन्मध्वाचार्य, श्रीमद्वल्लभाचार्य आणि श्रीमद्भयानंद स्वामी या पाचही भाष्यकर्त्यांस कोणकोणते सिद्धांत अभिमत होते, त्यांचें दिग्दर्शन वाचकांच्या व माझ्या सोईसाठीं मी केले होतें, तें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच, प्रस्तुत प्रसंगी ही गोष्ट नमूद करून ठेवणें मला इष्ट वाटतें की, या पाचही आचार्यांस वेद प्रमाण आहेत, वेदांचे प्रामाण्य सर्वांस सारख्या रीतीनें कबूल आहे, इतकेंच नव्हे पण पाचही जण असें म्हणतात की, वेदप्रमाणाविषय प्रत्यक्ष अनुमान उपमान, ऐतिस, अर्थापत्ति इत्यादिपैकी कोणतेही एक प्रमाण क्रिया ही सर्व प्रमाणे प्रचल असली तरी वेद-प्रमाणाचें बल अप्रतिहत असल्यामुळे अर्थनिर्णयाच्या व तात्पर्य-निर्णयाच्या उपयोगी एक वैदिक प्रमाण मात्र पडेल. सारांश, सर्वांस वेदप्रामाण्य समत आहे. तसेंच वेदांमध्ये, उपनिषदांमध्ये किंवा गीतेसारख्या स्मृतींमध्ये चित्त-शोधन करणाऱ्या नीतीची जी तत्त्वे आढळतात तीही सर्वांस मान्य आहेत. व्यवहारांत आचरण कसें करावयाचें, हे सांगणारे वैदिक अथवा शौकिक नीतिशास्त्र व त्याचे नियम सर्व-समत आहेत. परमाधीच्या राज्यांत कितीही तीव्र विरोध असो; वैयक्तिक किंवा सामाजिक नीति-बधनासवधाने सर्वत्र सुसुवाद्ता [एकमत्य] आहे. आणि ज्या वेळीं तीं

वेदांच प्राप्त होईल, त्यावेळीं कर्म-मागांचा वेग मद्धर होतो, असें ही कर्मा अधिक प्रमाणांत हे आचार्य म्हणत असतात. चाप्रमाणें वेदप्रामाण्याविषयी व व्यावहारिक नीतीविषयी मी वर उल्लेखिलेल्या कोणत्याही दोन आचार्यांत मतविरोध नाही. परमेश्वराच्या उपासनेसबंधानें हा सर्वजण आपापला अभिप्राय अनुकूल असाच देतात, म्हणजे परमेश्वराची उपासना ही चित्ताची निर्मलता साधन करणारी आहे किंवा अमृत्युसुतः मोक्ष देणारी आहे, म्हणून ती अवश्य केली पाहिजे, चित्त निर्मल करण्याला उपासनेइतकें समर्थ दुसरें साधन नाही, असें शंकराचार्य म्हणतील तर इतर आचार्य चित्त-निर्मलता स्थिर रहाण्यासाठीं मुक्त स्थितींतही परमेश्वराचें भजनपूजन जावार्ने सदैव केलें पाहिजे असें म्हणतील. वेदानें विहित केलेली नित्य नैमित्तिक कर्मे निष्काम असतील तर तीं ही चित्ताचें शोधन करितात असें केवलाद्वैती आचार्य म्हणतील, तर इतर आचार्य चंचल चित्ताच्या निर्मलतेला असंड स्थिरता असावा म्हणून कर्ममागांचा उपदेश नित्य करतील. कर्म वैदिक असो वा लौकिक असो, तें सकामत्वानें करण्याची प्रेरणा झाली तर ता परमाद्यांच्या कामी सर्वथैव त्याज्य आणि गृहणीय आहे, असें सर्व आचार्यांचें म्हणणें आहे. त्याचप्रमाणें व्यवहारकाली वैदिक कर्म आणि वैदिक उपासना यांसंबंधानेंही वरील आचार्यांच्या विचारसरणीत मतभेदाला फारसा अवकाश नाही, असा या वरील गोष्टींसंबंधानें सर्वत्र सुसवाद आहे. वरील गोष्टी प्रमुस्त-तेनें सांगण्याचा उद्देश इतकाच आहे की, चाणाक्ष वाचकानें व जिज्ञासूनें केवलाद्वैता-पासून तीं शुद्ध द्वैतापर्यंतच्या कोणत्याही मताचा स्वीकार केला तरी त्याच्या कर्मांला, नीतीला, परमेश्वरी उपासनेला किंवा वेदनिष्ठेला कोणत्याही प्रकारें धक्का पोहोचत नाही, आणि एक गोष्ट सांगून हें सुसवाचें प्रकरण आटपतें पेंतो. जीवास मुक्ति मिळाली म्हणजे तो अमर होतो, निर्मय होतो, सुसदुःसातीत होतो, जन्म-मरणाची पातापान त्याला करावी लागत नाही, त्याला निर्मल सुख प्राप्त होतें, असें सर्वही आचार्यांस कबूल आहे. तसेंच, योगाचा दृढ अभ्यास केला असता, तपाचरण दृढ निश्चयानें चालविलें असता, ब्रह्मचर्याचें नैष्ठिक अनुष्ठान केलें असता आणि सत्यवताची कांस दृढ धरिली असता मोक्षाचा मार्ग मुक्त होतो, असेंही सर्व आचार्यांचें म्हणणें आहे. श्रवण मनन आणि निदिध्यास ही मोक्ष मिष्टविण्याची साधने आहेत, हींही सर्व आचार्यांस समत आहे. शेवटीं हा सत्सार (सकाम दृष्टीनें उत्पन्न होणाऱ्या वास्तवनें व जाभिमानानें सिद्ध झालेला सत्सार) सर्वदा दुःखमय आहे. ब्रह्मनाति झाली तरच या दुःखाचा शेवट होईल, असें ही सर्व आचार्य म्हणत असतात, आणि म्हणूनच सर्वांस मुक्ति नास होणें ही अत्यंत इष्ट यत्नु आहे, असें प्रत्येक अधिकारी आचार्यांचें सांगणें आहे.

(४) आतां हे पारव्यावहारिक मभ सोडून देऊन अति-व्यवहाराच्या (व्यवहाराच्या पदोक्त्याच्या, Metaphysics) दशास्यपानें मात्र अत्यंत मन-बोधन आहे. हे मी शोधोपनिषदांचे वेद्यांचे दाखवून दिले आहे. शुभाला काय सांगावयाचें आहे ? या

प्रभाला पाची आचार्यांकडून पाच निरनिराळी उत्तरें येतात, आमच्याकराचार्य म्हणतात की परमार्थ दृष्टीनें सर्वत्र केवलाद्वैत आहे, एक ब्रह्म मात्र सत्य वस्तु आहे, असं ज्ञानकांडामक उपनिषदांत सांगायचें आहे. तसेंच परमार्थतः जीव आणि ब्रह्म या दोन्ही वस्तु भिन्न नसून एकात्मक आहेत, हें दिसणारं विन्वही परमार्थतः ब्रह्म आहे; दिसणारं व मातणारं स्वरूप मायामय आहे, मिथ्या आहे, असें श्रुतींत सांगायचें आहे. हें ब्रह्म केवळ (निर्गुण, अद्वितीय आणि अपोचर असें) आहे, सरास तें नित्य, बुद्ध, शुद्ध आणि मुक्त अशा स्वरूपाचें आहे. हें ज्ञानरूप आणि आनंदरूप आहे, आपल्यास येथें जो भेद दिसतो, तो मायिक म्हणजे मिथ्या आहे, जीवांत होणारं उपाधिन्य द्रुप्त स्वरूपगत नाही, आणि ब्रह्माचे पूर्ण ज्ञानविज्ञान होऊन साक्षात्कार झाला म्हणजे सर्व औपाधिक व त्रिविध दुःसाचा निरास होतो व जाव सुखरूप, आनंदरूप, अमर म्हणजे ब्रह्म होतो, फार काय सांगायें ? तो सर्वदा ब्रह्मरूपच होतो, ब्रह्मरूप आहे आणि ब्रह्मरूप राहिल सूर्यांत आच्छादित कारणे रूपांमेव वितळून गेले असता सूर्यबिंब जसे आपल्या स्वप्रकाशानें पूर्ण प्रकाशित झालेलें दिसतें, हें करे, पण सूर्याला आवरण कारणे मेघ होते म्हणून मूळ्या सूर्यबिंबस्वरूपांत कोणताही विकार झाला नाही व होत नाही. याचप्रमाणें अज्ञानानें घातलेलें आवरण नाहीसें झालें (नाहीसें झालें असें जीवांत समजलें) म्हणजे आपण मुक्त झालों असे जीवांस वाटतें; पण वस्तुतः तो कर्पाही अज्ञानाने बद्ध झाला नव्हता, तो सर्वदा मुक्तच असतो आगतुकत. जालेलें अज्ञान नाहीसें झालें म्हणजे अंध्या तें अज्ञानही ब्रह्मरूपच आहे असें समजलें, म्हणजे जीवाला नी मुक्त झालों असें वाटतें. इतकेच कायतें.

श्रीमद्रामानुजाचार्य एकच एक व अद्वितीय ब्रह्म आहे असें म्हणतात. पण त्याचें ब्रह्म सर्व मंगलगुणानी सुशोभित झालें आहे. ब्रह्माचे मंगलगुण अन्त आहेत, व त्याची शक्ति अपार आहे, जीव आणि जगत्, चर आणि अचर हे दोन ब्रह्माचे प्रकार असून त्या उभयतांचेही नियामकत्व ब्रह्माकडे असतें. येथें माया नाही. आपल्यास विश्वासचधी व आपल्या अंतर्गातचधी जें जें ज्ञान प्रमाणशुद्ध रीतीने होतें, तें तें सर्व सत्यात्मक असतें. सक्रम कर्म केलें असता जीव अज्ञानवशा होतो व जन्म मरणाच्या केत्यांत सापडतो हें सरें, तथापि जीवानें वेदान्धन करून नित्य नैमित्तिक कर्म निष्काम बुद्धानें करण्याचा असद परिपाठ ठेविला, भगवान् नारायणाचें वेदानें जें स्वरूप सांगितलें आहे तें समजून घेऊन त्याची असद उपासना केली म्हणजे दयाधन परमेश्वर प्रसन्न होतो आणि जीवाला जो सत्यबंध प्राप्त झाला होता त्यापासून त्याला मुक्त करितो. यथ सत्य आहे व मुक्तिही सत्य आहे, ब्रह्म हें ज्ञानरूप असून ज्ञानी असतें, तसाच जीवही ज्ञानरूप आणि ज्ञानी असतो. पण जीवाचें ज्ञान मर्यादित असतें. परमेश्वराचें ज्ञान अमर्याद असते. जीव अणु आहे, परमेश्वर विभु आहे. जीव अणु आहे म्हणून त्याला निर्गुण ब्रह्माचें ज्ञान केव्हांही होणे शक्य नाही, निर्गुण

वस्तु अनुप्रां शक्य नाही, आणि ज्या ज्या वेळी वेदमंत्रांत निगुणत्वाचा उल्लेख होतो, त्यावेळीं निगुणत्वाचा अर्थ, दोषाचा सवधा अभाव असा असतो परमेश्वर सगुण आहे इतकंच नव्हे, पण त्याला आपल्याप्रमाणेच शरीरही असते मात्र जीवांचे शरीर भौतिक असते आणि परमेश्वराचे शरीर द्रविक म्हणजे चिन्मय असते जगत् हाहा परमेश्वराचा प्रकार आहे, आणि विश्वप्रलयाच्या वेळीं हे जगत् आपल्या मूळ स्वरूपाने परमेश्वरी स्वरूपांत अचिद्रूप होऊन राहते सृष्टीला आरंभ झाला म्हणजे जगताचा विकास होतो, आणि सृष्टि प्रकट होते.

श्रामन्मध्वाचार्य हे श्रद्ध द्वैतवादा आहेत जाय आणि ब्रह्म हे परस्परविरोधी असून उभयतामध्य सेव्यसेवकत्वाचा भाव असत व अभंग राहणार आहे, अणुपरिमाण जावाने ब्रह्माचा म्हणजे श्रीविष्णूची नित्य उपासना वैदिक मार्गांनी केला पाहिजे विष्णूच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन त्याचे निरंतर ध्यान केले पाहिजे, आपण व परमेश्वर अत्यंत भिन्न आहेत, असे ज्ञान झाल्यानंतर त्याच्या असत उपासनन मात्र आपल्यास मुक्ति मिळेल, असा यांचा सिद्धांत आहे यांस मायेची कल्पना काणत्याहा बाजून समत नाही श्रीविष्णून आपल्या चित्त-रजनासाठी जगताचा उत्पात केला आणि जीवास तेथे पाठवून त्याच्या दुःखविमोचनाची सोय केला, असा यांच म्हणण आहे परमेश्वर सगुण असून तो भक्तांचे सरक्षण करण्यासाठी वेळोवेळी अवतार घेतो, व दुष्टाचा सहार करून भक्तांचे कल्याण करितो जावाने सदैव भक्ति व कर्मे करावी असे रामानुजाचार्याप्रमाण हे हा म्हणतात परमेश्वर शरीर-धारी आहे, पण त्याचे शरीर चिन्मय आहे असा यांचाहा अभिप्राय आहे

श्रीमद्वल्लभाचार्यांचे उपानपद्रभाष्य मला उपलब्ध झाले नाही म्हणून त्याच्या सिद्धांतासंबधाने येथे उल्लेख करण्याचे काही कारण नाही विषयव्यवस्थेसाठी जे सिद्धांत मला अवस्थ वाटले त्याचा अवतार या मासिक पुस्तकाच्या मुख्य प्रस्तावनेत मी केला आहे.

श्रीमद्वयानंद स्वामी यांना काही सिद्धांत रामानुजाचार्यांचे व काहा मध्वाचार्यांचे स्वरूप कले आहेत केवलाहैती आचार्यांविरुद्ध त्यांचाहा कटाक्ष आहे. मायावाद यास समत नाही तसेच ईश्वर वेळोवेळी अवतार घेतो, हीहा कल्पना यास मान्य नाही अवतारकल्पना एका बाजूस ठेविला म्हणजे श्रीमद्रामानुज व श्रीममध्वाचार्य यांच्या सिद्धांतात व श्रीमद्वयानंद स्वामींच्या सिद्धांतात फारसा विरोध नाही मात्र यास जातिभेद व हिंसात्मक यज्ञ मान्य नाहीत, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे

(५) याप्रमाणे या मासिक पुस्तकात उद्धृत केलेल्या आचार्यांच्या मतांचे संक्षेपाने पुनर्दिग्दर्शन करत आतां यापुढे उपनिषदांतील मंत्र ध्यानांत आणून त्यांच्या सरळ भाषा सरणीन कोणते सिद्धांत श्रुताला मान्य होते, हे ठरविण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे श्रुतप्रयत्न माझा आहे म्हणून येथे दोषाला पुष्कळच अवकाश मिळाल्यामुळे माझ्याविरुद्ध

पुष्कळ आक्षेप येताल हे मी जाणून आई, तथापि आपल्या हातेल्या समजुतास साक्षा देवून तिच्या समक्ष मला जे काय म्हणावयाचे आहे ते मी आतां म्हणतो

(६) प्रथमत उपक्रम कसा आहे ते पाहू या इश, केन, कठ, या उपनिषदांत जेथे ब्रह्मविचारालाच प्रारंभ झाला आहे तेथे सामान्यत ब्रह्म निर्गुण आहे, असाच उपक्रम आहे इशावास्यातील पहिला मंत्र ध्या, केनातील दुसरा मंत्र ध्या, कठोपनिषद्गत दुसऱ्या ब्रह्मांतील चाराव्या व चौदाव्या मंत्रापासून प्रायश ब्रह्मीच्या शेवटपर्यंतचा उपक्रम पहा, प्रश्नोपनिषद्गत चौथ्या मंत्रांतील नववा, दहावा, व अकरावा मंत्र पहा, सामान्यत उपक्रम निर्गुण ब्रह्मपर झाला आहे, असे निरापेक्षी वाचकास आठवून घेईल, असे मला वाटते सर्व चराचर विन्व आत्मस्वरूपानें व्यापून टाकाव, असा आज्ञापर इशावास्यांतील पहिल्या मंत्राचा अर्थ करा, किंवा परमेश्वरास राहण्याला हें अनंतद्वय गुणात्मक विन्व योग्य आहे असें म्हणा, सव चराचर पदार्थांच्या अंतर्गामी वास्तव्य करणाऱ्या परब्रह्माला आकार नसला पाहिजे, द्वय नसलें पाहिजे, तात्पर्य, इन्द्रियास गोचर होणारे कोणतेही गुण नसले पाहिजेत तो सुंदर वस्तूत राहणार त्याच प्रमार्ग कुरूप अथवा गलिच्छ वस्तूतही राहणार तो परमात्मा साधूत पुण्य कम करण्याचा प्रवृत्ति करणार व पापी लोकांस पाप करण्याचे प्रोत्साहन देणार, असा सव गुणात सामावून टाकणारा व सव ठिकाणी सव तऱ्हेनें प्रकाशित होणारा पदार्थ निर्गुण आणि निर्धर्मक मात्र असला पाहिजे याचप्रमाणे केनोपनिषदातील डोब्याचा डोब्या, कानाचा कान असणाऱ्या परमात्म्यासम्यधानें निर्णयपर विवेचन कर्तित घेईल कटापनिषदाताळ पहिल्या ब्रह्मांत तर ऐतिहासिकच भाग आहे, तथापि त्याच ब्रह्मांतील विसाव्या मंत्रांत मनुष्य मेला असता तो जगतो की नाही असा प्रश्न नविचेत्पानें उत्पन्न केला आहे आणि बाकीच्या सव ब्रह्मण्य ब्रह्मज्ञ यमधर्मानें नविचेत्पान्याच्या प्रभाला सव बाजूनी उत्तर दिलें आहे मूळ विषयाला सुखातच दुसऱ्या ब्रह्मीतील सातव्या मंत्रापासून म्हणा किंवा चाराव्या मंत्रापासून म्हणा झाली, असें न म्हणतां तरी सुरुवात आठव्या मंत्रापासून झाली आहे येथें तो अनाद्यतन, स्वयंभू, अधिकारी, नित्य, अकर्ता, जगोक्त आहे असें म्हणण्यास सुरुवात झाली आहे व त्या म्हणण्याचें पयवसान शेवटीं निधर्मक ब्रह्माच्या वणनामधें झालें आहे प्रश्नोपनिषदातील पहिल्या तीन मंत्रांत प्राणार्चें वणन, त्याचें काय, त्याचें विभाजन, त्याचें श्रेष्ठत्व इत्यादिकाचें वर्णन करण्यांत समर्थित झालें आहे. चौथ्या मंत्राच्या शेवटीं शेवटीं ब्रह्मवाद्याला मुरवात झाली तेथें सर्व वस्तु परब्रह्मामधें आश्रय पावतात, या म्हणण्यानें ब्रह्माचें निर्गुणत्व सिद्ध होतें उपसंहाराचाही विभाग पाहिल्यास मी म्हणतो असाच प्रत्यय घेईल इशावास्यांतील पंधरावा मंत्र पहा केनोपनिषदांतील दुसऱ्या ब्रह्माचा विचार करा (येथें उपनिषदाचा विषय संपला आहे), कटातील सहाव्या ब्रह्मीतील चारावा व तेरावा मंत्र पहा, प्रश्नोपनिषद्गत शेवटच्या मंत्रातील पांचवा मंत्र पहा, सर्वत्र ब्रह्म हे

निगुण आणि निर्धर्मक आहे असं ठरव्यास अडचण पडणार नाही. याचप्रमाणं अभ्यासाचेंही वर्णन देतां येईल. ब्रह्म निगुण आहे, निर्धर्मक आहे, अशा अर्थाचे अनेक मंत्र अनेक स्वरुपी केनांत, कठात, व प्रश्नात दाखवून देतां येतील. विल्लारभयास्तव मी येथें त्याचें समग्र अवतरण करीत नाहीं. या उपनिषदात सांगितलेल्या विषयाची अपूर्वता पाहिली, ज्ञानी पुरुषास साक्षात्कार झाल्यानंतर मिळणाऱ्या मोक्ष नामक फळाचा विचार केला म्हणजे कोणत्याही वाचकाचा असा निश्चय होईल की श्रुतीला निर्गुण ब्रह्माचें प्रतिपादन करावयाचें आहे. 'श्रुत्या प्रतिपादनीयमेद्वृतम्' अशी एक लोकप्रसिद्ध असलेली आयां मी म्हणतां यांचें मात्र समर्थन करीत आहे. आतां उपपत्तीच्या दृष्टीनें थोडासा विशेष विचार करून प्रस्तुत विषयाचा हा भाग मी आटपता घेतां.

(७) सर्व वेद आपल्या अगोपागासह परमेश्वराचें किंवा परब्रह्माचें वर्णन करण्यात समर्पित झाले आहेत, सर्वास परब्रह्माचें वर्णन मुख्यतः करावयाचें आहे, सर्व वेदांचा व विशेषतः सर्वांउपनिषदांचा परमेश्वराचें एकत्र स्थापन करावें असा उद्देश आहे, या विश्वामध्यं कितं तत्त्वं आहेत, त्या तत्त्वांचा स्वामी कोण, विश्वाची उत्पत्ति कोणी केली, त्याचें परिपालन कोण करितो, सद्धार करणें कोणाचें कर्म आहे ! इत्यादि तात्त्विक प्रश्नांचा विचार निश्चित करण्यासाठी उपनिषदांची योजना आहे. तत्त्वाचा विचार करितां करितां कोणत्याही विचारां पुरुषाचा असा निश्चय होतो की, या विश्वाच्या मुळाशीं एकच तत्त्व असतें पाहिजे. आणि त्या मूळ तत्त्वापासून निर्मित होऊन म्हणा, परिणत होऊन म्हणा, किंवा विवर्त होऊन म्हणा हें विश्व उत्पन्न झाले आहे असें म्हणावें लागतें. श्रामन्मात्र म्हणतांल की, हें विश्व परमेश्वरानें निर्माण केलें म्हणजे निर्माण-कतां व निर्माण केलेली वस्तु ही निरनिराळी असतात. त्याच्या मते आरर्भां दोन वस्तु आहेत. एक नित्य-सिद्ध परमेश्वर आणि दुसरी त्याची शक्ति. या शक्तीच्या उत्पादान कारणापासून परमेश्वरानें हें विश्व निर्माण केलें आणि हें निर्माण केलेलें विश्व पाहण्यास जीव प्रकट केले परमेश्वर एक सारा, पण त्याचें विश्व पाहण्याला जीव हवा आणि ईश्वर-विलक्षण गुण क्षणगारें पण ईश्वरसामर्थ्य प्रकट करणारें विश्वही हवे. यामागें माध्याच्या तत्त्वज्ञानांत तीन मूलभूत गोष्टींचा विचार करावा लागतो. पण तीन गोष्टींचा विचार एकदम करता येजें ही जीव-सामर्थ्यांच्या बाहेरची गोष्ट आहे. म्हणून भक्तीची मनोवृत्ति दृढ असणाऱ्या जीवास जरी हें माध्यम समत होत, शास्त्राच्या व धर्माच्या प्रारंभी जरी हें मत रुच्यागवह असतें, तथापि तीन गोष्टींच्या परस्परसंधाचा विचार एकत्रातीं परिच्छिन्न जीवांस केव्हाही करता येत नाहीं, म्हणून शुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या प्रसिद्धे निर्माण वादाची किंवा आरभवादाची महती फारशी नसते. भक्तीचा भाग अवश्य आहे. भक्ति असल्याशिवाय व भक्तीच्या साहाय्यानें वैदिककर्मचें अनुष्ठान केव्हाशिवाय मोक्ष-तीर्थांला जातां येत नाहीं, हें पहाट झाल्याशिवाय घुंवें उगवत नाहीं असें म्हणण्याइतकें उपर आहे. तथापि आरभवादांमध्ये भक्तीला तात्त्विक पूर्णता

वेत नाही, कारण तेथे तान वस्तूचें निदान द्वैवाचें तरी मान असते. म्हणून तत्त्व-
जिज्ञासु मोक्षपाथ आपलें मार्गक्रमण येथें न बाधवितां पुढें चालू देवितो.

निर्माणवादापेक्षां परिणामवाद, उत्क्रांतिवाद, आधुनिक शास्त्राला जास्त समत
आहे. उत्क्रांति-वादात कारण हेंच आपल्या कार्यात समर्पित होतें, असें म्हटलेलें
असतें. अर्थात् येथें विश्व हें शून्यापासून निर्माण झालें, असे समजावें लागत नाही.
परमेश्वरच परिणत होता होता या विश्वस्वरूपामध्यें समर्पित झाला, असें वैदिक परि-
णाम-वादाचें म्हणजे श्रीमद्रामानुजाचार्य व श्रीमद्वल्लभाचार्य याचें म्हणणे आहे.
हें म्हणजे हल्लीच्या शास्त्राला अभिमत आहे. येथे असे समजावपाचें असतें की परमेश्व-
राच्या चिद्रूपापासून जीवरूपी परिणाम झाला व अचिन्मागापासून जड विश्व
परिणत झालें. दुधाचें जसें दही होतें, त्याप्रमाणें परमेश्वराच्या पितृष्ट
भागापासून जीव-जगताची उत्पत्ति झाली, असे हे तत्वज्ञ म्हणतात. 'जीव-जगताच्या
कार्यत्वानें परमेश्वराच्या स्वरूपात बदल झाला व तो जीव-जगत् स्वरूपानें दिसतो, असें
रामानुज म्हणतात. व जीव-जगत् जरी परमेश्वरां कारणचें परिणाम आहेत, कांय
आहेत, तथापि वा कामांच्या पटनेनं परमेश्वरी स्वरूपांत यत्किंचितही विकार झाला
नाहीं.' असे श्रीवल्लभ म्हणतात. रामानुजास विकृत परिणाम वादी म्हटले तर बहुभास
अविकृत परिणामवादी म्हटले पाहिजे उभयतासही परमेश्वराचें एकत्व, त्याचें परम
गतित्व, त्याची असद उपासना इत्यादि तरे गोष्टी समत आहेत श्रीमाध्वांस उपासना
मिय आहे. त्या प्रमाणेच श्रीमद्रामानुजास व श्रीमद्वल्लभास ही उपासना अत्यंत मिय
आहे. तिथेही आचार्य शक्य तितकें पूर्ण ज्ञान झाल्यानंतरही भक्ति असावी असें म्हणत
असतात. ज्ञानप्राप्तीसाठी उपासना करणे आणि ज्ञान प्राप्त होऊन स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत
ती उपासना जागृत ठेवावी असें म्हणजे टोक आहे. निष्काम कर्म आणि दृढ उपासना
वानी चित्तातील अभिमान आणि वासना यांचा नाश केल्याशिवाय तें ज्ञान (आपलें
स्वरूप) निर्मल व्हावयाचें नाही, आणि चित्त-नेर्मल्याशिवाय भगवत्-स्वरूप प्राप्त
होण्याची आशाच नमी. एवच कर्म व उपासना याचें आवश्यकत्व निर्दिवाद आहे.
आतां पुरुष (नक्ष) हा जीव आणि जगत् (चिद् व अचिद्) वस्तूचा नियामक आहे.
परब्रह्म हा एक भाग, चिद् व अचिद् हा दुसरा भाग व दुसऱ्या भागाचा पहिला भाग
हा आत्मा, असें जरी विभाजन केले तरीचि विचार-मत्किपेला याचा फारसा उपयोग
होईल असें वागत नाही. ज्ञाता आणि ज्ञेय, ईश आणि ईशिन हें द्वैत जोपर्यंत कायम
आहे, सेव्यत्व आणि सेवकत्व असा स्पष्ट भेद जोपर्यंत जिवत आहे, तोपर्यंत ज्ञानाच्या
पूर्णतेला व उपासनेच्या निरक्षुशत्वाला के-हाही फलप्राप्ति होण्याचा संभव नाही. वैदिक
मानस-शास्त्राचा असा नियम आहे की, ज्याच ध्यान आपण करितो त्याचें स्वरूप
आपल्यास प्राप्त झाल्याविना त्या वस्तूचें पूर्ण ध्यान करिता येणार नाही. किंवा तिचें
ज्ञानही पूर्ण होणार नाही. ज्ञानाला काव, भक्तीला काव, एकत्व इवे! तन्मयत्व पाहिजे.
तादात्म्य-रिपतीचा अवतार अवश्य आहे. म्हणून रामानुजाचार्यांचा सिद्धांत किवा

ब्रह्मभाष्यांचा सिद्धांत हे तत्त्वज्ञान शोधण्यास निघालेल्या व लागलेला शोध प्रक-
 ऋण्यास सिद्ध असलेल्या उपनिषदास कसे सहन होतील? तत्त्वज्ञानाला एक, शुद्ध
 आणि केवळ ऐक्य हवे असते. परिणाम वादात केवळ ऐक्याचा लाभ होत नाही.
 यद्यपि हे दोन्ही आचार्य परब्रह्म एक आहे असे म्हणतात; तथापि ते परब्रह्म एकस
 स्वरूपाचे आहे असे त्यास म्हणता येणार नाही. उदाहरणार्थ सर्व विन्भर परब्रह्म
 पासले आहे. येथे दुसरे काही सजातीय नाही व विजातीय नाही, असे हे आचार्य
 म्हणतील, पण स्वगत भेद नाही असे यास म्हणता येणार नाही. साराश, यांच्या ब्रह्म-
 स्वरूपात एक-रसता नाही. भिन्न-रसता आहे असे होते; पण तत्त्वज्ञानाला ही भिन्न-
 रसता स्वगत नाही. त्याला सजातीय काय विजातीय काय किंवा स्वगत काय? या
 सर्व भेदाचा तीव्र तिडकारा आहे. सामान्यतः आपण मानवी दृष्टीने विचार करीत असलो,
 म्हणजे आपल्यास विचार करणारा व विचार्य-वस्तु ही दूचा अवश्य असावी लागते.
 विचार्य-वस्तुशी विचार-कर्त्यांचा जो विचार-संबंध त्यालाच विचार असे म्हणतात.
 हा नित्य संबंध आहे, म्हणून तर मानवी विचाराला द्वैत अवश्य आहे. तत्त्वज्ञानाची
 मात्र तशी गोष्ट नाही. तेथे केवळ-ऐक्याचेच वास्तव्य असावे लागते. ऐक्य होणे, ऐक्य-
 ज्ञान होणे ही तत्त्वज्ञानाची परमावधि आहे. या परमावधांच्या कसाला रामानुज व ब्रह्म
 यांचे सिद्धांत लागत नाहीत असे मला वाटते व जे वाटते ते भीत भीत म्हणावे लागते.

आता निर्माणवाद व परिणामवाद हे दोन्हीही परब्रह्माचे पूर्ण ऐक्य प्रस्थापित
 करू शकत नाहीत. म्हणून विवर्त वादाची उत्पत्ति झाली आहे. विवर्त म्हणजे
 भ्रान्ति. वस्तूचे अन्यथास्वरूप दिसणे याला विवर्त म्हणतात. विन्व दिसणे हा एकमे
 परमेश्वराच्या अधिष्ठानावर एक धातिमूलक विवर्त आहे. याची उत्पत्ति कशी?
 हा विवर्त जीवांस जी ज्ञानसाधने प्राप्त झाली आहेत व ज्ञेय उपलब्ध होताना,
 त्यांच्या संयोगाने उत्पन्न होतो. आपल्यास व्यवहागन जे वस्तुज्ञान होणे, ते
 आपल्यास आपली ज्ञानेंद्रिये, मन व बुद्धि जसे वस्तूचे स्वरूप सांगतात तसे ज्ञान
 होते. आपल्यास वस्तूचे प्रारम्भिक ज्ञान होत नाही. तर इन्द्रियांनी सांगितलेल्या धातमीचे
 ज्ञान होते. पण इन्द्रिये दास्यवितान तथा वस्तु धरत नाही व असणे शक्यही नाही
 वाटेच्या नडातून येणारे पाणी वाटेचे झालेले आपल्यास दिसते किंवा चोक्याची पन्हा-
 र्यातून आलेले पाणी चोक्याची दिसते. म्हणून पाणी वाटेचे आहे किंवा चोक्याची आहे,
 असे जसे आपल्यास म्हणता येत नाही, त्याप्रमाणे वस्तूचे मूळ स्वरूप इन्द्रियांच्या साहा-
 य्याने यथाथे कळणे संभवनीय नाही. फार तर इन्द्रियास वस्तूचे गुणधर्म दिततात, तसे
 ती सांगतील, पण गुणांच्या पलीकडे गुणांचे अधिष्ठान असणारा कोणी आहे किंवा नाही,
 हे ज्ञानेंद्रियांस किंवा मनोबुद्धीस सांगता येवयाचे नाही. येणेप्रमाणे वस्तूचे यथाथ-
 ज्ञान होत नाही, गुणधर्मांच्या पलीकडे काय आहे ते समजत नाही, असे झाले. असे
 असनाही आपण वस्तूच्या अवधारणे ज्ञानालाच 'यथाथं ज्ञान' म्हणता! हीच भ्रान्ति

होय. शंकरमतानें विश्व आणि जाव हे भ्रान्तानः उत्पन्न केल्ले पदार्थ आहेत वस्तुतः एकच महत् आहे. त्याला गुणधर्म काही नाहीत. तें ब्रह्म एकरस आणि घनदाट आहे. हा वैदिक धर्म-सिद्धांत जर स्थापन व्हावयाचा असेल, वेद प्रमाण मानावयाचे असतील तत्त्वज्ञानाची पराकाष्ठा व्हावयाची असेल, तर विवर्त मानल्यासोडून मत्वतरच नाही. ब्रह्म एक आहे, एकरस आहे, तें घनदाट आहे, इत्यादि वाक्यें. सुद्धां व्यावहारिकच होत. एकत्व किंवा एकरसत्व किंवा घनत्व हे निरनिराळें गण नसून सर्व शब्द एकाच स्वरूपाचे वाचक आहेत. एकत्व म्हणजे एकरसत्व, एकरसत्व याचाच अर्थ दृढघनत्व आणि हे सर्व शब्द ब्रह्माचे अपरपर्याय आहेत. हें ज्याला समत असेल त्याला सांगावयास नकोच कां, ब्रह्म हें निर्गुण आहे गुण म्हणजे भेदक वस्तु. ह्या वस्तु एकरस प्रहांत कोटून सांगडणार ! जीव अथवा जीवांताल चैतन्यशक्ति अथवा जीवाचें ज्ञानरूप, हें ब्रह्म होय. बाकीचा विवर्त आहे. जगताचाही प्रकार तोच. सारास वास्तविक रीतीनें जीव नाही किंवा जगत् नाही. एक ब्रह्म मात्र आहे. असा देश, कठ, केन आणि मथ या चार उपनिषदांच्या सांगण्याचा आशय आहे, हें या ग्रंथांच्या अल्प परिचयान मला वाटून ज्यानी ज्यानी म्हणून तत्त्वज्ञानासमधानें विचार केला आहे, ते ते पुरुष प्राश्नांत्य असोत वा पोरुष्य असोत, द्विस्त्री असोत वा महमदी असोत, आर्य असोत किंवा अनाय असोत, ते वैदिक असोत किंवा अवैदिक असोत, हे पारमार्थिक विचारी पुरुष तत्त्वज्ञानाच्या साम्राज्यात एक-वस्तुसिद्धांत बाकीच्या सर्व वस्तुस्य रहिष्कार घालतील. ग्रीक प्लेटो, ख्रिश्चियन, बर्था, अज्ञेयवादी रोन्सर किंवा इक्ले, मुसलमानी सुफी इत्यादि प्राचीन किंवा अर्वाचीन कोणीही तत्त्वज्ञानासु ध्या, तो ऐक्याचा, नि शब्द ऐक्याचा, निष्कलक ऐक्याचा भक्त आहे असें तुम्हांस दिसून येईल. तत्त्वज्ञानाला शुद्ध ऐक्य हें मग तें ऐक्य चिद्रूप असो किंवा अचिद्रूप असो, चिद्रूप आणि अमर्त परब्रह्माचें ऐक्य सर्व वैदिक आचार्यांनी कबूल केले आहे. तथापि मन्व, चंडम, रामानुज, बार्थ हें ऐक्य द्वैतात्मक आहे. या ऐक्यांत एकाहून अनेक गोष्टा येतात कोठें निर्माणशक्ति, कोठे परिणामवाद येऊन परमेश्वर सृष्टि उत्पन्न करितो (त्याकडे कर्तृत्व येतें, तो सृष्टीमध्ये परिणत होतो, तो विलत होतो त्याला भोक्तृत्व प्राप्त होतें.) निदान तो जाव-जगतामध्ये परिणत होऊन ही विलत होत नाही, असा काही तरी पूर्ण ऐक्यस्वरूपामध्ये नसलेला, कर्तृत्वाचा, भोक्तृत्वाचा-निदान बालस्थलाचा-सरो अंतर्भाव करावा लागतो. विवर्तवादांत (माया वादांत) ही अडचण उरत नाही जीव आणि जगत् ही भ्रान्तिगत आहेत असें सुतीच्या, युगाच्या व अनुभवाच्या मार्गांनी दासाविलें म्हणजे विवर्तवादाचें समर्थन शकतें.

याप्रमाणें शुद्ध व्यवहारांत अतभूत असलेल्या धार्मिक वृत्तीवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या निर्माण वादाची (आरभ वादाची), शास्त्रीय पद्धतीनें शोध लावून परमतर शोधून काढणाऱ्या परिणामवादाचा व व्यवहारात परिणामवाद तत्त्व मानून परमार्थ दृष्टिनें मान तो वाद अथवा निर्माणवाद हे दोन्हीही विवर्त आहेत असें दाखविणाऱ्या मायावादाची

दृक्कृत आहे. तात्विक ज्ञानाची अशी द्वाव असते की, असें एक ज्ञानशास्त्र आपल्या दृष्टगत व्हावे ही, ज्याच्या योगानें विश्वाचा, अनाद्यतन कालस्थलातील सर्व चराचरांचा, उलगाडा कडून आपल्यास सर्वज्ञत्व देईल. सारांश एक वस्तु समजली असतां सर्व समजावें अशी तात्विक ज्ञानाची मनीषा आहे हें वैदिक तत्त्वज्ञानाचें म्हणणें आहे. सर्व ज्ञानाचा (पर आणि अपर विद्याचा) अतर्भाव कारणें जें ज्ञान त्याला मात्र तत्त्वज्ञान म्हणावयाचें, असें तत्त्वज्ञानाचे लक्षण आहे. अलीकडे पाश्चात्य देशांत तत्त्वज्ञानाची जी काय अनेक लक्षणे झालीं, त्या सर्वांत प्रो० सिड्विक साहेबानी केलेलें लक्षण वैदिक-लक्षणान्वयक जवळ येतें, हें सांगण्यास मला अभिमानपूर्वक आनंद वाटतो. ज्याला मृत्यु नाही, जें अक्षर आहे, अविकारी आहे, जें सर्वाधिष्ठान आहे, तें सें तत्त्व होय. तोंच सत्य वस्तु आहे, तों स्वतंत्र वस्तु होय, असें कठ, केन आणि प्रश्न या उपनिषदावद्दल स्पष्ट होतें. तेथें अतर्बाह्य भेद नाही, ता वस्तु अक्षर आणि अविनाशी असते, हें सर्वमान्य आहे. यावद्दल अतर्बाह्यत. भेदरूप्य अशी सद्द्वस्तु, अक्षर, अविनाशी, आणि सर्वाधिष्ठान असते, हेंच सहज सिद्ध होतें. यापासून एकच सिद्धांत नियमित होतो तो हा की, सर्व वैदिक आणि अवैदिक तत्त्वज्ञानांत ज्या एका सर्वगामी, सर्वोधार आणि स्वतंत्र अशा वस्तूची सारांश, नह्यवस्तूची स्थारना व्हावयास पाहिजे आहे तावस्तु म्हणजे तें नह्य एकरस असावयास पाहिजे या नह्याची ओळख झाली असता व साक्षात्कार झाला असतां सर्व वस्तु विदित झाल्याचें आणि 'त्या सर्व वस्तु आपण झाल्याचें' श्रेय प्राप्त होतें हें ब्रह्म, पारमार्थिक तत्त्व, योगिक किंवा लौकिक इद्रियांस अगोचर आहे. या सिद्धांताचें मंडन केन आणि कठ उपनिषदांत अनेक मंत्रांनीं झालें आहे. तेव्हां ब्रह्मवस्तु अमूर्त असली पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर ती मनःकृत सफल-विकल्पाच्या पलीकडे आणि बुद्धिगत कल्पनेच्या पलीकडे असली पाहिजे. लक्षणाने ती केवळ स्वल्पाची (Absolute) असली पाहिजे असें ठरतें याप्रमाणें केवल, सत्य, अक्षर, अविनाशी, अविकारी, एकरस, असें जें गृहीत करावें लागणारें तत्त्व तें ब्रह्म होय यथार्थतचे माझे विचार माझ होतील तर एक आणि अद्वितीय स्वल्पाचें केवल नह्य मात्र वेदांस व उपनिषदांस अभिमत होतें, हें ठरेल. आणि हें ब्रह्म समजून पंथ (कठिणच आहे म्हणा, पण त्याचा शुद्ध चित्ताच्या स्थिततांत अनुभव होणें असें म्हणणें बरोबर होईल) इष्ट असेल तर, आपली समजून यथार्थ व्हावी आणि आपल्या व्याकरणाव्ययक व सामाजिक ज्ञानाचा आणि व्यक्तिगत आणि समाजगत कर्मांचा सर्व-कालीन उलगाडा व्हावा, हें मत आदर्शाव्य बाटेल तर, आपल्यास मायावादाचा स्वीकार झालाच पाहिजे वस्तुतः. मायावादाचा स्वीकार करा, असें म्हणण्याचें कारणच नाही कारण आपलें सर्व ज्ञान मायिक असतें इद्रियांनीं सांगितलेलें, इद्रियद्वारा झालेलें हें ज्ञान असतें इद्रियांची देणूक व सामर्थ्य असेल त्याप्रमाणें नाशपासून ता पर्दापर्यंत सर्व इद्रिय आपल्यास जनबाह्य पदार्थांचा दृष्टान्त करवितील; परंतु ना वृत्तांत यथाभूत असत, वाचनिक असेल असे

मृणम्यास कांही कारण नाही, वास्तविक नसेल असें मृणम्यास मात्र पुष्कळ कारण आहेत. तात्पर्य इंद्रियद्वारा झालेले सर्व ज्ञान व्यवहारांत मात्र खरे, पण परमार्थांत मिथ्या किंवा असतू असते. आपल्यास होणारे सर्व ज्ञान जर मिथ्या आहे, ज्ञानाच्या उत्पत्ती संबंधाने ज्यांनीं शास्त्रपूर्वक शोध अनेक वर्षे तपश्र्चर्या करून केले, त्या पाश्चिमात्य तत्वज्ञां सही जर व्यवहारज्ञानांत अवास्तविकत्व दिसते, वेदांस ज्ञान-ज्ञेय-ज्ञाता आभासेक आहेत, हे जर मान्य आहे, आपल्यास जर अनुभव तसा येतो, तर ज्ञान आभासेक आहे, किंवा हे मायिक आहे असें परमार्थांचा विचार करणाऱ्या पुरुषांनीं मृणम्यास काय इकत आहे ! नव्हे त्यांना तसें शूटलेच पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाही. मृणून मला वाटते की, आर-भवाद हा विचाराच्या प्रथम भूमिकेत आदरणीय आहे. याच्या आश्रयाने प्रथम चालून पुढे पुष्कळ मोठी चाउलगाडा स्वतंत्रतेनें करणारा परिणामवाद हाही आदरणीय आहे. भक्तीला (अगले जे इष्ट आहे त्याच्या कडे आत्म्यास नेणाऱ्या पूज्य बुद्धीला) पुष्टि देणारा, कर्मांचा सोडव देणारा, नीतीचें भंडन करणारा आणि इष्ट वस्तूच्या चर्चाच जवळ जाण्यास साधनीमून होणारा परिणामवाद अत्यंत इष्ट आहे. या दोन्ही वादां-मध्यं कर्मांची आणि भक्तीची पराकाष्ठा होण्याचा संभव आहे. व्यवहारामध्ये सत्कर्म आणि सद्गुणसत्ता यांचें सर्वगामित्व असतें हे सर्वथा इष्ट आहे. याच्याही पुढें जाण्याची ज्या जीवाची तयारी असते, त्या जीवाकरिता विवर्तवादाची स्थापना आहे. येथें बुद्धीपासून ती शरीरपर्यंतची सर्व ज्ञानसाधने व कर्मकार्ये आणि स्वर्गलोका-पासून ती नरकलोकापर्यंतच्या यत्नान्तु ज्ञेय आणि मांय वस्तु परिछिन्न अभ्यासा मर्यादित असल्यामुळे त्या अपरिच्छिन्न अथवा केवळ स्वराज्याच्या (केवळ अस्तित्व, केवलज्ञान आणि केवल आनंद यांच्या) कक्षत येवच नाहीत. मृणून कर्तव्यकर्मांचा, नीतीचा, भक्तीचा किंवा ज्ञानाचा प्रश्न येथें उत्पन्न होत नाहा. ' एक आर्ष अद्वितीय मात्र तत्त्व आहे ' आणि ते सर्व व्यवहाराचें अधिष्ठान आहे, इतकेंच परतुस्थिती ज्ञान असतें. पहा की, देव समान्तर रेखा दोन्ही चार्जनी कितीही वाढविल्या असतां एकमेकांशीं सगन होत नाहान असें साणणारे व्यावहारिक भूमितिशास्त्र अनंताच्या स्वराज्यांत नेले मृणजे तेच शास्त्र सर्व समान्तर रेखा एकत्र विकृतता, जत सारतें ! अल्पन रच्य प्रकाशाचे क्षेत्र दिग्ग शिथ एकच निजाले असतां गर्द अंधकार उत्पन्न होतो, हा जर आपल्यास अनुभव आहे तर अनंताच्या साम्राज्यांत सात वस्तूंस (कर्मांस किंवा उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानांस) अवकाश मिळत नाही, हे समजण्यास अद्वयम कां पडारी पर ? जरा, अनंत यत्नांत सातज्ञान नाही. जाव स्वल्पः भ्रंत आहे. त्याला व्यवहारांत सात ज्ञान उत्पन्न होतें, ते मायिक अथवा व्यावहारिक असत. त्याची कर्म करणाऱ्याची सत्ता आणि कर्मांपासून उत्पन्न होणारे फळ हे सर्व मायिक असताना, हेच मृणजे योग्य आहे. असा तात्पर्यांच विस्तार. या दर्शने ज्ञानकांडांतील उपनिषदांचा विचार करता असतां ही अपेक्षेय उपनिषदें एक

पारमार्थिक सत्याचा म्हणजे केवळ मद्याचा अनुवाद करून व्यवहार मिथ्या म्हणजे मार्याक म्हणजे सादि, सान्त व अनिर्वचनीय आहे असें टाकितान्त.

या विवेचनाबद्दल असें स्पष्ट होईल कीं, विवर्तवादाचा आश्रय केल्याशिवाय उपनिषद् वचनांची संगति लागत नाही; आपल्या मनाचें समाधान होत नाही; विव्वाचां व्यवस्था समजत नाही; आणि परमार्थांत कोणत्या सिद्धान्तांचें चिंतन करावें; व्यवहारांत काय समजून घ्यावें; आणि कसें वागावें; याचा उलगडा होत नाही. माझे सर्व निरासही व सत्यान्वेषी मोक्षार्थी जिज्ञासूंस अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं वादविषयक चार उपनिषदांचा योग्य रीतीनें विचार करावा, आणि तदनुसार आपापला निश्चय टाकावा. येथें दुसरा तिसरा कोणताही पत्र नसून स्वतःचें व इतरांचे कल्याण घडवून आणण्याचा प्रयत्न आहे. आपल्यास प्राप्त झालेला जीव हा काही धट्टेची गोष्ट नव्हे, की तिचा आपण आपल्या लहरीनुसार विनियोग करूं. तेव्हां कोणता वाद सरा आहे, या मानगदीत व पडतां आपल्या ज्ञानकर्मांनुसार कोणती विचार-प्रणालिका प्राप्त आहे, हे आपलें आपण तद्गुह्यच्या साहाय्यानें टाकावें. आपलें 'ज्ञान' ज्ञान नित्य वृद्धिगत होत जाईल, अशी तपश्चर्या आणि आपली आत्मिक योग्यता वाढेल, असा आपला योग्यासास नित्य ठेवावा. म्हणजे आपल्यास प्रारंभ वादाची किंवा परिणाम वादाची किंवा विवर्तवादाची स्थानिक योग्यता कळू लागून आपला पुरुषार्थ साध्य होईल आणि मनाचें पूर्ण समाधान होईल.

या मनःसमाधानाच्या स्थापनेबद्दल अनेक पाश्चात्य विद्वानांनीं, धर्मभक्तींनीं आज वेदांत मोमांतकांनीं पोरस्त्य आपें लोकांच्या वेदवेदान्तासंबंधानें एक विलक्षण कल्पना करून ठेविली आहे. हे लोक एककटाने आम्यांस असें सांगतात की तुम्ही हिंदुलोकां दुःखपादी (Pessimists) आहा. हे त्यांचे म्हणनें एका दृष्टीनें गंभीर आहे. हा नसात दुःसमय आहे. हे विन्, त्यांनील वस्तु, तेथील समाज, सर्व मिथ्या आहेत, धर्म, कर्म, नीति, भक्ति, इत्यादि सर्व साधनें कुच कामार्थी आहेत, असे आमचे साधु, उद्गुह वेदान्ताचे उपदेशक, म्हणत असतात, ते काहीं सोडें नाही, पण अद्वैत दृष्टीनें अनेकांच्या भावनेनें, हा उपदेश होत असतो, हे या लोकांच्या किंवा आमच्या लोकांनील प्राधुनिक पण अवैदिक धुधाराळाच्या लक्षान पेत नाही. दुःख-वादाचाच दम पेटला तर कोणती नीति किंवा जगातील कोणता धर्म असा आहे ही, ज्याचा उपदेश हे सर्व जगत् आहे तसेंच चांगले आहे असा प्रकारचा आहे! मला तर कातें वाटनें का, सर्व नीतिपारतांची, सर्व धर्मधर्मांची आणि सर्व वेदान्तमार्गांवा एकच कल्पनी आहे. हे जगत् हिमते तसें नाही, स्वर्गगुर धुधाचा त्याच कटन विरुद्धातक पुन विरुद्ध, असें कसें करा; धुधसर्वेव येथे नाही, अत्यंत आहे, पणमेवा हा मात्र एक ज्ञानाचा आज धुधाचा सागर आहे, विषयवैभोगमात्राने जेन्नाचें कल्याण धातें नाही, असाच उपदेश सर्व धर्मांतून करतावें होत आहे.

फार काय सांगार्व ? आपली बुद्धि, आपलें मन ही शुद्ध स्वरूपाचा नसून घातकारक आहेत, त्यांना सत्कृत करून शुद्ध केले पाहिजे, हें प्रत्येक पौरुष्य अथवा पाश्चात्य नीतिग्रथाचें सार आहे तात्पर्य आपलें ज्ञान व आपल्या वास्तना पूर्ण व शुद्ध नसतात तर हे विश्व दुःसमय आहे, असेंच प्रत्येक उपदेशां यथाचं सारसर्वस्व आहे आहे ती बुद्धि ठेवा आणि दिसतात तशा विश्वविषयाचा उपभोग घ्या, असें कोणीहा हितकारक यथकार आपल्यास सागत नाही तेव्हा पौरुष्य वेदान्तज्ञान केवळ दुःसवादी आहे, अशा व्यर्थ हाकानी करण्यात काय तात्पर्य आहे ? परमात्म्या विचार करू लागल असतां हें जगत असावें तसें नाही, आपणही असावे तसे नाही, असें सांगण्याचा इतर धर्माचा किंवा इतर वेदान्तधर्मांचा समुदाय आहे त्याप्रमाणेंच आमच्या वेदवेदान्ताचा अन्त्यक्रम आहे परमाधदृष्टानें आपण सर्वजण दुःसवादी असतो येथें काळ-गारे पौरुष्य पाश्चात्य, असा भद्दाभेद नाही आणसी, हें विश्व जसें असावें तस असतें, किंवा जाव जितका शब्द असावा तितका असता, तर नातिधर्म, धर्मशास्त्र, कमनामांसा, भक्तिपुत्र इत्यादि उत्तम होण्याचें कारणच नव्हतं पण ज्या अर्थी या ग्रंथाचें अस्तित्व, सर काळ व सर्व देशा दृष्टीं सर होत, त्या अर्थी एका दृष्टीनें हें विश्व दुःसमय आहे असा सवकालान समज असतो, हें अनुमानानें सिद्ध होतें मात्र परमाध दृष्टीनें, सर्व मुक्तमय असावें अशा दृष्टीनें आपण विचार करात आर्हा हें यथें गहात कल आहे आत्मीनिक कन्याग करिते तरी दुसगाकडे आहे अशा मनाची भावना येथील दुःस पाहून होत असते ही समजूत सावत्रिक आहे मला सागावयाच इतकच आहे की, दुःसवादाचा मक्ता केवळ भरतवर्षातील लोकांनीच घेतला आहे असें नाही परमेश्वरच्या रुपालुत्वात या दुःसाचा वात तपत्र सारसात वागलेला आहे

आतां एवढे मात्र सरें की काळाच्या संपात्यांत आमचे व्यावहारिक यथ म्हणजे आमधी व्यावहारिक शास्त्र परीक्षी लप्त झाली, पण आमच्या पारमार्थिक ग्रंथापेकी कांहीं यथ मात्र जिवत राहिले आहेत म्हणून आम्ही किंवा इतरांनी आमच्या सारस्यताचें आलाडन केले असतां आम्ही केवळ दुःसवादाच आहोत, असें सरुद्धर्षींनी कोणासही वाटण्याचा समभव आहे पण ही समजूत यथाय नव्हे आहे व्यवहारदृष्टानें पाहिलें असता हिंदु शास्त्र दुःसवादी नाहींत, हें वैद्यशास्त्र, ज्योतिष, व्याकरण, अल्फार, धनुर्वेद, अथशास्त्र, स्थापत्य, इत्यादि अनेक शास्त्रें आणि अनेक कला यांच्या उद्घाटनावरून सहज सिद्ध होईल आतां एक गोष्ट मात्र विसरतां कामा नये ती हा पौरुष्य वृथात कित्येक कारणसिद्धे ह्या लोकांच्या मुसापेक्षा परलोकाचें मुक्त विशेष आदरणाय आहे, अशी दृढ समजूत होऊन ऐहिक सुखाविषयी इकडचे लोक उदासीन झाले, ऐहिक शास्त्रकरांचा प्रगति स्तब्ध झाली, मानवी महत्त्व आणि मानवा पौरुष याची किंमत वाजवापेक्षा जास्त कमी हाऊन पूर्वं सचितावर, प्रारब्धावर किंवा देवावर इतका हवाल आम्ही ठेवू लागलों का, त्यायोगें इकडील मनुष्याच्या सपभू कमाला इतका लागली, ही गोष्ट ठीक झाली नाही परमाधापेक्षा व्यवहार कमी दर्जाचा आहे हें सरें,

पण व्यवहार अगदीच स्तब्ध केला किंवा झाला तर मगवान् म्हणतात त्याप्रमाणे 'शांति यात्राही पूर्ण व्हावयाची नाही, !' मग मोक्षयात्रेची कथा कशाळा बोलतां ! व्यवहाराकडे संबंध गुंतणें हें ठीक नव्हे; पण व्यवहार अगदी नाहीसा करणें हेंही ठीक नाही. जीवाला पूर्ण-स्वातंत्र्य असो वा नसो; हा नात्तिक; प्रथम अमळसा एका बाजूला ठेवला, तरी एक गोष्ट अगदी उपड दिसते कीं मनुष्यजीवापुढें परस्परविरोधी दोन कर्तव्यें प्राप्त झालीं असतां त्यापैकीं कोणतें कर्तव्य अंगीकृत करावयाचें, याचें स्वातंत्र्य जीवांस असतें, निद्वय नें आहे अशी त्याची समजूत तरी असते; नेह्यां या वस्तु-स्थितीचा किंवा समजुतीचा फायदा घेऊन आपण आपलीं व्यावहारिक धाडें पुनः सत्कृत करून त्याम इतर नवीन शाखांच्या मरतीनें पुष्ट केलें पाहिजे. मात्र ही पुष्टि विन्यक्त्याणाच्या, मोक्षाच्या, साराश परमार्थाच्या आड येणार नाही, नव्हे ती पर-मार्थाच्या मार्गाला पुष्ट करीत, अशीच असली पाहिजे. माझ्या समजुतीनें साक्षात्क व्यवहाराकडे आपल्या येथील लोकांचें लक्ष कमी राहिल्यामुळे आपल्या ससाराचा तर नाश झालाच आहे आणि परमार्थही फारसा विशेष वृद्धिंगत झाला नाही. परमार्थाच्या नांवावर धार्ये मात्र विशेष फेलावून जाऊन जिकडे तिकडे वेराण्याच्या फुकट गोष्टा, भजनाच्या भुकाळ, गुढ्यांची समृद्धि, इत्यादि गांठि सर्वत्र दिसतात. अतो, परमार्थास पुष्ट करणाऱ्या व्यवहार मायः नष्ट झाला म्हणून 'नेल गेलें, तूप गेलें आणि पुषाट्ये हा गेलें.' या म्हणीप्रमाणे आमचा व्यवहार नष्ट झाला; परमार्थ साधला नाही; आणि या रात्राचें पिढ्यानिघ्ना नुसतान मात्र झालें। असो, गत गोष्टास उपाय नाही. आतां तरी आपण सावध होऊन ससाराची, सामाजिक संसाराची, धर्कास आणि समाजास योग्य गिनान सभरून करतील, अशा धाड्यकरांची देण्याच्या, मोडून त्याच्या अनिष्टांनें परमार्थाचा अधिकार माग होणाला तबोच भर पडेल अशी आपल्या विवेकी, आपल्या कायांची आणि आपल्या सरहर्षाची दिशा पाहिजे. हा सर्व पसारा केवळ मायिक आहे, आपला यात काहीं एव संबंध नाही असें म्हणून व्यवहारात घाटारवाचें नाही संबंध नाही असें म्हटल्यान संबंध तुटत नाही. तो आपल्या ज्ञानानें व आपल्या उन्नतिदाके कर्तव्यां प्रारण अधिकारानुसार तोडित गेळें पाहिजे

असो, हा विस्तार करण्याचें कारण भुतीस सर्वथा दिव्य अतन्याच्या अद्वैत सिद्धा-नाच्या विरुद्ध पश्चिमेकडील विद्वानांनीं आणि पूर्वेकडील आधुनिक्षांना उद्भव केलेल्या उल्लाह-पत्रक उपहास हें होय. आजपर्यंत अज्ञानानें, दुष्टाप्रधानें अद्वैत सिद्धांताचा विलक्षण विवंधना झाली आहे; ह्या कांहींतरी धनीकार व्हावा, एवढ्ये प्रयत्न करणें हें प्रत्येक जे साचें कर्तव्य आहे. परमार्थिक तत्तेचे नियम सार्वत्रिक आहेत, हें सर्व, पण ते सिद्धांत समजून घेवयाची योग्यता, ध्यावहारिक सत्ता समजून घेऊन व पुष्टि-पूर्वक आचरणांत आणून, व्यवहारांत आणित्वा पाहिजे. म्हणजे नीति आणि उपासना यांची आवश्यकता व मोक्षकारिणा नितक्या उक्तेंनें इतर सिद्धांतवादी प्रवृत्त कतिपय नितक्या विवंधना त्यावेलां जाले उक्तेंनें व उक्त्यानें घटाराचें व त्यांचे सरे

अनुपार्था नीतिवैराग्यादि साधनांची आवश्यकता प्रकट करितात, हे समजून घ्यावे. वेत्हा अद्वैत-वेदान्त हा नीतीच्या किंवा उपासनेच्या विरुद्ध आहे, असें कौणासही प्रमाणशः म्हणतां यावयाचें नाही. आतां जीवाचें स्वरूप काय ! आणि मत्सार्चें स्वरूप काय, या विषयी सर्वे पंधांमध्ये प्रचंड वादकंदन सिद्ध होऊन राहिलें आहे. जीव हा ज्ञानस्वरूप आहे हे सर्वांस संमन आहे, पण अनेकवादी हे जीवाला अणुस्वरूपी परिच्छिन्न आणि अज्ञानी असें समजतात, परंतु काल, स्थल, परिमाण, कार्यकारण इत्यादि सर्वे उपाधी आहेत, आणि त्या जडात्मक आहेत; असें जर एकदां कचूल झालें तर जीवस्वरूपाच्या सवधान वाद् उत्पन्न होण्याचें कारणच राहणार नाही. रामानुज जीवाला ज्ञानरूप मानतात, पण त्याचें स्वरूप अणुपरिमाण आहे; जीव परिच्छिन्न आहे, असें ते समजतात. आतां कालस्थलादिकांस जर उपाधि असें समजावयाचें तर जीवाच्या ज्ञानस्वरूपाला ही उपाधि कशी जाऊन चिकटणार ! आपण स्वतः आपल्या स्वरूपाचा विचार केला असता व शरीर, प्राण, इंद्रिये, मन, बुद्धि, श्रद्धा, अहंकार इत्यादि जड उपाधींचा व कालस्थल इत्यादि मानसिक उपाधींचा त्याग केल्यावर बाकी जें जीवस्वरूप राहें, त्याला अणुपरिमाणाची म्हणजे स्थलाचा उपाधि, कशा लाविता येईल ! व्यवहारकर्ती जीव अल्पज्ञ आहे; हे म्हणणें नीट आहे. कारण तो वावेर्ची जड उपाधींनी परिच्छिन्न झालेला असतो. पण या सर्वे उपाधींचा लय झाला, कड व प्रभ उपनिषदांत सांगल्याप्रमाणें सई जडाचा पामात्म्यामध्ये निरास केला म्हणजे अणुपरिमाणात अथवा अल्पज्ञत्व अथवा ज्ञानीपणा ही अवरोध राहत नाहीत, व राहणें शक्य नाही; असें मला वाटतें. श्रुतीचा उपदेशाही असाच आहे. हे केन, कड आणि प्रभ ही उपनिषदे वर वर चाळून पाहिला असतांही समजून येण्यासारखें आहे. ईशावास्थांत " ज्याच्या मध्ये सर्वे भूतें सामावली आणि सर्वे भूतामध्ये जो सामावून राहिला " इत्यादि गूढ रहस्य सांगणारे मंत्र जीवाचें अथवा आत्म्याचें निरुपाधिकत्व सिद्ध करितात, योग्यांचा अनुभव पाहिला असतांही हीच गोष्ट सिद्ध होते. तेषां श्रुतीनें, पुर्कानं व अनुभवानें जीवाच्या निरुपाधिकत्वाची वस्तुस्थिति जर सिद्ध होत आहे, तर व्यवहारकर्ती जीव अल्पज्ञ दिसतो म्हणून तो सर्वदा अल्पज्ञ असतो, असें म्हणण्याला व्यवहारासारिखाय दुसरे कोणतें प्रमाण आहे ! बरें, व्यवहारातीलच अनुभव जर सत्य मानावयाचा तर विस्वातील बहुतेक सर्वे जीव सत्सारपस्त आहेत म्हणून उत्पत्तीच्या आधी व मुकस्थितीनंतर ते सत्सारानच राहतील, त्यांनी सत्सारांतच असलें पाहिजे, त्यांचा सत्सार झुटणें शक्य नाही, असें कां म्हणू नये ! तात्पर्य, आधिभौतिक दृष्टीनें विचार करायचाचाला म्हणजे सर्वे जड आणि मनःकल्पित वस्तू यांचा त्याग करून केवल शुद्ध जीवस्वरूपाचा, निरुपाधिक जीवाचा विचार केला पाहिजे. हा विचार केला असतां एक ज्ञानरूप मह्य मात्र सत्य आहे, जीव आणि ब्रह्म हात भेद नाही. असें सिद्ध होईल. असो. हा वाद् जगाच्या आरंभापासून आतापर्यंत कमीजास्त तीव्रतेनें सगडला गेला आहे आणि जावत्कालपर्यंत बुद्धिवैचित्र्य जिवत आहे, तात्कालपर्यंत हा वाद् तसाच जिवत राईल. मला आतां

इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, ज्या कारणासाठी अद्वैतवेदान्त पातकारी आहे असें सांगितलें जातें, तीं कारणें युद्ध भ्रनात्मक आहेत. नांतीचा, उपासनेचा किंवा फोगत्याही श्रेष्ठ ध्येयाचा विनाश अद्वैत सिद्धांत करित नाही इतकेंच नव्हे तर अद्वैत-सिद्धांताचें युद्ध स्वरूप योग्य रीतीनें समजेल तर विहित कर्म, नीति, अधवा उपासना याच्या आचरणास अनेकपट जोर येऊन आपल्या या सर्व याजूनीं पणु झालेल्या अनाथ राष्ट्रांत सत्कर्म, सदाचार आणि सद्-उपासना यांचें साक्षात्त्व होऊन सुसवाद (Optimism) वाढेल व अद्वैतसिद्धांताला मूर्त स्वरूप प्राप्त होईल. आणि या सिद्धांताचें मूर्तिमंत अस्तित्त्व राजा रामचंद्रासारखे, राजा जनकासारखे, पितामह भीष्मासारखे वसिष्ठ, पाद्मवल्क्य इत्यादि कर्पासारखे, विदुरासारखे ज्ञाने व कर्त सदाचारी पुरुष आणि मेत्रेयींसारख्या, सावित्रींसारख्या, सदाचारी साध्वी उत्पन्न होऊन आपल्या या राष्ट्रास पंक्ति-पावन करतील। असो; यामार्गें मला या चार उपनिषदासंधानं जे काहीं सामान्य विचार घुचले, ते मी यथामति निर्दिष्ट केले आहेत. यापुढें प्रत्येक जाचायांन आपला सिद्धांत सिद्ध करण्यासाठी उपनिषदग्रंथांच्या अर्थांचो काहीं ओगनाग केलो आहे कीं काय। या विषयाकडे पळावयाचें, परंतु सध्यां स्थलांतरास नसल्यामुळें व सर्व उपनिषदांचें समालोचन छाल्यानंतर या विषयाचा विचार कर्णें टोळ होईल, असें मला वाटत असल्यामुळें या विषयाचा मी येथें विचार करित नाही. धानावर्यन जो अनुभव आला आहे, त्यावरून मात्र मला असें दिसतें कीं उपनिषत्कारांनीं प्रत्येक आत्मविधीताला योग्य (-जीवाची उन्नति होत असतां न्याला अनेक भूमिकांतून जाई लागतें. प्रत्येक भूमिकेला विशेष कर्मांची आणि विशेष ज्ञानसंसादनाची योग्यता निवडित असते. या योग्यतेला मी आत्मविधि असें म्हण्टें आहे-) जसा उपदेश आहे. त्याप्रमाणें प्रत्येक आत्मविधीचें चित्रही प्रसंगोपास रेखाटलें आहे. मुक्तस्थितींत आत्म्याचें स्वरूप काय असतें याचें वर्णन काण्याचा भुतीचा कटाक्ष आहे. हें मुक्तस्थितींतलें स्वरूपवर्णन मात्र केवळ अद्वैतर आहे. येथें धंहरायापांनीं विवदुळ ओगनाग केलेली नाही, असेंही मला वाटतें।

मसो; विनात विशेष छाटा, एन तो विरपय्यरथ्येसाठी अत्यंत अवश्य होता जरी मनाची समजून कडून पंऊन मी जाणें विवेचन येथें पुं करितो.

ना. ५, मध्ये ११, १२ }
 पावन १५, १६, १७ }
 ७६२ सदाधिव पेट, पुन, }

चित्तामण गंगाधर भानु.

शब्दांचें सूचीपत्र.

प्रथमः प्रश्नः

अ

अन्वेषणाः १
अथ ३, ६, १०, ११
अतप्यत २
अमूर्त ५
अयः ६
अन्तरा ६
अग्नि. ७
अभ्युक्त ७
अयने ९
अभिजयन्ते ९, १०
अन्विष्य १०
अमृत १०
अभय १०
अर्थे ११
अन्ये ११
अर्पित ११
अहोरात्र. १३
अश्र १४
असौ १६
अनृत १६

आ

आश्वलायन. १
आदित्य. ५, ६
आवर्तन्ते ९, १०
आत्मान १०
आदित्य १०
आयतन १०
आहुः ११
आहः १३

इ

इति १, २, ३, ४, ९,
१०, ११, १४, १६

इना ३, १४
इष्टापूर्त ९
इमे ११
इष्ट १२
इतो १२
इतरस्मिन् १२

उ

उपसन्ना १
उवाच २, ४
उपेत्य ३
उत्पादयते २
उदयन् ६
उदीर्चा ६
उदयते ७
उदयति ८
उत्तर ९
उपासते ९
उत्तरेण १०
उ ११

उत्पादयन्ते १०

ऊ

ऊर्ध्व ६

ऋ

ऋषि. २
ऋचा ७
ऋषय ९, १२

ए

एषः १, ७, ८, ९, १०, १०
एष २, १, ९, १०, ११, १०
एतो ४
एतत् ५, ७, १०
एक ८
एते ९, ११
एतस्मान् १०
एत १२

एषा १५

एषु १५, १६

क

कौसल्यः १
कथमी १, ३
कात्यायन. १, ३
कुताः २
करिष्यत. ४
रुत ९
कृष्णपक्ष. १२
कुर्वन्ति १२

ग

गार्ग्य १

घ

घ १, ४, ५, ९, १९
चंद्रमा ५
चांद्रमस ९
चरन्ति ५१

ज

जानवेदस ८
ज्योति. ८
जिह्व १९

त

ते १, ९, १५,
तत् १, ७, ९, १०, १४, १५
तपसा २, १०
तपः ४, १५
तस्मै ४
तन्वा ४, १५
तस्मात् ५, ९, १२, १४
तेन ६
तपत ८
तस्य ९, १२, १३
तत. १४
तेषां १५, १६

द	पर ११	रात्रिः १३
दिश ६	पुरीयिणं ११	रत्या १३
दक्षिणां ६	प्रस्कंदति १३	रात्रौ १३
दिशः ६	प्रजापतिव्रत १५	रेतः १४
दक्षिण ९	प्रतिष्ठितं १५	ल
द्वादशाकृतिं ११	य	लोकं ९
दिवेः ११	ब्रह्मपराः १	घ
दिवा १३	ब्रह्मनिष्ठाः १	वेदर्भिः १
न	ब्रह्म १	वे १, ३, ४, ५, ६, १०,
न १०, १६	ब्रह्मचर्येण २, १०	१२, १३, १४, १५
निरोधः १०	बहुधा ४, १५	वक्ष्यति १
प	ब्रह्मचर्ये १३, १५	विज्ञास्यामः २
पर १	ब्रह्मलोक १५	वः २
पिप्पलादं १	ब्रह्मलोकाः १६	वक्ष्यामः २
प्रधान् २	म	वेश्वानरः ७
पृच्छत् २	भारद्वाजः १	विश्वरूपः ७
पप्रच्छ ३	भार्गवः १	विश्वरूपं ८
प्रजाः ३, ४, १४	भगवंत १	वर्तमानः ८
प्रजायन्ते २, १४	भूपः २	वियया १०
प्रजाकामः ४, ९	भगवन् ३	विचक्षण ११
प्रजापतिः ४, ९, १२,	म	विरजाः १६
१३, १४	मिथुन ४, १५	श
प्राण ४, १३	मे ४	शैव्यः १
प्राणः ५, ७, ८, १२, १३,	मूर्ते ५	श्रद्धया २, १०
प्रार्ची ६	मूर्तिः ५	शतधा ८
प्रविशति ६	मासः १२	श्लोकः १०
प्राच्या ६	माया १६	शुक्लः १२
प्राणान् ६	य	शुक्ले १२
प्रतीर्षा ६	यथाकाम २	प
प्रकाशपति ६	यदि २	पदरे ११
परुषण ८, १०	यत् ५, ६, १३	स
प्रजानां ८	ये ९, १३, १५,	मुक्तेषा १
पुनः ९, १०	यः ९	मन्त्यकामः १
प्रतिपद्यन्ते ९	र	सौपायणि १
पितृपाणः ९	रधि ४	सर्व १, २, ५, ६,
प्राणानाम् १०	रयिः ५, ९, १२, १३	समित्पाणयः १
पचपाद् ११	रश्मिषु ६	सा २, ४, ७
पिनरं ११		

सवत्सरं २
 सवत्स्यध २
 सत्रिधते ६
 सवांन् ६
 सहस्ररश्मिः ८
 सूतः ८
 सवत्सरः ९
 सप्तचक्रं ११
 सयुज्यन्ते १३
 सत्य १५

इ

१, २, ३, ४, ५, १४, १५
 हरिणं ८

द्वितीयः प्रश्नः

अ

अथ १, ४
 अपिः २, ५
 अभिवदन्ति २
 अश्वद्वयानाः ३
 अभिमानात् ४
 असत् ५
 अमृत ५
 अराः ६
 असि ८, ९
 अथवाङ्गिरसां ८
 अन्तरिक्षे ९
 अभिवर्षति १०
 अन्नं १०

आ

आकाराः २
 आपः २
 आबृष्ट्य २, ३
 आपयथ ३
 आह ३
 आत्मन ३
 आनन्दद्वयाः १०
 आसा ११

आयत्य ११

इ

इति १, ३, १०, १३
 इव ४, ६, १३
 इतरे ४
 इमाः ७, १०
 इंद्राः ९
 इदं १३

उ

उवाच २, ३
 उक्कमते ४
 उक्कामति ४
 उक्कामन्ते ४
 उक्कामन्तं ४
 उक्कामीः १२

ऊ

ऊर्ध्वं ४
 ऊपीणां ८

ए

एत १
 एव १, ३, ४, ६,
 एतत् १, २, ३
 एषां १
 एषः २, ५
 एतं ४
 एकार्षिः ११

क

कति १
 कतरे १
 कः १
 कामाय १०
 कुरु १२
 गर्भं ७

ख

खतुः २ ४
 ख २, ४, ५, ६, १२, १३
 खरसि ६, ९

खरिने ८

खसुति १२

ज

ज्योतिषां ९

त

तस्मै २

ते २, ३, ४, १२

तान् ३

तस्मिन् ४

तत् ४

तपति ५

तुभ्य ७

तु ७

तैजसा ९

त्व ९, १०, ११

तिष्ठन्ति १०

तनूः १२

तां १२

त्रिदिवे १३

द

दानाः ११

देवानां ८

देवः २, ५

देवाः १

नः ११, ११

प

पपच्छ १

प्रजा १

प्रकारापन्ते १

पुनः १

पृथिवी २, ५

प्रकारय २

प्राणः १

पंचधा ३

पश्चिमज्य ३

प्रतिष्ठमाने ४

प्रीताः ४

प्राण ४
 पर्जन्यः ५
 प्राणे ६, ७
 प्रतिष्ठित ६
 प्रजापतिः ७
 प्रतिजापसे ७
 प्रजा. ७, १०
 प्राणेः ७, ९
 प्रतिष्ठित ७
 पितृणा ८
 प्रथमा ८
 परिरक्षिता ९
 पतिः ९
 प्राणते १०
 प्राण ११
 पिता ११
 प्रतिष्ठिता १२
 प्राणस्य १२
 प्रतिष्ठितो १३
 पुत्रान् १३
 प्रज्ञा १३

ब

बाण २, ३
 बभूः ३
 बह्म ६
 बलि ७

भ

भागवः १
 भगवन् १
 भविष्यति १०

म

मनः २, ४
 मा ३, १२
 मोह ३
 मरिकाः ४
 मधुकर राजान ४
 मयवान् ५

मातरिभ्य ११
 मनसि १२
 माता १३

य

यथा ४, १०
 यत् ५, १३
 यजूषि ६
 यज्ञ. ६
 यः ७
 यदा १०
 या १२

र

राशि ५
 रथनाभो ६
 रूद्रा ९
 रक्षस्व १३

व

वेदाभि. १
 विधारयन्ते १
 वरिष्ठ १, ३
 वे २
 वायु. २, ५
 वाक् ३, ४
 वप २, ११
 विधारयामः २
 विधारयामि ३
 वह्नितम. ८
 व ९
 मात्यः ११
 विन्ध्यस्य ११
 वाचि १२
 वसे १३
 विपेहि १३

श

श्रोत्र २, ४
 श्रोत्रे १३.
 शिवा १२
 शीः १३

स

सः २, ४
 सर्वे ४
 सर्वा. ४
 स्तुवन्ति ४
 सूर्यः ५, ९
 सन् ५
 सर्वे ६, १३
 सामानि ६
 स्वधा ८
 सत्य ८
 सत्यतिः ११
 सतता १२

ह

ह १, २
 हरन्ति ७

क्ष

क्षत्र ६

तृतीयः प्रश्नः

अ

अथ १, ७
 अस्मिन् १, ५
 अभिधत्ते १
 अप्यात्म १
 अतिप्रभान् २
 असि २
 अह २
 अधिरूतान् ४
 अधितिष्ठस्व ४
 अपार्न ५, ८
 अन्नं ५
 अन्न ६
 अनुगृह्णानः ८
 अवष्टभ्य ८
 अतए ८
 अस्य ११
 अमृतः ११

अभ्यासं १२
अमृतं १२
अदनुते १२

आ

आभ्यस्तयनः १
आयाति १, ३, १०
आत्मान १
आत्मनः ३
आततं ३
आर्षिपः ५

आत्मा ६
आनु ६
आदित्यः ८
आङ्गाराः ८
आत्मना १०
आवति १२

इ

इति १, १२
इतान् ४
इन्द्रियैः ९

उ

उत्कमते १
उवाच २
उदानः ७, ९
उभाभ्यां ७
उदयति ८
उपशानतेजः ९
उत्पत्ति ११
उर्ध्वः ७

ए

एन १, ८
एवः १, १, ४, ११
एषा ३, ८, १०
एतस्मिन् ३
एतन् ३
एव ४, ७, १२
एनान् ४

एव ४ ११
एताः ५
एकरात ६
एकैकस्यां ६
एकया ७

क

कोसल्यः १
कुतः १
कथं १
केन १

ग

ग्रानान् ४

च

च १, १२
चक्षुःश्रोत्रे ७
चरति ६
चाक्षुष ८
छाया ३
जायते १, ३

त

तस्मै -
तस्मान् २, ७, ९

ते २
तु ५
तासां ६
तेजः ३
तेन १०
तेजसा १०
तन् ११

द

द्वासप्तति ९
देवता ८

न

नयति ५, ७, १०
नाडीनां ६
न ११

प

पप्रच्छ १
प्राणः १, ३, ४, १०
प्रविभज्य १
प्रातिष्ठते १, ५
पृच्छसि २
पुरुषे ३
प्राणान् ४
पृथक् ४
पायूपस्थे ५

प्रतिशास्त्रानाडीसहस्राणि ६
पुष्पेन ७
पुण्य ७
पापेन ७

पाप ७
प्राणं ८, १०, ११
पृथिव्या ८
पुरुषस्य ८
पुनर्भव ९
प्रजा ११
पञ्चपा १२
प्राणस्य १२

ष

षाड्य १
षाड्विष्टाः २
षवीमि २
षाड्यः ८

भ

भगवन् १
भवन्ति ५, ९
भवति ११

म

मनोऋतेन ३
मुक्तनासिकाभ्यां ५
मध्ये ५
मनुष्यलोके ७
मनासि ९

य

यथा ३, ४
या ८
यत् ८
यचित्त १०
युक्त १०
यथासकल्पित १०
य १०
त्यक्त ५, १०

घ

वे १, ९
विनियुङ्क्ते ४
व्यान. ६, ८
वायु ८
विद्वान् ११
वेद् ११
विभुत्व १२
विज्ञाय १२

श

शरीरे १, ३
शत ६
श्लोक. ११

स

स. २, ८
सम्पाद् ४
सन्निधत्ते ४
स्वय ५
समान ५, ८
सम ५
सप्त ५
सा ८
सपद्यमानै. ९
सह १०
स्थानं १२

ह

ह १, २, ८, ९, ११
ह ५, ६

हुत ५
हृदि ६
हृषिते ११

चतुर्थः प्रश्नः

ञ

अथ १, ६
अस्मिन् १
अस्त २
अभिवदते २
अपान ३
अन्वाहायपचन ०
अर्द्ध ४
अत्र ५, ६
अनुभवति ५
अनुपश्यति ८
अथ ८
अनुशृणोति ५
अदृष्ट ५
अश्रुत ५
अनुभूत ८
जननुभूत ८
असत् ५
अभिभूत ६
अहकार ८
अहकृतव्य ८
अक्षरे ९
अक्षर १० ११
अच्छाय १०
अशरीर १०
अलोहित १०
अपिपेया ११

भा

आकंस्य २
आदत्ते २
आनदपते २
आचक्षते २
आइवनीयाः ३

आहुतो ४
आमनि ७, ९
आप ८
आपोमात्रा ८
आकाश ८
आकाशमात्रा ८
आदानव्य ८
आनदायतव्य ८

इ

इति १, २, ४, ११,
इष्टकल ४

ई

ईयायते २

उ

उवाच २
उदयत ४
उच्छ्वासनिश्वासी ४
उदान ४
उपस्थ ८

ए

एन १ ४
एतस्मिन् १, २, ३, ९,
एव १ २ ३ ५, ६, ९, १०
एतत् १ ६
एकीभवान्त २
एव २, ७
एकाभवति २
एव ३, ४, ५, १०, ११
एतो ४

क

कानि १
कता. १
कस्य १
कस्मिन् १
कर्ता ९

ग

गाम्य १
गाम्यं २

गाहंपत्य. ३
 गाहंपत्यात् ३
 गमयति ४
 गतव्य ८
 घ
 प्राथ ८
 प्रातव्यं ८
 प्राता ९
 ङ
 च ५, ८, ११
 चक्षु ८
 चित्त ८
 चेतपितव्य ८
 ज
 जापति १, ३
 जिप्रति २
 त
 तस्मै ३
 तेजोमदले ०
 ता. २
 तत् २, ६, ७ १०, ११,
 तत् २
 नाई २
 तेजसा ६
 तेज ८
 तेजामात्रा ८
 त्वह ८
 वृ १०, ११
 द
 देव. १, ५, ६
 दवे २
 दृष्ट ५
 देशदिगतौ. ५
 देवैः ११
 दृष्टव्यं ८
 द्रव्य ९

न
 नु १
 न २, ६
 नपति ४
 प
 पमच्छ १
 पुरुष १
 पश्यति १, २, ५, ६,
 पुनः २, ८
 प्रचरन्ति २
 परे २, ७, ९,
 पुरुष २, ९
 प्राणामय. ३
 पुरे ३
 प्रणीयते ३
 प्रणयनात् ३
 प्राज ३, ८
 प्रत्यनुभूत ५
 प्रत्यनुभवनि ५
 पृथिवी ८
 पृथिवामात्रा ८
 पायुः ८
 पादौ ८
 पर १०
 पतिपयते १०
 प्रागाः ११
 व
 मस्य ४
 चादे ८
 सोद्वय ८
 सोद्वा ९
 म
 भगवन् १
 भवति १, ६, १०
 भवन्ति १
 भूतानि ११

म
 मराचय. २
 मनसि २
 मा. ४, ८
 महिमान ५
 मन्तव्य ८
 मता ९
 य
 यथा २, ७
 यत् ३, ५, ५
 यजमान ४
 यजमान ४
 यद्वा ६
 य १०, ११
 यत् ११
 र.
 रत्नयने २
 रत्न ८
 रत्नविन्व ८
 रत्नविना ९
 ल
 लोक. १०
 व
 वै २, ३, ७, १०
 विमृजत २
 व्याप्त ३
 वात् ८
 वयंम ७
 वासाक्ष ७
 वाय ८
 वायुमात्रा ८
 वाक् ८
 वक्तव्य ८
 वक्तव्यत्तव्य ८
 विद्यातपितव्यं ८
 विशयपितव्य ८
 विज्ञानात्मा ९, ११
 वदयन् १, ११

श.

शृणोति २
श्रुत ५
शरिरे ६
श्रोत्र ८
श्रोतव्य ८
श्रोता ९
शुरु ९

स.

तोषांयाणि १
स्वपन्ति १
स्वप्नान् १, ६
मुक्त १, ६
तर्ष १
संप्रतिष्ठिता १
त २
सर्वाः २
तर्ष २, ५, ७, ११
मृशते २
स्वपिति २
तम ४
तः ४, ६, ७, ९, १०, ११
तमानः ४
स्वप्ने ८
तत् ५
सर्वः ५, १०
सोम्य ७, १०, ११
सपनिष्ठने ७, ९
स्पर्शयितव्य ८
मृष्टा ९
सर्वज्ञ. १०, ११
सद ११
सर्व. ११
सपनिष्ठन्ति ११

द.

द १, २, ३, ४, ५, १०
इत्तो ८
दि ९

प्रश्न पांचवा.

ॐ

ॐकार १
ॐकारः २
ॐ ५
ॐकारेण ७

ल

अथ १, ७४
अभिध्यायीन १. २, ५
अपर २
अन्वेति २, ७
अभिसपयते ३
अनुभवति ३
अतारिक्ष ४, ७
अनुभूय ४
अक्षरेण ५
अन्योन्यसक्ताः ६
अनविप्रमुक्ता. ६
अजर ७
अमृत ७
अभय ७

आ

आपततेन २, ७
आवर्तते ८
इति १, ५, ७
इक्षते ५

उ

उवाच १
उपनयन्ते ३
उन्नापते ४, ५

ऋ

ऋचः ३
ऋग्भिः ७

ए

एन १
एतन् २
एनेन २, ५

एव २, ३, ५, ७
एकतर २
एकमान ३
एत ५, ७
एव ५
एतस्मात् ५
एतो ५

क

कतम १
क्रियासु ६
कपते ६
कवचः ७
च २, ७

ख

जयति १
जगत्या ३
जीवन्नात् ५

त

तत् १, ५, ७
तेन १, ३
तमै १

तस्मात् २
त २, ७
तत्र ३

तपसा ३
त्रिमात्रेण ५
तेजासि ५

त्वचा ५
तिस्रः ६

वृ

द्विमात्रेण ४
न ६

प

पप्रच्छ १
माषणति १
परं २, ५, ७
पुनः ४, ५

पुरुष ५
 पादोदरः ५
 पाप्मना ५
 परात्पर ५
 पुरिशय ५
 प्रयुक्ताः ६
 ब्रह्म २
 ब्रह्मचर्येण ३
 ब्रह्मलोक ५
 बाष्पाभ्यतरमध्यमासु ६
 भगवन् १
 भवतः ५
 मनुष्येषु १
 मनुष्यलोक ३
 महिमान ३
 मनांसि ४
 मात्राः ६
 मृत्युमत्यः ६
 व. १, ५
 वन २, ७
 यदि ३, ४
 गनुभिः ४
 यथा ५
 यजुभिः ७
 लोकं १
 विद्वान् २, ७
 विभूर्ति ४
 राव १
 के १, २, ५
 विनिमुच्यते ५

विनिमुक्तः ६
 वेदयन्ते ७
 शैव्यः १
 श्रद्धया ३
 श्लोकौ ५
 शात ७
 सत्यकामः १
 सः १, ३, ४, ५
 सत्यकाम २
 सवेदितः ३
 स्तूर्ण ३
 सपन्नः ३, ५
 सपद्यते ४
 सोमलोक ४
 सोमलोके ४
 सूर्ये ५
 सामभिः ५, ७
 सम्पकप्रयुक्तासु ६
 ह १, ५
 क्षः ६
 प्रश्न सहावा.
 अथ १
 अपृच्छन् १
 अहं १
 अमुन १
 अवैदित १
 अवस्थ १
 अनृत १
 अभियदति १
 अहोमि १
 असौ १

अतःशरीरे ३
 अह ३, ७
 अमृजत् ४
 अन्न ४
 अन्नान् ४
 अस्तं ५
 अस्य ५
 अकलः ५
 अमृतः ५
 अराः ६
 अतः ७
 अस्ति ७
 अचंयन्तः ८
 अस्माक ८
 अविद्याया ८
 आरुह्य १
 आगः ४
 आर्ता ५
 इमं १
 इति १, २, ३, ५, ६
 इह २
 इन्द्रिय ४
 इमाः ५
 इह ६
 ईक्षांशके ३
 उपेत्य १
 उवाच २, ७
 उत्क्रान्ति ३
 उत्क्रान्तः ३
 एन १
 एतं १
 एषः १, ५

व २, ५, ७
 रता. २
 एव ५
 प्तावत् ७
 प्तत् ७
 क
 कौस्तुभ्य १
 कुनार १
 कथ १
 क १
 कलः २, ५, ६
 कस्मिन् ३
 कर्म ४
 ख
 न ४
 ग
 गच्छन्ति ५
 ख
 य ४, ५
 ज
 योनिः ४
 त
 न १, ६, ८
 ने १, ८
 तम्पान् १
 नूर्णा १
 या १
 नामे २
 तथाः ४
 नामां ५
 तत् ५
 तान् ७
 तत् ५
 त् ८
 ताम्पान् ७
 म
 १ १, ७

न १
 नाम ४
 नयः ५
 नामद्वये ५
 नः ८
 नम. ८
 प
 प्रोच्यते ५
 परिदृष्ट ५
 पुरुषावणः ५
 प्रतिष्ठिता. ६
 परिष्वयः ६
 परं ७, ८
 पिता ८
 पार ८
 परमकविभ्यः ८
 व
 बहू ७
 भ
 भारद्वाजः १
 भगवन् १
 भारद्वाज १
 भावप्याम २
 भियेते ५
 भवति ५
 म
 माम् १
 मनः ४
 मद्रः ४
 मा ६
 मृत्पुः ६
 य
 पाद् १
 प. १, ८
 पान् १, ६
 पथा ५, ६

र
 राजपुत्राः १
 रथं १
 रथनाभौ ६
 ल
 लोकाः ४
 लोकेषु ४
 ख
 वेत्थ १
 वेद १, ६, ७
 वे १
 वक्तु १
 वा ३
 वायुः ४
 वायं ४
 वेद्य ६
 यः ६
 श
 शब्दा ४
 श्लोकाः ५
 य
 पोशाकत्वं १
 पाः २, ५
 स
 शुंका १
 समूल १
 स १, २, ३, ४, ५
 माय्य ७
 स्वर्नाय १
 मन्दावणाः १
 मूर्ध्नि ५
 समुद्र ५
 ख
 ४ १, ७
 शिष्यवन्.भा १
 १६ ८